

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТКБ: 347.99 (575.3)

ТДУ: 67.99(2т) 90

И-87

ИСОЗОДА БАҲОДУР ЧИЛЛАХОН

**НАҚШИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ДАР ТАЪМИНИ ҲУҚУҚУ
ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД ДАР ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз
рӯйи

ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи
таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
профессор Сафарзода Б.А.

Душанбе – 2025

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА	3-22
БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ МАФҲУМ, МОҲИЯТ ВА МАЗМУНИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	23 -86
1.1. Мафҳум ва моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон	23-39
1.2. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ҳамчун объекти таъсиррасонии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон.....	39-61
1.3. Мафҳум, моҳият ва намудҳои ҳимояи судии ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷики	61-86
БОБИ 2 ФАЪОЛИЯТИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ОИД БА ТАЪМИНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД	87-132
2.1. Мақсад, вазифа ва функцияҳои ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд	87-117
2.2. Шаклҳо ва принципҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд	117-132
БОБИ 3. ДУРНАМОИ ТАКМИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ОИД БА ТАЪМИНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД	133-166
ХУЛОСА.....	167-174
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ	175-178
РӢҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)	179-199
ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ	200-201

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Мубрамияти мавзуи таҳқиқоти мазкур бо таҳаввулоту бузурге, ки дар се даҳсолаи сипаришуда, яъне пас аз касби истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вучуд омадаанд, алоқамандӣ дорад. Дигаргуниҳои мазкур соҳаҳои муҳимми ҳаёти ҷамъиятӣ – сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқиро фаро гирифта, ба сохтори идоракунии давлатӣ ва рушди институтсионалии тамоми соҳаҳои ҳокимият таъсири амиқи ҳудуд гузошт. Дар ҳамин замина, таваҷҷуҳи афзояндаи илмӣ ва амалӣ ба масъалаҳои ташкил, фаъолият ва таҳаввули механизмҳои ҳокимияти давлатӣ ба назар мерасад. Диққати махсусро зимнан низоми судӣ талаб менамояд, ки ҳамчун яке аз муассиртарин ва нисбатан мустақили ҷузъҳои ҳокимияти давлатӣ ба шумор меравад.

Аҳамаияти вижаро паҷуҳиши ҳокимияти судӣ ҳамчун ниҳоди эътирофшудаи таъминкунандаи волоияти қонун ва кафолати ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин василаи муҳимми назорати ҳуқуқӣ аз болои фаъолияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо пайдо кардааст. Ҳокимияти судӣ, бо доштани як қатор хусусиятҳои нодир, ба мисли мустақилият, бегаразӣ, салоҳияти касбӣ ва асоснокии муурофиавӣ, вазифадор аст, ки нақши муассирро дар таъмини адолат ва пойдорӣи тартиботи ҳуқуқӣ дар ҷомеа иҷро намояд. Вазифаи асосии он ҳимояи инсон аз ҳама гуна зуҳуроти ғайриҳуқуқӣ, аз ҷумла амалҳо ва қарорҳои ғайриқонунии мақомоти давлатӣ мебошад.

Андешаи мазкур моҳияти расмӣ ҳудуд аз ҷониби роҳбарияти олии кишвар низ пайдо кардааст. Аз ҷумла, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ аз 23 январи соли 2015, таъкид намуданд, ки “таҳкими ҳокимияти судӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ ба шумор меравад, зеро масъалаи таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои шахс маҳз бо фаъолияти ин ниҳод

алоқамандӣ дорад» [195]. Сардори давлат чунин қайд менамоянд: «Тақвияти фаъолияти ҳокимияти судӣ яке аз самтҳои асосии сиёсати давлатӣ мебошад, зеро фаъолияти суд бо инсон ва ҳуқуқу озодиҳои ӯ пайванди ногусастанӣ дорад» [195].

Амалигардони пайвасти ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон ба таҳкими ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи комилҳуқуқ ва мустақили ҳокимияти давлатӣ равона карда шудааст. Дар заминаи ислоҳотҳои мазкур як қатор санадҳои муҳимми меъёрии ҳуқуқӣ қабул гардидаанд, ки ҳадафи онҳо беҳсозии низоми судӣ, болобурди шаффофият, ҳисоботдихӣ ва дастрасӣ ба адолати судӣ мебошад. Инчунин, ҷиҳати таҳкими иқтисодии кадрӣ мақомоти судӣ, ташаккули кафолати мурофиавии мустақилияти судҳо, навсозии заминаи моддӣю техникий онҳо ва ҷорӣ кардани технологияҳои иттилоотӣ дар соҳаи мурофиаи судӣ тадбирҳои бунёдӣ андешида шуданд.

Новобаста аз натиҷаҳои ҳосилшуда, раванди ислоҳот ва таҳкими институтсионалии ҳокимияти судӣ ҳанӯз ҳам комилан анҷом напазируфтааст. Дар ин пайроҳа монеаҳои объективӣ ва субъективӣ ба назар мерасанд, ки бо омилҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ алоқамандӣ дошта, ба рушди босуръати низоми судӣ таъсир мерасонанд. Аз ҷумла, дар баъзе ҳолатҳо самаранокӣ нокифояи механизми амалӣ кардани қарорҳои судӣ, инчунин нуқсонҳо дар амалигардони ҳуқуқҳо мушоҳида мешаванд.

Илова бар ин, масъалаи мақом ва нақши ҳокимияти судӣ дар сохтори давлатӣ-ҳуқуқӣ зарурати таҳлили бунёдӣ ва асосҳои назариявӣ-ҳуқуқиро тақозо менамояд. Илми муосири ҳуқуқ бо муайянсозии мафҳумҳои асосӣ, мушаххас кардани пажӯҳиши байнисоҳавӣ ва таҳияи асосҳои назариявӣ баҳри ислоҳоти минбаъдаи низоми судӣ бо назардошти стандартҳои байналмилалӣ марбут ба адолати судӣ ва ҳуқуқи инсон, рӯ ба рӯ гардидааст.

Бо ин назардошт, омӯзиши институти ҳокимияти судӣ дар шароити навсозии давлати тоҷикон дорои аҳамияти муҳимми илмӣ ва

амалӣ мебошад. Муҳимияти ин раванд на танҳо ба зарурати таъмини ҳуқукии фаъолияти мустақили ҳокимияти судӣ алоқаманд аст, балки бо эъмори давлати ҳуқуқбунёд, демократӣ ва иҷтимоӣ, ки дар маркази он инсон ва ҳуқуқҳои ҷудонашавандаи ӯ қарор доранд, решапайвандӣ дорад. Ҳалли бомуваффақияти ин масъала дар сурати бархурди низомнок ба ҳампайвастагии назарияи ҳуқуқ, таҳлили қонунгузориҳои ҷорӣ, амалияи татбиқи он ва дурнамои рушди минбаъдаи институтсионалии ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон даст хоҳад дод.

Сарфи назар аз он, ки ҳокимияти судӣ, воқеан яке аз се шохаи мустақил ва баробарҳуқуки ҳокимияти давлатӣ эътироф гардида, моҳияти он дар қонунгузориҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам карда шудааст, аммо ҷойгоҳ ва фаъолияти воқеии он дар низоми таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд то имрӯз мавриди таҳлили ҳамаҷониба, амиқан асоснок ва аз ҷиҳати методологӣ санҷидашудаи илмӣ қарор нагирифтааст. Мушкилоти ҳокимияти судӣ ҳамчун институти таъминкунандаи волоияти Конституция ва амалисозандаи ҳуқуқҳои бунёдӣ, то ҳол дар доктринаи ҳуқуқшиносии ватанӣ ба таври пароканда ва дуоимдараҷа боқӣ мемонад. Масъалаҳои марбут ба табиати ҳуқуқӣ, сохтори институтсионалӣ, мазмуни функционалӣ, принципҳои ташкилӣ ва механизмҳои ҳамкориҳои судӣ бо дигар субъектҳои идоракунии давлатӣ, аксар маврид фаротар аз нақши он дар низоми ҳуқуқи инсон баррасӣ гардида, берун аз ниёзҳои муосири давлати ҳуқуқбунёд қарор мегиранд.

Зикри ин нукта муҳим аст, ки ислоҳоти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз оғози солҳои 1990-ум маншаъ гирифта, хусусияти низомсозӣ дошт ва ба ташаккули низоми судии миллие равона гардида буд, ки ба принципҳои волоияти қонун, конституционализм, тақсимои ҳокимият, мустақилияти судҳо ва адолати судии одилона мутобиқат намояд. Табодулотҳои мазкур асосҳои институтсионалӣ ва меъёриҳои ташаккули ҳокимияти судиро, ки ба принципҳои давлатдории демократӣ

ва ҳуқуқбунёд мувофиқ мебошанд, ба вучуд овардаанд. Мақсад аз ин ислохот, натанҳо азнавсозии институтсионалии низоми судӣ, балки фароҳам овардани замина барои эътиқоди мардум ба адолати судӣ ҳамчун кафили муҳимтарини қонуният, адолат ва амнияти ҳуқуқӣ, маҳсуб меёфт. Тағйиротҳое, ки дар ин марҳила сурат гирифтанд, ба ташаккули унсурҳои муосири шаклҳои демократии амалисозии фаъолияти судӣ мусоидат намуданд.

Аммо, дар амал мушоҳида мешавад, ки байни мақсадҳои эълонгардида ва вазъияти воқеии қор дар соҳаи ҳифзи судии ҳуқуқи инсон, ихтилофоти муайяне ҷой дорад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ дуруст ишора мегардад, ки сарфи назар аз талошҳои пайваста дар самти навсозии низоми судӣ, ҳамоно сатҳи самаранокии он дар бахшҳои ҷудогона нигаронкунанда боқӣ мемонад. Аз ҷумла, ҳолатҳое ҷой доранд, ки санадҳои алоҳидаи судӣ бо ҳуқуқ ва озодиҳои конституционии инсон муҳолифат менамоянд, ки нишонаи вучуд доштани мушкилоти низомнок дар механизмҳои амалисозӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои конституционӣ мебошад. Ин шаҳодат аз мавҷудияти камбудии институтсионалӣ, муурофиявӣ ва ҳуқуқтатбиқсозӣ менамояд, ки барои иҷрои пурраи вазифаҳои ҳокимияти судӣ монеа эҷод мекунад.

Яке аз омилҳои калидӣ, ки боиси рӯйи қор омадани ҷунин вазъият гардидааст, ба андешаи мо, ин дар сатҳи нокифоя баррасӣ гардидани асосҳои назариявии ҳокимияти судӣ ҳамчун институти иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ мебошад. Дар шароити зудтағйирёбандаи ҷомеа, масъалаҳои марбут ба қонуниятҳои инкишофи институтсионалӣ, роҳҳои мутобиқшавӣ ба муҳити ҳуқуқии муосир, инчунин унсурҳои арзёбии самаранокии фаъолияти он дар самти ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ҳанӯз ҳам ба таври кофӣ мавриди омӯзиш қарор нагирифтаанд. Расидан ба ҳалли ин масъала душвор мебошад, зеро дар муҳити илми ҳуқуқшиносии ватанӣ таҳқиқоти фарогир дар ин самт ҷой надошта, дар радифи баррасии сохтори ташкилию ҳуқуқии судҳо ва таъсири воқеии онҳо ба муҳити

ҳуқуқӣ, инчунин баҳогузорию ҷомеаи шаҳрвандӣ ба адолати судӣ мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст.

Дар чунин шароит омӯзиши ҳамаҷонибаи ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти марҳилаҳои ташаккул, рушди институтсионалӣ ва тағйироти он дар заминаи ислоҳоти ҳуқуқӣ аҳамияти бештарро соҳиб гардидааст. Пажӯҳиши мукаммали мақоми ҳуқуқии конституционӣ, салоҳият, шаклҳои ташкилӣ ва принципҳои фаъолияти он, инчунин омилҳое, ки алоқамандии ҳокимияти судиро бо дигар шохаҳои ҳокимият муайян менамоянд, имкон фароҳам меорад, ки сабабҳои объективӣ ва субъективии паст будани самаранокии фаъолияти судӣ амиқан муайян карда шавад. Таҳқиқоти мазкур бошад, метавонад заминаҳои илмӣ асоснокро баҳри ҳалли мушкилоти ҷойдошта, инчунин тақмили низоми судӣ ва таҳкими самаранокии он дар самти ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон пешниҳод намояд.

Муносибати ҳамаҷониба ва байнисоҳавӣ ба омӯзиши ҳокимияти судӣ ҳамчун институти муҳими давлати ҳуқуқбунёд имкон медиҳад, ки на танҳо фаҳмиши гуногунҷанба доир ба ҳолат ва дурнамои рушди он имконпазир гардад, балки барои баланд бардоштани сифати адолати судӣ ва устувории институтсионалии судҳо тавсияҳои судманд манзур карда шавад. Маҳз дар натиҷаи таҳқиқоти ҳамаҷонибаи илмӣ имконияти бунёд намудани модели судманди ҳокимияти судӣ, ки салоҳияти анҷом додани рисолати конституционии худ – кафили ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, имконпазир мегардад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Дар илми ҳуқуқшиносии ватанӣ амалан таҳқиқоте вучуд надорад, ки дар он нақши ҳокимияти судӣ дар раванди ҳифзи ҳуқуқи инсон ба таври комплексӣ ва ҳамаҷониба таҳлил гардида бошад. Ба масъалаи мазкур асарҳои олимони ватанӣ, аз қабили А.М. Диноршоҳ [161, с. 197], З.Х. Искандаров [39, с. 136], Ш.Ф. Искандарова [163, с. 191], Ш.Х. Камолов [164, с. 55], Х.М. Мирзамонзода [169, с. 378], И.К. Миралиев [65, с. 258], Д.С. Раҳмон [176, с. 177], (Б.А. Сафарзода) Б.А. Сафарова [88, с. 258], И.И. Саидов [177, с. 209], С.М.

Салоҳидинова [178, с. 200], А.Ғ. Холиқзода [104, с. 488], Д.Х. Элназаров [187, с. 97], бахшида шудаанд.

Ҳамзамон, дар илми ватанӣ ҷанбаҳои алоҳидаи тартиби ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ муфасссалтар омӯхта шудаанд. Дар ин самт асарҳои З. Ализода [14, с. 206], М.С. Ғафуров [158, с. 26], А.М. Диноршох [160, с. 197], Ҷ.М. Зоир [35, с. 287], А.И. Имомов [37, с. 208], М.А. Маҳмудзода [132, с. 26-28], С.Б. Мирзоев [170, с. 205], К.Н. Холиқов [105, с. 420], И.Р. Шодиевро [186, с. 176], зикр намудан мумкин аст.

Масоили фаъолияти низоми судӣ дар маҷмуъ ва қисмҳои алоҳидаи он (Суди Конституционӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ) дар асарҳои олимони ватанӣ, ба монанди Н.А. Абдуллоев [152, с. 28], Ф.Н. Абдуллозода [153, с. 223], С.И. Баҳриддинов [20, с. 61], А.М. Диноршох [31, с. 133], З.Х. Искандаров [127, с. 166-172], А.А. Муродов [171, с. 190], С.Б. Мирзоев [170, с. 205], Д.С. Раҳмон [176, с. 177], К.Н. Холиқов [107, с. 272], Б.Т. Худоёров [63, с. 396], омӯхта шудаанд.

Ҳамин тариқ, дар илми ҳуқуқшиносии Тоҷикистон, гарчанде ки ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти ҳокимияти судӣ омӯхта шуда бошанд ҳам, таҳқиқи ҳамаҷонибаи нақши ҳокимияти судӣ дар ҳифзи ҳуқуқи инсон гузаронида нашудааст. Бо ин мақсад, аз нигоҳи мо, ташкил намудани як самти махсус дар илми ҳуқуқшиносии ватанӣ, ки дар доираи он таҷрибаи танзими ҳуқуқии фаъолияти судӣ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқи инсон омӯхта шавад, мувофиқи мақсад мебошад. Инчунин, он бояд дорои аҳаммияти муҳимми назариявӣ ва амалӣ бошад.

Робитаи таҳқиқот ба барномаҳо ва ӯ мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи лоиҳаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои солҳои таҳсили 2016-2020 дар мавзӯи «Проблемаҳои назариявии ташаккули низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони муосир» ва нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедра барои солҳои 2021-2025 дар мавзӯи «Масъалаҳои назариявии

инкишофи низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави равандҳои ҷаҳонишавӣ» иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Ба сифати ҳадафи асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ таҳлили ҳамаҷонибаи назариявӣ-ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ҳимоя ва таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Инчунин, ҳадафи дигари таҳқиқотро зарурати омӯзиши ҳамаҷонибаи раванди ҳуқуқҳимоявии фаъолияти ҳокимияти судӣ, муайян кардани мушкилоти ҷойдошта дар ин самт ва пешниҳод намудани роҳҳои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти судӣ дар самти ҳифзи ҳуқуқи инсон ташкил медиҳад. Ошкор намудани тамоюлҳои рушди ҳокимияти судӣ ва муайян намудани дурнамои тақмили минбаъдаи он, ҳадафи дигари таҳқиқотро ташкил медиҳад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Баҳри ноил гардидан ба ҳадафҳои мазкур ҳалли вазифаҳои зерин ба мақсад мувофиқ мебошад:

–муайян намудани институтсионализатсияи воситаҳо ва шаклҳои ҳимояи судии ҳуқуқи инсон;

–таҳлили ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ҳамчун самти калидии таъсири ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон;

–муайян кардани ҳадафҳо, вазифаҳо, функцияҳо, шаклҳо ва принципҳои фаъолияти мақомоти судӣ чӣхати таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон;

–таҳқиқи омилҳои, ки самаранокии фаъолияти ҳокимияти судиро дар самти таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон муайян менамоянд;

–таҳлили ҳамаҷонибаи тадбирҳои андешидашуда оид ба дигаргунсозии низоми судӣ ва тақвияти самаранокии он дар самти таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд.

Объекти таҳқиқотро муносибатҳои ҳуқуқӣ дар самти ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кафили таъмин ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ташкил медиҳад.

Мавзуи (предмети) таҳқиқотро ҳокимияти судӣ ҳамчун институти бунёдии давлатӣ-ҳуқуқии механизми таъминкунандаи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрванд ташкил менамояд.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот). Таҳқиқоти диссертатсионӣ мазкур ду давраи ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судиро дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқи инсон – аз соли 1991 то 2006 (раванди ислоҳоти ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон) ва аз соли 2006 то имрӯз (раванди тақмили фаъолияти ҳокимияти судӣ)-ро фарогир мебошад.

Давраи таҳқиқоти диссертатсионӣ ба солҳои 2017-2025 рост меояд.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқот аз равишҳои илмӣ ва дидгоҳҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ иборат аст, ки ба ҷанбаҳои гуногуни тартиби ташкил ва фаъолияти мақомоти судӣ вобастагӣ доранд. Муқаррароти асосии таҳқиқот бо истифода аз асарҳои илмӣ олимони ҳуқуқшиносони ватанӣ ва хориҷӣ, ба монанди С.А. Авакян, З. Ализода, М.В. Баглай, А.М. Диноршоев, Г.Т. Ермошин, В.В. Ершов, В.Д. Зоркин, Ҷ.М. Зоир, А.И. Имомов, З.Х. Искандаров, Ш.Ф. Искандаров, М.И. Клеандров, В.В. Лазарев, В.М. Лебедев, М.А. Маҳмудзода, Х.М. Мирзамонзода, И.Л. Петрухин, Д.С. Раҳмон, Б.А. Сафарзода, Н.М. Чепурнова, И.Р. Шодиев, К.Н. Холиқов ва дигарон анҷом пазируфта, имкон дод, ки маводи зарурии назариявӣ ҷамъ карда шуда, майдони омӯзиши ҳокимияти судӣ муайян карда шавад.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Бо назардошти ҷанбаи комплекси умуминазариявӣ доштани таҳқиқи мавзӯ, муаллиф усули умумиилмӣ дониш – диалектикарро истифода бурдааст. Дар баробари ин, усулҳои махсуси илмӣ, ба монанди таърихӣ-ҳуқуқӣ, расмӣ-мантиқӣ, омӯрӣ, усули ҳуқуқшиносии муқоисавӣ ва ғайра истифода шуданд.

Усулҳои мазкур имкон доданд, ки хулосабарории назариявӣ анҷом дода шуда, тавсияҳои мушаххас оид ба тақмили қонунгузории амалкунанда таҳия карда шаванд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Дар чараёни таҳқиқоти диссертатсионӣ Конститутсияи ҚТ, қонунҳои конституционӣ, кодексҳо, қонунҳо, қарорҳои Ҳукумати ҚТ, барнома ва стратегияҳои давлатӣ истифода шудаанд. Дар баробари санадҳои миллӣ, инчунин, санадҳои дахлдори меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ, қонунгузории давлатҳои алоҳида оид ба ҳуқуқи инсон мавриди истифода қарор гирифтаанд. Муҳимтарин замина ва роҳнамои таҳқиқот Паёмҳои ҳарсолаи Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии ҚТ ба ҳисоб мераванд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ пешниҳодшуда бори аввал дар доираи илми ҳуқуқии ватанӣ таҳлили ҳамаҷонибаи назариявӣ-ҳуқуқии механизми таъмини давлатии ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронда шудааст. Ба омӯзиши асосҳои институтсионалӣ, инчунин хусусиятҳои ташкилию функционалӣ ва сохтори ҳокимияти судӣ диққати махсус дода шудааст. Навгонии илмӣ рисола дар муносибати ҳамаҷониба ба таҳқиқи қонуниятҳои ташаккул ва таҳаввули ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон, ошкор кардани мушкилоти мубрами ин соҳа ва таҳияи қарорҳои аслии муаллиф, ки ба бартараф кардани онҳо равона шудаанд, ифода меёбад. Дар рисола принципҳои асосии ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ, нақши он дар ҳамкорӣ бо дигар шохаҳои ҳокимияти давлатӣ ва аҳамияти он дар таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои конституционӣ ошкор карда шудаанд. Натиҷаҳои бадастомада фаҳмиши илмӣ ҳокимияти судиро ҳамчун унсури марказии механизми ҳифзи ҳуқуқи инсон амиқтар мегардонанд ва метавонанд барои таҳқиқоти минбаъда, инчунин тақмили қонунгузорӣ ва амалияи татбиқи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асос гарданд.

Дар доираи таҳқиқоти диссертатсионӣ функсияҳои асосии ҳокимияти судӣ дар ҷанбаи татбиқи амалӣ ва ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои

шахс таҳлил карда шуданд. Таснифоти асосноки омилҳое, ки ба дараҷаи самаранокии фаъолияти судӣ дар самти таҳлилшаванда таъсир мерасонанд, гузаронида шудааст. Инчунин дар рисола самтҳои илмӣ асоснокшудае, ки ба рушди минбаъдаи падидаи ҳокимияти судӣ, инчунин ба тақвияти аҳамияти он дар механизми таъмини кафолатҳои ҳуқуқии шахс бо назардошти ҳатарҳои мубрам ва динамикаи ташаккули давлати ҳуқуқбунёд нигаронида шудаанд, таҳия карда шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Ба ҳимоя нуктаҳои илмӣ зерин, ки аз зумраи наwgониҳои илмӣ таҳқиқот маҳсуб меёбанд, пешниҳод карда мешаванд:

1. Институти ҳимояи ҳуқуқи инсон низоми мукаммали том ва серпахлу буда, дар худ механизмҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, инфиродӣ-ҳуқуқӣ ва ташкилӣ-институтсионалиро, ки баҳри таъмини ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон равона шудаанд, ҷой додааст. Дар назарияи ҳуқуқӣ ва фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ категорияҳои «ҳимояи давлатӣ», «ҳимояи ҳуқуқӣ», «ҳимояи судӣ» ва ғ., шаклҳои гуногунӣ як зухуроти ҳуқуқӣ мебошанд. Новобаста аз фарқияти шартӣ истилоҳӣ категорияҳои мазкур дар робитаи зич буда, якдигарро пурра менамоянд, чунки ҳамаи онҳо як моҳият - фаъолияти институти ҳимояи ҳуқуқи инсонро дар давлати ҳуқуқӣ ифода менамоянд.

2. Консепсияи муосири ҳуқуқи инсон ба таҷрибаи таърихан ташаккулёфтаи танзими равандҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ тавассути ҳуқуқ ва механизмҳои ҳуқуқии таъсиррасонӣ ба муносибатҳои иҷтимоӣ така мекунад. Бояд қайд кард, ки ташаккул ва рушди тасаввурот дар бораи ҳуқуқи инсон, инчунин ташкили механизмҳои ҳимояи онҳо дар тамаддунҳои гуногун якранг сурат нагирифтаанд. Ин ҳолат ба вижагиҳои анъанаҳои фарҳангӣ-таърихӣ, ақидаҳои фалсафӣ ва динӣ, хусусиятҳои шуури ҷамъиятӣ, инчунин низоми меъёрҳои ахлоқӣ, ки барои ҷомеаҳои мушаххас хос аст, пайвандӣ дорад. Ҳуқуқи инсон бояд ҳамчун падидаи универсалӣ, ба тағирёбии таърихӣ дучоршуда, ки

мачмӯи имкониятҳо ва озодиҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ мустаҳкамшудаи шахсро инъикос мекунад, баррасӣ карда шавад. Эътироф, таъмин ва ҳимояи онҳо ҳам ба давлатҳои мушаххас ва ҳам ба ҷомеаи байналмилалӣ, ки кафили дастаҷамъонаи риояи ҳуқуқи озодиҳои бунёдӣ мебошанд, вогузор карда мешавад. Дар доираи ин таҳқиқот, ҳуқуқҳои инсон ҳамчун низоми институтсионалии имкониятҳо ва иддаои шахс, ки бо давлат робитаи ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ доранд, бо масъулияти муштаракӣ механизмҳои миллӣ ва байналмилалӣ барои татбиқ ва ҳифзи онҳо муайян карда мешаванд, фаҳмида мешавад.

3. Ҳокимияти судӣ дар таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар тамоми ҷомеаи байналмилалӣ нақши калидиро иҷро менамояд. Аз таҳлили муқаррароти Конститутсияи ҚТ метавон чунин хулоса намуд, ки дар он як қатор муқаррароте ҷой гирифтаанд, ки муайянкунандаи самтҳои асосии ҳимояи судӣ, ҳуқуқи озодиҳои зери ҳимояи судӣ қарордошта, намудҳои дахлдори фаъолияти судӣ, шартҳои дурусти ташкили фаъолияти судӣ ва кафолатҳои амалисозии ҳимояи судӣ мебошанд. Бо дарназардошти ин гуфтаҳо метавон ба чунин натиҷа расид, ки ҳимояи судии ҳуқуқи инсон – ин мачмӯи ҳуқуқҳои моддӣ ва мувофиқии ба ҳар як шахс, новобаста аз тафовутҳои иҷтимоӣ, ҷинсӣ, нажодӣ, миллӣ, забонӣ ё мансубияти сиёсӣ ва ё асли баромад, вазъи молумулкӣ ва мақоми расмӣ, ҷойи истиқомат ва таваллуд ва ғ. мутааллиқбудае мебошад, имконияти барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда ё пешгирӣ кардани истифодаи ғайриқонунии меъёрҳои ҳуқуқиро тавассути муроҷиат намудан ба суд, фароҳам меорад.

4. Мутобиқи асосҳои конституционӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳадафи волотарин ва афзалиятноки фаъолияти ҳокимияти судӣ доништа шуда, мазмун, сохтор ва меъёрҳои самаранокии онро муайян менамояд. Ҳамаи вазифаҳои дигари низоми судӣ хусусияти тобеъ доранд ва дар заминаи расидан ба ин ҳадафи бунёдӣ, ки ба тасдиқи волоияти ҳуқуқ ва адолат равона шудааст, амалӣ карда мешаванд. Қонунгузориҳои миллӣ вазифаҳои

ҳокимияти судӣ, аз ҷумла ҳифзи асосҳои сохти конституционӣ, таъмини устувории институтҳои ҳуқуқӣ ва амали мустақими Конститутсияро мушаххас мекунад. Ба нақши судҳо дар ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии шаҳрвандон ва назорати конституционии санадҳои меъерӣ аҳамияти махсус дода мешавад, ки эътимоди ҷомеа ба низоми судӣ ҳамчун кафили асосии ҳуқуқ ва озодиҳои шахс мустаҳкам мекунад. Ҳамин тариқ, ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон як ниҳоди калидӣ буда, татбиқ ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои конституциониро таъмин менамояд, ки моҳияти мақоми ҳуқуқии онро дар механизми давлат ташкил медиҳад.

5. Таъиноти афзалиятноки ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таъмин ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд иборат аст, ки дар ягонагии андозагирии функционалӣ ва мурофиавии он зоҳир мегардад. Ин вазифа аз ҷиҳати функционалӣ тавассути ба амал баровардани адолати судӣ, ҳалли низоъҳои иҷтимоӣ ва назорати конституционӣ-ҳуқуқӣ, аз ҷумла назорати мақомоти тафтишоти пешакӣ ва прокуратура амалӣ карда мешавад. Ҷанбаи мурофиавӣ дар риояи қатъии тартибот, мӯҳлатҳо ва шаклҳои муқаррарнамудаи қонун ифода ёфта, қонунӣ, пешгӯишаванда ва одилона будани қарорҳои судиро кафолат медиҳад. Ҳамин тариқ, робитаи табиӣи принципҳои функционалӣ ва мурофиавии фаъолияти ҳокимияти судӣ татбиқи самараноки рисолати онро ҳамчун падидаи асосии ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои конституционии шахс таъмин менамояд.

6. Мақсадҳо ва вазифаҳои дар назди ҳокимияти судӣ қарордошта дар функсияҳои он таҷассум меёбанд. Дар асоси таҳлили гузаронидашуда ба хулосае омада шудааст, ки ҷудо кардани функсияҳои ҳокимияти судӣ ба функсияҳои умумӣ ва махсус ба мақсад мувофиқ аст. Функсияҳои умумӣ ҳокимияти судиро ҳамчун падидаи махсуси давлатӣ-ҳуқуқӣ, ки ба низоми ҳокимияти оммавӣ дар маҷмӯъ хос аст, тавсиф мекунанд. Функсияҳои махсус вижагиҳои асосии онро ҳамчун шояи

мустақили ҳокимияти давлатӣ ошкор менамояд, ки дорои ваколатҳои махсус оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад.

7. Фаъолияти ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба низоми принципҳои асосӣ ёфтааст, ки табиати ҳуқуқӣ, таъинот ва ҷойгоҳи онро дар сохтори ҳокимияти оммавӣ ифода мекунад. Ин принципҳо дар Конститутсия ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муқаррар карда шудаанд ё аз мундариҷаи онҳо бармеоянд. Дар байни онҳо мустақилияти ҳокимияти судӣ, волоият ва амали мустақими Конститутсия, қонуният, соҳибваколатӣ (пураҳокимиятӣ) ва ошкоро сурат гирифтани мурофияи судӣ калидӣ мебошанд. Ин принципҳо бо ҳам алоқаманданд буда, ба мақоми хос доштани ҳокимияти судӣ дар низоми таҷзияи ҳокимияти давлатӣ асос меёбанд. Онҳо бевосита ба самаранокии иҷрои вазифаи асосии суд – таъмин ва ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъсир мерасонанд. Дар маҷмӯъ, ин принципҳо механизмҳои ҳуқуқии қаролати адолат, устуворӣ ва табиати ҳуқуқии давлатдорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд.

8. Пажӯҳиши ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон ҳамчун қаролатдиҳандаи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳамзамон омӯзиши равандҳои ислоҳот ва такмили онро низ дар назар дорад. Бо ин мақсад, раванди ислоҳоти ҳокимияти судӣ ва раванди такмили ҳокимияти судиро бояд аз ҳамдигар фарқ намуд. Раванди ислоҳот дар Тоҷикистон, бо раванди қабули Конститутсияи кишвар ва гузариш ба низоми таҷзияи ҳокимият, инчунин дар асоси Конститутсия муайян кардани низоми судии давлат алоқаманд мебошад. Раванди такмил бошад, бо таҳия ва қабули барномаҳои минбаъдаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон алоқамандӣ дорад.

9. Ислоҳоти судие, ки дар Тоҷикистон дар солҳои 1990-ум гузаронида шуд, низоми ҳокимияти судиро ба қуллӣ дигаргун намуда, ҷойгоҳ ва аҳамияти онро дар низоми қаролати ҳуқуқу озодиҳои инсон ба таври назаррас тағйир дод. Дар миёни натиҷаи ин дигаргуниҳо тасдиқи

конститутсионии принципи таъзияи ҳокимият ва эътирофи ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ, муайян кардани таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои шахс ҳамчун ҳадаф ва вазифаи афзалиятноки он, инчунин тавсеаи назарраси функцияҳои ҳокимияти судӣ, аз ҷумла салоҳиятҳои назоратӣ ҷойгоҳи хоса доранд. Илова бар ин, ин ислоҳот ба институтсионализатсияи принципҳои демократии ташкил ва фаъолияти судҳо мусоидат кард, ки асосҳои давлати ҳуқуқиро мустаҳкам кард.

10. Мавқеъҳои мавҷуда дар илми ватанӣ ва барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқиро таҳлил таҳлил намуда, метавон ду самти афзалиятноки тақмили минбаъдаи ҳокимияти судиро, ки барои тақвияти кафолатҳои ҳуқуқ ва озодиҳои шахс аҳамияти бевосита доранд, ҷудо кард. Самти аввал функционалӣ, ки масъалаҳои тақмили ташкили низоми судӣ, рушди институти судҳои махсусгардонидашуда, тақвияти назорати судӣ ва самаранокии иҷрои санадҳои судӣ мебошад. Самти дуюм ташкилӣ, ки бо таъмини шароити муносиби моддӣ-техникии фаъолияти судҳо, ташаккули иқтисодии баландсифатии кадрӣ, инчунин бо дигар ҷанбаҳои дастгирии захиравӣ ва инфрасохтории фаъолияти низоми судӣ алоқаманд аст.

Тавсияҳои амалӣ ҷиҳати тақмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ҳимояи судии ҳуқуқи инсон. Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии механизми судии ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, пешниҳод мегардад, ки ба қонунгузории амалкунанда чунин тағйиру иловаҳо ворид карда шавад:

1. Баҳри таҳкими кафолатҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон, ба андешаи мо, дар қонунгузории мурофиавӣ ворид намудани меъёрҳои, ки фарогирандаи масъалаҳои зерин мебошанд, ба мақсад мувофиқ аст:

– Муқаррар намудани уҳдадорӣ нисбат ба судҳо ҷиҳати асоснок намудани рад кардани муроҷиат ва шикоятҳои, ки марбут ба ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мебошанд;

– Фароҳам овардани имкониятҳои бештар баҳри ҷамъоварӣ намудани далелҳо барои тарафҳо, махсусан барои шаҳрвандоне, ки таҳсилоти касбии ҳуқуқӣ надоранд;

– Пешбинӣ кардани уҳдадорӣ хатмӣ нисбат ба судҳо чиҳати фаҳмондани ҳуқуқҳои иштирокчиёни мурофиа дар ҳама марҳилаҳои баррасии судӣ.

2. Айни замон дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳадафи дақиқ ва ягонаи умумии ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ муайян карда нашудааст. Бо ин мақсад, пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» моддаи алоҳида ворид карда шуда, ҳадафҳои умумии ҳокимияти судӣ дар шакли – «таъмин ва ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таҳкими қонуният, адолат ва волияти Конститутсия» муқаррар карда шавад.

Инчунин, дар қонунгузорӣ ҳадафҳо, вазифаҳо ва функцияҳои ҳокимияти судӣ ба таври низомнок ҷудо карда нашудааст, ки боиси номуайянии назариявӣ-ҳуқуқӣ мегардад. Аз ин рӯ, пешниҳод карда мешавад, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (аз ҷумла, дар барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ) мафҳумҳои зерин ворид карда шаванд:

– ҳадаф – ҳолати аз чиҳати стратегӣ дилхоҳи низоми ҳуқуқӣ, ки ноил шудан ба он ҳадафи фаъолияти мақомоти судӣ мебошад;

– вазифаҳо – самтҳои мушаххаси фаъолият, ки марҳилаҳои амалисозии ҳадафҳоро ташкил медиҳанд;

– функцияҳо – намудҳои мукаммали фаъолияти ҳокимияти судӣ, ки ба таври институтсионалӣ таҳким бахшида шудаанд.

3. Вазифаҳои ҳокимияти судӣ бештар маврид бо вазифаҳои судҳои ҷудогона ҳамсон шуморида мешавад ва ё бидуни асоснокӣ аз мақомоти дигари ҳифзи ҳуқуқ ба он интиқол дода мешавад. Бо ин мақсад, пешниҳод мегардад, ки дар сатҳи қонунгузорӣ вазифаҳои зерин ҷудо карда шаванд:

– вазифаҳои умумии ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи ҳокимияти давлатӣ;

– вазифаҳои махсуси судҳои дорои салоҳияти муайяндошта (конститутсионӣ, маданӣ, ҷиноятӣ ва ғ.).

Ба мақсад мувофиқ аст, ки дар Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» моддаи алоҳида – «Вазифаҳои ҳокимияти судӣ» ворид карда шавад.

4. Дар қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол ба таври амиқ муқаррар нагардидааст, ки адолати судӣ ягона шакли фаъолияти ҳокимияти судӣ ба ҳисоб меравад, ки тавассути намудҳои гуногуни мурофиаи судӣ ба амал бароварда мешавад. Бо ин мақсад, пешниҳод карда мешавад, ки ба Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» чунин тағйирот ворид карда шаванд:

– тавассути меъёри ҳуқуқӣ муқаррар карда шавад, ки ягона шакли амалӣ гардонидани ҳокимияти судӣ ин адолати судӣ мебошад;

– ба таври иловагӣ ишора карда шавад, ки адолати судӣ тавассути мурофиаҳои судии конститутсионӣ, маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва иқтисодӣ ба амал бароварда мешавад.

5. Принципҳои ҳокимияти судӣ дар қонунгузори амалкунанда ба таври пароканда муайян карда шудаанд, ки боиси номуайянии татбиқи ҳуқуқ мегардад.

Пешниҳод менамоям, ки ба Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» боби алоҳида ворид карда шуда, дар он номгӯ ва таснифи принципҳои асосии фаъолияти ҳокимияти судӣ дар чунин шакл муқаррар карда шавад: соҳибхитёрӣ, мустақилият, волоияти Конститутсия, қонуният, ошкорбаёнӣ, соҳибваколат ва ягонагии ҳокимияти судӣ.

Дар амал, бештар маврид принципҳои фаъолияти ҳокимияти судиро бо принципҳои мурофиаи судӣ (масалан, ошкоро баргузор гардидани мурофиа, мубоҳисаи тарафҳо) омехта менамоянд. Бо

дарназардошти ин ҳолат, пешниҳод мегардад, ки дар қонунгузори мурофиавии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин таснифбандӣ ҷой дода шавад: принципҳои мурофиаи судӣ ҳамчун категорияи динамикии мурофиавӣ ва принципҳои ҳокимияти судӣ ҳамчун асосҳои институтсионалии ташкили адолати мустақили судӣ.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аксарияти пешниҳод ва хулосаҳои дар рисола манзургардида метавонанд, ки барои таҳқиқотҳои назариявии соҳаҳои мухталифи ҳуқуқ ва амалияи судӣ нақши муассир гузоранд. Пеш аз ҳама, онҳо барои истифода дар раванди омодаسازی таҳқиқотҳои минбаъдаи илмӣ, ки фарогирандаи пажӯҳиши паҳлуҳои назариявӣ ва амалии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистони муосир мебошанд, тавсия мегарданд. Инчунин, нуктаҳои дар диссертатсия матраҳшударо метавон ҳангоми омӯзиши фанҳои таълимии «Назарияи давлат ва ҳуқуқ», «Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон», «Ҳуқуқи инсон», «Ҳуқуқи конституционӣ», «Мақомоти ҳифзи ҳуқуқ», инчунин ҳангоми омода намудани воситаи таълимӣ, маводҳои лексионӣ ва дастурҳои таълимӣ-методӣ мавриди истифода қарор дод.

Таҳқиқоти диссертатсионӣ натавонад дорои аҳамияти назариявӣ, балки амалӣ низ мебошад. Аҳамияти амалии таҳқиқот бо ҳалли вазифаҳои марбут ба муайян кардани сабабҳо ва монеаҳои ташаккулёбии ҳокимияти судӣ, таҳаввул ёбии он ҳамчун кафили ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин истифода намудани ҷузъе аз нуктаҳои назариявӣ баҳри такмил ва ислоҳоти минбаъдаи низоми судӣ дар Тоҷикистон ва зерсохторҳои он, алоқаманд мебошад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот бар асоси саҳеҳнокии маълумот, ҳамоҳангӣ дар маводи таҳқиқот, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот, шумораи маводи нашршуда ва усулҳои анҷом додани таҳқиқоти диссертатсионӣ муайян карда мешавад. Хулоса ва пешниҳодҳо дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ назариявӣ ва амалӣ манзур карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Рисолаи илмӣ дар мавзуи «Нақши ҳокимияти судӣ дар таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми ҳуқуқшиносӣ пешниҳод мегардад, бо шиносномаи ихтисоси илмии 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия дар навоариҳои илмии таҳқиқот, нуктаҳои илмии ба ҷимоя пешниҳодшаванда, мақолаҳои илмӣ ва маърузарониҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ муайян мегарданд. Илова бар ин, тарзи ифоданамоӣ, таҳлил ва ҳалли мушкилот дар раванди таҳқиқ ва услуби навишти рисола, саҳми шахсии муаллифро бозгӯӣ менамоянд. Инчунин, пажӯҳишгар тавассути мақолаҳои илмӣ ва маърузаҳо дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ доир ба тақмили қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ҷимояи судии ҳуқуқи инсон пешниҳодҳо манзур намудааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода гардида, дар ҷаласаи кафедра муҳокима ва ба ҷимоя тавсия дода шудааст.

Нуктаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳои зерин дар шакли маъруза пешниҳод шудаанд:

а) байналмилалӣ

–конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии «Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон ва равандҳои муосири рушди ҳуқуқи инсон: мушкилот ва дурнамо». – Маъруза: «Механизмҳои судии ҳифзи ҳуқуқи инсон: мафҳум ва ҳосиятҳои асосӣ». – Душанбе, 2018.

–конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии «Ҳуқуқи инсон: мушкилот, роҳи ҳал ва дурнамо» бахшида ба таҷлили Рӯзи қабули

Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон. – Маърӯза: «Нақши далелҳо ва исботкунӣ дар ҳифзи суди ҳуқуқи инсон». – Душанбе, 2019.

–конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии «Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз». – Маърӯза: «Таносуби механизмҳои судӣ ва маъмурии ҳифзи ҳуқуқи инсон». – Душанбе, 2022.

–конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии «Масъалаҳои назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон». – Маърӯза: «Мафҳум ва моҳияти ҳифзи суди ҳуқуқи инсон». – Душанбе, 2023.

–конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии «Тоҷикон дар оинаи таърих», бахшида ба 115-солагии академик Бобочон Ғафуров. – Маърӯза: «Таносуби мафҳумҳои «ҳимоя» ва «ҳифз»-и ҳуқуқи инсон». – Душанбе, 2023.

б) ҷумҳуриявӣ

–конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии «Масъалаҳои назариявии амалишавии ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Маърӯза: «Исботкунӣ ҳамчун асоси ҳифзи судии ҳуқуқи инсон». – Душанбе, 2020.

–конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии «Ҳуқуқи инсон дар раванди ҷаҳонишавӣ». – Маърӯза: «Нақши ҳокимияти судӣ дар татбиқи принципи фарзияи бегуноҳӣ». – Душанбе, 2021.

–конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии «30 соли Истиқлолият: марҳилаҳои роҳи тайшуда, воқеият ва дурнамо». – Маърӯза: «Оид ба масъалаи мафҳуми ҳифзи суди ҳуқуқи инсон». – Душанбе, 2021.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Муҳтавои диссертатсия дар 10 мақолаи илмӣ инъикос ёфтааст. Аз ин шумора, 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҚТ ба нашр расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз феҳристи ихтисорот, муқаддима, се боб, панҷ зербоб, хулоса, тавсияҳои

амалӣ ва феҳристи адабиёти истифодашуда иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсияи мазкур аз 201 саҳифа иборат мебошад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ МАФҲУМ, МОҲИЯТ ВА МАЗМУНИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ИНСОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

1.1. Мафҳум ва моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон

Танзими ҳимояи ҳуқуқи инсон ва мушкилоти марбут ба он, дорои ҷанбаҳои гуногуни омӯзиш мебошад. Яке аз ҷанбаҳои асосиро муайян кардан ва фаҳмонидани механизми ҳуқуқии танзими ҳимояи ҳуқуқи инсон ташкил медиҳад. Маҳз бо ҳамин назардошт, онро ҳамчун хати асосии омӯзиши назарияи ҳуқуқи инсон баҳогузорӣ менамоянд. Вазифаи бунёди муқаррар кардан ва асоснок намудани хусусиятҳои асосии ҳимояи ҳуқуқи инсон буда, дар заминаи он имконияти муайян сохтани сарҳади татбиқ ва предмети ягонаи танзими ҳимояи ҳуқуқи инсон имконпазир мегардад. Зеро, он низоми ягонае мебошад, ки тавассути восита ва методҳои байналмилалӣ ва миллӣ мавриди танзим қарор мегирад.

Нақш ва аҳамияти дуруст дарк намудани воситаи ҳимояи ҳуқуқи инсон бо ин маҳдуд намегардад. Зеро, ҳамон тавре дар адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ ишора мегардад, самаранокии фаъолияти механизми ҳимояи ҳуқуқи инсон шартӣ асосии ташаккул ва арзи ҳастӣ намудани ҷомеаи муосири шаҳрвандӣ мебошад. А.М. Диноршоев қайд менамояд, ки «мақсад ва вазифаҳои ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон аз ҳифз, ҳимоя ва барқарор сохтани ҳуқуқҳои поймолгардида, инчунин ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ дар ҷомеа маҳсуб меёбад» [161, с. 197]. Дар навбати худ, Д.Х. Элназаров зикр менамояд, ки «категорияи ниҳоди конституционӣ ҳуқуқӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд барои ноил шудан ба сатҳи баланд ва дараҷаи ҳимоят мусоидат намуда, ба сифати воситаҳои ягонаи аз ҷиҳати конституционӣ мувофиқашудаи мутақобили механизми ҳуқуқӣ баромад менамояд, ки он ба ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои поймолшудаи инсон нигаронида шудааст» [187, с. 97]. Н.И. Привезентсев таъкид мекунад: «Бо ҳама гуногунии ҷомеаҳои шаҳрвандӣ, се нишона вучуд дорад, ки асосӣ ҳисобида мешаванд, яъне: мустақилият ва ҳуқуқи

шаҳрвандӣ доштан; иштирок дар корҳои давлатӣ; татбиқ ва ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои худ натавассути воситаҳои давлатӣ, балки бидуни онҳо» [173, с. 251]. Дар ин сурат ба инобат гирифтани лозим аст, ки шахс ҳангоми ҳимояи ҳуқуқҳои худ натавассути манфиати худро ҳимоя, балки қарзи шаҳрвандии худро дар назди ҷомеа иҷро мекунад, қонун ва тартиботи ҳуқуқии муқаррарнамудаи онро ҳимоя менамояд.

Дар ин замина, ошкор намудани моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон масъалаи ҳалталаби назарияи ҳуқуқи инсон мебошад, ки ба он рисолаҳои илмӣ олимони ватанӣ ва хориҷӣ бахшида шудаанд.

Барои анҷом додани таҳқиқот, пеш аз ҳама дарк намудани мафҳумҳои бунёдӣ, махсусан мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқи инсон» ба мақсад мувофиқ мебошад.

Пас аз омӯхтани масъалаи мазкур Н.В. Папичев қайд мекунад, ки «аз ҷиҳати ҳуқуқӣ мафҳуми ҳимояи ҳуқуқи инсон чунин маъно дорад: а) маҷмӯи воситаҳои махсуси ҳуқуқӣ (ҳуқуқи инсон, чораҳо оид ба ҳимояи ҳуқуқи инсон, воситаҳои ҳуқуқие, ки дар маҷмӯ танзими ҳуқуқии муносибатҳои дар ҷараёни ҳимояи ҳуқуқи инсон пайдошавандаро ба вуҷуд меоранд); б) субъектони босалоҳияти дорои ҳуқуқи истифодаи воситаҳои махсуси ҳуқуқӣ ва фаъолияти онҳо, ки ҳам ба таъмини татбиқи воқеӣ ва бефосилаи ҳуқуқҳои инсон ва ҳам ба пешгирии поймолкунии ҳуқуқи инсон, барқарор сохтани ҳуқуқҳои поймолшуда ва татбиқ намудани чораҳои ҷазо нисбат ба шахсони гунаҳкор равона карда шудаанд» [173, с. 251]. Дар навбати худ, Т.Н. Калинина пас аз омӯхтани институти ҳимояи ҳуқуқи инсон ба чунин хулоса омадааст, ки он аз «зернизомии қонунгузорӣ (низомии қонунгузорӣ)-и барои танзим ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон таъингардида; зернизомии ҳуқуқӣ (низомҳои ҳуқуқӣ); зернизомии институтсионалӣ (низомии муассисаҳое, ки барои амалӣ намудани фаъолияти ҳуқуқмуҳофизавӣ ваколатдор мебошанд), аз ҷумла иборат аз инфрасохтори минтақавӣ, маҳаллӣ ва назоратӣ; зернизомии иттилоотии башар; зернизомии таҳсилоти башардӯстона, бозомӯзӣ ва тақмили ихтисоси мутахассисон; зернизомии

«маркази афкор» оид ба ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ, истифода ва рушди маънавиёти башардӯстона иборат мебошад» [42, с. 487].

Андешаҳои ба ин монандро олимони ватанӣ низ ибраз менамоянд. Масалан, Ш.Ф. Искандаров қайд менамояд, ки «низомии ҳимояи ҳуқуқи инсон дар худ маҷмӯи воситаҳои ҳуқуқӣ, роҳ ва шаклҳоеро ҷой додааст, ки тавассути онҳо давлат таъсири ҳуқуқии худро ба муносибатҳои ҳуқуқӣ байни субъектҳои ҳуқуқ бо мақсади эътироф, риоя ва таъмини ҳуқуқи инсон анҷом медиҳад. Низомии ҳимояи ҳуқуқи инсон бояд ба маънои васеъ ва маҳдуд баррасӣ шавад. Ба таври васеъ низомии ҳимояи ҳуқуқи инсон ҳамчун низомии мураккаби ҳамаҷонибаи ниҳодҳои давлатию ҳуқуқӣ, воситаи амалҳои баррасӣ мегардад, ки ба пешгирии поймолкунии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, барқарорсозӣ ё салоҳияти муносиби онҳо барои рушди озоди фард ва ҷомеа шароит таъмин месозанд, равона гардидаанд. Онро ба маънои маҳдуд ҳамчун фаъолияти мақомоти давлатии мушаххас, ки вазифаи афзалиятноки онҳо ҳимояи ҳуқуқи шахс аст, баррасӣ кардан лозим аст. Ниҳодҳои махсусгардондашудаи ҳимояи ҳуқуқи инсон, ки дар давлат мавҷуданд, дар маҷмӯъ низомии ҳимояи ҳуқуқи инсонро ба маънои маҳдуд ба вуҷуд меоранд» [163, с. 190]. Дар навбати худ, З.Х. Искандаров ишора мекунад, ки «тибқи анъана ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои инсон дар давлат бо низомии мақсадҳои муқарраргардида, принципҳо, кафолатҳо, муассисаҳо, ниҳодҳо, усулу воситаҳои ҳуқуқӣ таъмин мегардад...» [39, с. 75]. А.М. Диноршоев қайд мекунад, ки «созмон додани низомии назорати байналмилалӣ иҷрои уҳдадориҳои ҳуқуқие, ки давлатҳо дар соҳаи ҳуқуқи инсон ба зимма мегиранд, яке аз дастовардҳои назарраси танзими байналмилалӣ соҳаи мазкур мебошад» [161, с. 197]. Ба сифати низомии ягона ва умумӣ, ниҳодҳо ва воситаҳои миллӣ ва байналмилалӣ механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон низ дохил мешаванд. Вобаста ба ин, бо мавқеи Сафарзода Б.А. розӣ шудан лозим аст, ки ишора менамояд: «Ҳуҷҷатҳои ҳуқуқии байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон барои мувофиқшавии онҳо заминаи устувор фароҳам оварданд. Аз ин рӯ,

ҳуқуқи инсон дар ҷаҳони муосир объекти танзими ҳуқуқии на танҳо дохилидавлатӣ, балки байналмилалӣ низ ба ҳисоб меравад» [87, с. 324].

Бо назардошти гуфтаҳои боло, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ниҳоди ҳимояи ҳуқуқи инсон ниҳоди маҷмуии иборат аз ҳама воситаҳои меъёрию ҳуқуқии инфиродӣ ва ташкилию ҳуқуқии таъмини ҳимояи ҳуқуқи инсон мебошад. Аз ин лиҳоз, категорияҳои «ҳимояи давлатӣ», «ҳимояи ҳуқуқӣ», «ҳимояи судӣ» ва ғайра, ки дар илм ва амалияи қонунгузорӣ онҳоро дучор омадан мумкин аст, мафҳумҳое мебошанд, ки қисман ба ҳам мувофиқанд, ҳамдигарро мепайванданд ва пурра мекунанд. Ислоҳҳои ишорашуда аз рӯйи табиати ҳуқуқӣ ва моҳияти худ ифодакунандаи мафҳуми як падида – институти ҳимояи ҳуқуқи инсон мебошанд.

Дар адабиёти ҳуқуқии ватанӣ ва хориҷӣ моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон ҳамчун падидаи нисбатан хос ва том бештар бо зарурати таҳлили махсус асоснок карда мешавад. Тавре аз таҳлили мавқеъҳои дар адабиёт мавҷудбуда бармеояд, оид ба муайян кардани моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон ду мавқеи мутлақо ба ҳам мухолиф мавҷуд аст. Нисбат ба мавқеи аввал, муаллифон категорияҳои «ҳуқуқи инсон» ва «ҳимояи ҳуқуқи инсон»-ро ба таври алоҳида баррасӣ мекунанд. Масалан, А.А. Анферов масъалаи мазкурро баррасӣ карда, алоқамандии ҳуқуқи инсон ва ҷавобгарии ҳуқуқиро муайян намуда, зикр месозад, ки моҳияти ҳуқуқи инсон аз амалӣ намудани имкониятҳои кафолатдошуда баҳри манфиатҳои шахсии худ иборат мебошад. Дар навбати худ, кафолатҳои муқарраршуда баҳри содда кардани имконияти шахс «аҳамияти ҳуқуқии шакли арзи ҳастӣ намуданро тавассути ҳуқуқ ва озодии инсон пешбинӣ менамоянд. Ин шакли имконияти инсон моҳияти ҳимоявии онро шаҳодат медиҳад» [154, с. 22]. Аз андешаҳои муаллиф бармеояд, ки моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон фарогирандаи шакли ҳуқуқии арзи ҳастӣ кардани ҳуқуқи инсон мебошад. Ба ибораи дигар, ҳимояи ҳуқуқи инсон ҳамчун ҷараёни алоқаманд бо ҳуқуқи инсон аст.

Гурӯҳи дигари муаллифон бар он ақидаанд, ки муайян намудани моҳияти ҳуқуқи инсон бидуни муайян кардани роҳу воситаҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон ғайриимкон аст, яъне категорияи ҳуқуқҳои моддии инсон бо тарзу усулҳои ҳимояи онҳо пайвастагӣ дошта, мафҳуми ягонро ифода менамояд. Аз ҷумла, А.С. Мордовец пешниҳод мекунад, ки ҳуқуқи инсон ва ҳимояи он бо мафҳуми умумӣ фаро гирифта шавад. Ҳамин тариқ, ӯ доир ба ин масъала чунин ақида дорад: «Ҳуқуқи инсон имкониятест, ки аз ҷониби ҷомеаи демократӣ ба ҳар як фард, ҷомеаи ӯ барои сатҳи шоистаи зиндагӣ кафолат дода мешавад, низоми самарабахши иҷтимоии ҳифз ва ҳимоя аз худсари давлат тибқи стандартҳо ва расмиёти байналмилалӣ ва миллии муқарраршуда мебошад» [66, с. 32].

Дар ҳамин замина, мавқеи муҳаққиқи ватанӣ А.М. Диноршоев ҷолиб мебошад, зеро ӯ ишора мекунад, ки «моддаи 5 Конститутсияи ҚТ пешбинӣ менамояд, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд. Ҳамин тариқ, Конститутсия муқаррароти сегонаро созмон додааст, ки тавассути онҳо ҳуқуқи инсон амалӣ карда мешавад – эътироф, риоя ва ҳимояи ҳуқуқи инсон. Бо муқаррар кардани сегонаи мазкур давлат ба зиммаи худ як қатор уҳдадорӣҳои муайяноро гирифтааст. Ду унсурӣ аввал ба сифати ҳолати моддии мундариҷаи ҳуқуқи инсон ва унсурӣ сеюм ба ҳайси механизми муҳофизаи таъмини ҳуқуқи инсон баромад менамояд, ки бидуни он унсурҳои аввал наметавонанд арзи ҳастӣ намоянд. Бо ин мақсад, масъалаи ҳимояи ҳуқуқи инсон ва таъминоти механизми таъсиррасони ҳимояи онҳо ба сифати муҳимтарин масъалаи низоми ҳуқуқи инсон баромад менамояд» [161, с. 197]. Дар навбати худ, Л.А. Нудненко қайд менамояд, ки «эътирофи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд моҳияти расмӣ худро дар сатҳи конститусионӣ, қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пайдо намудаанд. Риояи ҳуқуқи инсон маънои иҷро намудани меъёрҳои конституциониро оид ба ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд аз ҷониби мақомоти давлатӣ, мақомоти иҷроияи ҳокимияти

давлатӣ ва дигар шахсони мансабдори онҳо ифода менамояд. Ҳимояи ҳуқуқи инсон маънои фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва шахсони мансабдори онҳоро доро мебошад, ки баҳри барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда ва ҳифзи манфиатҳои қонунии шаҳрвандон равон гардидаанд» [70, с. 401-402].

Аз мантиқи муқаррароти ишорашуда метавон моҳияти ягонаи асоси ҳуқуқи инсон ва ҳимояи онро ошкор намуд. Чунин асос имкониятҳои кафолатдодашудаи сатҳи зиндагонии инсон ва ҳимояи он мебошанд, ки дар дар моддаи 5 Конститутсия таҳким ёфтаанд. А.С. Мордовец хусусиятҳои муҳимтарини мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқи инсон»-ро бо ҳуқуқи субъективии шахс ба ҳимоя алоқаманд месозад. Аз ҷумла ӯ қайд мекунад, ки «бо забони Конститутсияи амалкунанда, сухан дар бораи ҳуқуқи ҳар шахс ба ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои худ бо ҳар роҳи манънакардаи қонун меравад. Тавассути ин ҳуқуқ мо тасаввурот оид ба моҳият ва хусусиятҳои асосии тамоми низоми ҳимояи ҳуқуқи инсонро муттаҳид месозем» [66, с. 87]. Дар навбати худ, муҳаққиқи ватанӣ Имомов А.И. қомилан боадолатона қайд менамояд, ки Конститутсия меъёрҳои танзимкунандаи мақоми ҳуқуқии шахсро дар бар мегирад, онҳо аз низоми ҳуқуқу озодиҳо ва уҳдадорӣҳои заминавии шаҳрванд таркиб ёфта, кафолати онҳоро муқаррар менамоянд [37, с. 65].

Дар ҳақиқат, ба шахс пешниҳод гардидани имконияти ҳимояи ҳуқуқҳо дар сатҳи Конститутсия, ҳуқуқи субъективии махсуси шахс мебошад, ки аз хусусияти муқаррарии иҷтимоии ӯ баромада, бо ҳуқуқи позитивӣ таҳким меёбад ва ба ӯ имконияти ҳуқуқии мустақилона ва тавассути субъектҳои босалоҳияти дорони ваколатҳои дахлдор ҳимоя намудани ҳуқуқу манфиатҳои қонунии худро пешниҳод менамояд. Он хусусияти ҳуқуқӣ ва арзиши меъёрии ниҳоди ҳимояи ҳуқуқи инсонро ифода намуда, унсури низомофар ба ҳисоб меравад ва дар таъсири танзимкунанда ба муносибатҳои ҷамъиятӣ пурра ва возеҳ зоҳир меёбад. Аз ин рӯ, бешубҳа, барои шахс фароҳам овардани имконияти ҳимояи ҳуқуқҳои худ, ки он ҷузъи таркибии заминаи ҳуқуқии ин ниҳод мебошад,

метавонад дар омӯзиши низоми ҳимояи ҳуқуқи инсон ба сифати усули эътимодбахш амал кунад. Як далели пурарзиши таҷрибавӣ, ки дурустии мавқеи мазкурро тасдиқ мекунад, ин самтгирии систематикӣ дар фаъолияти меъёрии ҳуқуқии ҷомеаи байналмилалӣ ва ҳар як давлати алоҳида, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, мебошад. Ин фаъолият ба сӯи институтсионализатсия ва эътирофи ҳуқуқи инсон ва шахрванд ба ҳимояи манфиатҳои худ равона шудааст. Ин самтгирӣ дар ташаккули механизмҳои ҳуқуқие зоҳир мегардад, ки имкони татбиқи самараноки ҳуқуқу озодихоро таъмин мекунанд ва бо супоридани вазифаҳо ба субъектҳои дахлдори ҳуқуқ, хоҳ сохторҳои давлатӣ ё созмонҳои байналмилалӣ, ҳамроҳӣ карда мешавад.

Ҳамин тариқ, ҳолати ҳимояшавии ҳуқуқи инсон дорои вазифаи умумӣ ва ҳадафи асосии институти ҳимояи ҳуқуқи инсон мебошад. Ин ҳолат тавассути эътироф кардан ва муайян намудани ҳуқуқи шахс ба ҳимояи ҳуқуқӣ пайдо мешавад. Агар ҳуқуқи шахс ба ҳимояи ҳуқуқӣ амиқан муайян нагардад, ҳимояи ҳуқуқҳои ӯ ғайриимкон мебошад, зеро дар чунин шакл масъалагузорӣ намудан худ қобили қабул нест. Аз ин рӯ, ташаккули институти ҳимояи ҳуқуқи инсон бо эътироф намудани ҳуқуқи шахс ба ҳимояи ҳуқуқӣ ва ҳуқуқҳои аз он буруноянда вобастагӣ дорад. Ҳолати мазкурро метавон аз муқаррароти санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва миллӣ ошкор намуд. Масалан, дар моддаи 7 Эълумияи умумии ҳуқуқи башар пешбинӣ мегардад, ки «ҳамаи одамон дар назди қонун баробаранд ва бидуни ҳеҷ гуна тафриқагузорӣ ҳуқуқи баробар ба ҳимояи қонуниро доранд» [121, с. 40].

Бо доштани ҳуқуқи ишорашуда давлат масъулиятро баҳри фароҳам овардани шароит ҷиҳати амалӣ гаштани ин ҳуқуқ ба зимма мегирад. Дар ҳамин замина, моддаи 5 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ менамояд, ки «ҳуқуқ ва озодии инсон ва шахрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд» [1].

Ҳамин тариқ, аз нигоҳи ҳуқуқӣ эътироф ва муайян кардани ҳимояи ҳуқуқи инсон боиси рӯйи кор омадани механизмҳои мураккаб ва

гуногунҷанбае мегардад, ки дар амалисозии ҳуқуқи шахс ба ҳимояи ҳуқуқӣ метавонанд саҳмгузор бошанд. Маҷмӯи ин воситаҳо, ҳамон тавре болотар ишора намудем, институти ҳимояи ҳуқуқи инсонро ташкил менамояд.

Гуфтаҳои мазкур имконият медиҳанд то ба таври ниҳой ҳулоса барорем, ки ҳуқуқи инсон ба ҳимояи ҳуқуқӣ, аз як тараф, бо зарурати объективӣ тамоми институт (яъне, тамоми мазмуни он)-и ҳимояи ҳуқуқи инсонро муайян менамояд, аз тарафи дигар, бо ҳамин тартиб таъиноти онро инъикос менамояд. Ин қонуниятҳо устувор ва зарурӣ буда (бидуни онҳо тасаввур намудани институти ҳимояи ҳуқуқи инсон ғайриимкон аст), онҳо робитаҳои умумии сабабу оқибатро миёни ҳуқуқи инсон ба ҳимояи ҳуқуқӣ ва тамоми институти ҳимояи ҳуқуқи инсон ифода менамоянд. Аз ин рӯ, имконияти инсон ба ҳимояи ҳуқуқӣ ҳамчун асоси зоҳирии институти ҳимояи ҳуқуқи инсон баромад намуда, ба сифати моҳияти институти мазкур мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Бо вучуди ин, раванди муайянсозӣ ва шинохти моҳияти ҳуқуқи инсон ба ишора кардани танҳо эътирофи ҳуқуқии ҳуқуқи инсон ба ҳимояи ҳуқуқӣ анҷом намерасад. Ин танҳо бозгӯкунандаи сатҳи аввали он – шакли ибтидоӣ ва ҳуқуқии таҷассумёбии моҳияти амиқи он мебошад.

Сатҳи дуҷуми моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон бошад, хусусиятҳои сатҳи нахустро тавзеҳ дода, қонуниятҳои ташаккул ва рушди онро ба таври равшан иброз менамояд. Аз ин бармеояд, ки чиҳати пайдо намудани посух ба саволи он, ки сатҳи дуҷуми моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон аз чӣ иборат мебошад, бояд сабаби аслий ва бунёдӣ ошкор карда шавад, ки бо зарурати объективӣ ҳуди мавҷудияти ҳуқуқи инсон ба ҳимояи ҳуқуқиро дар шакли ҳуқуқии мавҷудияти он асоснок месозад.

Амиқан маълум аст, ки мафҳуми асосии ҳуқуқи инсон ба ҳимоя дар он ифода меёбад, ки тавассути он шахс имконияти ҳуқуқии мустақилона ё тавассути субъекти салоҳиятдор метавонад ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунӣ худро дифоъ намояд. Ин имкониятҳо ва манфиатҳо

– инъикоси ормонҳои инсон барои устуворӣ ва ҳифзи арзишҳои муҳимтарини ҳаёти шоиста мебошанд. Талоши инсон аз ҳимояи шароити шоистаи зиндагӣ ҳамчун олитарин мавҷудот, танҳо хосси ӯ мебошад. Дарки ин ҳолат бозгӯкунандаи омодагии шахс ба муборизаи мақсаднок – мубориза барои ҳастии худ аст. Оид ба масъалаи мазкур муҳаққиқи ватанӣ Ҷ. Саъдизода чунин ақида баён намудааст: «... давлат набояд «интизор» шавад, то ҳуқуқи инсон поймол гардад ва танҳо пас аз ин онро ҳифз намояд, балки баръакс, бояд чораҳои зарурӣ андешад, ки ҳуқуқи инсон поймол нашавад. Давлат бояд бо ин васила ҳуқуқҳои инсонро ҳифз намояд ва ба поймол шудани он роҳ надиҳад, вазифаи ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои шахс бошад, бояд танҳо аз рӯйи зарурат истифода шавад» [179, с. 130]. Ҳамин тариқ, амалӣ гардидани даъвои ҳимоя аз ҷониби шахс маҳз дар эътирофи ҳуқуқи ӯ ба ҳимояи ҳуқуқӣ аз ҷониби давлат ифода меёбад. Аз ин рӯ, онро ҳамчун дараҷаи дуҷуми моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон баррасӣ намудан комилан дуруст аст.

Моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон имкон медиҳад то ҳулоса намоем, ки ҳимояи ҳуқуқи инсон хусусияти бисёрсатҳӣ дошта, бо табиати ҳуди ҳуқуқҳои инсон алоқаманд мебошад. Ф.М. Рудинский қайд менамояд, ки «ҳар як ҳуқуқи инсон ба нафари алоҳида тааллуқ дошта, ҷудонопазир аз ӯ мебошад ва ба ҳеҷ вачҳ имконияти аз ӯ ҷудо намудану тағйир додани он ҷой надорад. Дар баробари ин, тамоми низоми ҳуқуқи инсон дорои маънои иҷтимоӣ мебошад. Дар асл, ин воситаи ҳимояи инсон аз таҳдидҳои бешумор ба мавҷудияти ӯ мебошад» [138, с. 38]. Аз ин ҷо, нақши махсуси низомсозӣ ва танзимкунандаи ҳимояи ҳуқуқи инсон нисбат ба ҳуди ҳуқуқҳои инсон ва воситаҳои ҳуқуқии татбиқи онҳоро дарк намудан имконпазир мебошад. Аз ин ҷо метавон қайд намуд, ки «ҳимояи ҳуқуқи инсон – дар асл, ҳадафи асосии ҳар як низоми ҳуқуқӣ мебошад» [42, с. 485].

Таҳлили минбаъдаи мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқи инсон» натанҳо ба муайян намудани хусусиятҳои асосии он равона гардидааст, балки ба таври асоснок ҷудо намудани он аз мафҳумҳои дигари бо он алоқанд,

рабт дорад. Дар навбати аввал, суҳан дар бораи мафҳуми «ҳифзи ҳуқуқи инсон» меравад.

Бояд зикр намуд, ки ин масъала гуногунназариро дар байни муҳаққиқони дохилӣ ва хориҷӣ ба вуҷуд овардааст.

Ҳамин тариқ, С.М. Салоҳидинова масъалаи мазкурро омӯхта, қайд менамояд, ки дар адабиёти илмӣ оид ба шарҳи он се усул мавҷуд аст. Як гурӯҳи олимон «ҳифзи ҳуқуқ»-ро нисбат ба «ҳимояи ҳуқуқ» категорияи васеътар меҳисобанд. Ақидаи гурӯҳи дигари олимон, ки ба ин ақида муҳолиф аст, чунин мебошад, ки категорияи «ҳимоя» аз «ҳифз» васеътар аст. Гурӯҳи сеюм ва бештари олимон категорияҳои баррасишавандаро аз ҳам ҷудо намуда, омехта кардани онро номақбул меҳисобанд [139, с. 15-23]. Андешаи ба ин монандро А.М. Тошев ибраз карда, бо омӯзиши паҳлуҳои гуногуни мафҳуми ҳуқуқи истилоҳҳои «ҳифз ва ҳимоя» дар фаъолияти мақомоти қорҳои дохилӣ, ба хулосае омадааст, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ доир ба мафҳуми онҳо андешаи ягона ҷой надорад [183, с. 176]. А.М. Диноршоев бо таъкид ба андешаи як қатор муҳаққиқони рус [111, с. 42], зикр менамояд, ки «ҳифз ва ҳимоя» ҷанбаҳои гуногуни таъмини ҳуқуқи шахс мебошанд. Ин ду мафҳум аз ҳамдигар ҷудо буда наметавонанд, аммо аз ҳамдигар фарқ доранд. Дар яққоягӣ онҳо баҳри амалисозии ҳуқуқи инсон ва ташаккули механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон имконият фароҳам меоранд [173, с. 251].

Ҳангоми омӯختани масъалаи мазкур, бо андешаи А.В. Стремоухов розӣ шудан лозим аст, зеро ӯ чунин қайд мекунад, ки дар назарияи ҳуқуқ ва ҷанбаҳои соҳавӣ қорбурди васеи истилоҳи «ҳифзи ҳуқуқ» то андозае «ба тафриқаи амиқи зухуроти ҳуқуқи инъикоскунандаи муносибатҳо оид ба ҳифзи ҳуқуқ, ҳимояи ҳуқуқ ва умуман, ҳуқуқтаъминкунанда ҳалал мерасонад ва омехтакунии чунин мафҳумҳоро ба монанди «ҳифз», «ҳимоя», «таъмини ҳуқуқҳо», «таъбиқи ҳуқуқҳо», «қафолати ҳуқуқу озодиҳо» ба вуҷуд меорад, ки дар натиҷа самарабахшӣ, аҳаммияти илмӣ ва амалии таҳқиқоти анҷомдодаи ҳуқуқшиносро коҳиш медиҳад» [180, с. 26].

Баҳри дуруст дарк намудани моҳият ва хусусиятҳои асосии ҳимояи ҳуқуқи инсон ҷудо намудани мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқи инсон» аз мафҳуми ҳамрадифи он – «ҳифзи ҳуқуқи инсон» дорои аҳамияти махсус мебошад. Ба таври дақиқ аниқ намудани мафҳумҳои ишорашуда натавонанд барои илми ҳуқуқшиносӣ, қонунгузорӣ ва амалия зарур мебошад, балки чиҳати асоснок намудан ва муайян кардани нақши бевоситаи шахс дар раванди ҳимояи ҳуқуқҳояш, аз аҳамият ҳолӣ нест.

Бо таҳлил намудани масъалаи мазкур, Н.В. Папечев пешниҳод менамояд, ки мавқеъҳои ҷойдошта ба чор гурӯҳ ҷудо карда шаванд:

1. Дуруст дарк намудани мафҳумҳои «ҳимояи ҳуқуқи инсон» ва «ҳифзи ҳуқуқи инсон»;
2. Ётироф намудани фарқият дар байни мафҳумҳои ишорашуда, ки дар умум баҳри амалӣ гаштани мафҳуми нисбатан умумӣ – «амалисозии ҳуқуқи инсон» хизмат менамоянд;
3. Мафҳуми «ҳифзи ҳуқуқи инсон» нисбатан васеътар буда, мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқи инсон»-ро фарогир мебошад;
4. Инкор намудани мафҳуми «ҳифзи ҳуқуқи инсон» бинобар ҷой надоштани муҳтавои махсуси ҳуқуқӣ.

Таҳлили нуктаҳои ишорашуда башорат аз он медиҳад, ки гуногунпахлӯ будани мавқеъҳо аз омилҳои ҷудогона вобаста мебошад.

Нахуст, аз сабаби мавҷуд будани шумораи зиёди шартҳои беасоси сунъӣ, ки боиси норавшан гардидани муҳтавои мафҳумҳои ишорашуда гардида, дар натиҷа имконияти тафсири ихтиёрӣ ва нодурусти онҳо зиёд мегардад. Масалан, А.С. Мордовец чунин мешуморад, ки ҳимояи ҳуқуқи инсон дар умум ба падидаҳои сирф ҳуқуқӣ мансуб нест, балки табиати иҷтимоӣ ҳуқуқӣ дошта, бо ин васила мавзӯи ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқи инсонро бо роҳи аз он ҷудо намудани ниҳоди ҷавобгарии ҳуқуқӣ маҳдуд месозад [66, с. 223-224]. Баҳснок будани ақидаи мазкур бо он ифода меёбад, ки муаллиф мафҳумҳои ҷораҳои ҳифз ва ҷораҳои ҷавобгариро падидаҳои «сирф» ҳуқуқӣ мешуморад. Сарфи назар аз он, аён аст, ки ҳама гуна падидаи ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҷавобгарии ҳуқуқӣ,

метавонад комилан қонунӣ, сирф иҷтимоӣ ва ё сирф ҳуқуқӣ арзёбӣ гардад, лекин дар баробари ин, ба сифати падидаи иҷтимоиву ҳуқуқӣ низ баррасӣ шуда метавонад. Ғайр аз ин, хулосаи аз мантиқи ақидаҳои А.С. Мордовецс баромадаро оид ба он ки низоми кафолати ҳуқуқи инсон ҷавобгарии ҳуқуқиро дар бар намегирад, имконнопазир эътироф намудан лозим аст. Вобаста ба ин, нуқтаи назари олимони ватанӣ А.М. Диноршоев ва Б.А. Сафарзода лоиқтар буда, ишора менамоянд, ки «таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд мавҷудияти механизми комили ба ҷавобгарӣ кашидани онҳоро барои риоя накардан дар назар дорад. Муқаррарсозии ҷавобгарӣ барои поймол намудани ҳуқуқи озодиҳои инсон чор вазифаро иҷро мекунад. Якум, риояи ҳуқуқи озодиҳо, дуюм, вазифаи пешгирикунанда, яъне таъмини пешгирии ҳуқуқвайронкунии нав, сеюм, вазифаи ҷазодиҳии иборат аз татбиқи ҷазо нисбат ба шахсони ҳуқуқи инсонро поймолкарда ва чорум, ҷубронкунанда, яъне ба ҷуброни зарар ҳангоми поймолшавии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон нигаронидашударо ҳавасманд мегардонад» [161, с. 197], [87, с. 324].

Ақидаи ба ин монандро А.А. Анферов низ баён медорад: «Ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар низоми кафолатҳои ҳуқуқии ҳуқуқи инсон (шаҳрванд) мақоми алоҳидаи худро дорад ва он бояд ҳамчун воситаи усулҳои таъмини татбиқи воқеии ҳуқуқи озодиҳои инсон, ҳуқуқҳои аз ҷиҳати меъёрӣ муайяншуда ва аз ҷиҳати ташкилӣ ба расмият даровардашуда, ки дар доираи муносибатҳои ҳуқуқии мушаххас амалӣ мегарданд, дарк карда шаванд» [154, с. 7]. Зиеда аз ин, ҳуди мафҳуми ҳуқуқи инсон, аниқтараш арзишҳои шахсӣ ва ҷамъиятии он водор менамоянд, ки ба ин низом ҳимоя ва ҷавобгарии ҳуқуқӣ ворид карда шаванд. Он бевосита аз дарки ҳуқуқи инсон ба сифати ниҳоди ҳуқуқи конституционӣ бармеояд ва аз маҷмуи меъёрҳои иборат аст, ки уҳдадории давлатҳоро оид ба таъмин ва риояи ҳуқуқи озодиҳои асосии инсон муайян мекунад.

Сониян, дар таҳқиқи таносуби байни мафҳуми «ҳимояи ҳуқуқи инсон» ва «ҳифзи ҳуқуқи инсон» муносибати умуминазариявӣ вучуд надорад. Аксари олимони ватанӣ ва хориҷӣ ҳангоми асоснок намудани таносуби байни ду категорияи зикршуда ба ақидаи баёнкардаи Н.И. Матузов таъя мекунанд, ки он чунин аст: «ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқи фардӣ ё манфиати бо қонун ҳифзшаванда як чиз нест: онҳо доимо ҳифз карда мешаванд, лекин танҳо дар сурати поймол шудан ҳимоя карда мешаванд» [62, с. 131]. Ҳимоя яке аз шаклҳои ҳифз мебошад, ки инро ҳамчун як лаҳзаи амалисозии он баррасӣ кардан душвор аст, зеро чунин изҳори назар ба таснифи ҳимоя ҳамчун шакли амалӣ сохтани ҳифзи ҳуқуқ асос ёфтааст.

Ба андешаи мо, ҳангоми баррасӣ кардани масъалаи мазкур бояд дар назар дошт, ки ҳам ҳимоя ва ҳам ҳифзи ҳуқуқи инсон аз нигоҳи самти таъиноти функционалӣ дорои мақсади умумӣ мебошанд (ҳимоя ва ҳифз баҳри таъмини ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии шахс равона шудаанд). Инчунин, онҳо аз нигоҳи мухтаво (мундариҷа)-и худ дорои умумият мебошанд, яъне тавассути воситаҳои ташкилию ҳуқуқӣ амалӣ карда мешаванд. Ин имконият медиҳад то хулоса намоем, ки мафҳумҳои муқоисашаванда зухуроти мушаххаси як категорияи умумӣ – «таъмини ҳуқуқи ҳуқуқи инсон» мебошанд. Дар ҳақиқат, агар «таъмини ҳуқуқи манфиатҳо дар низоми мукаммали ягона маҳз шакли ҳуқуқи ташкил ва амалисозии манфиатҳо дар ҷомеа бошад» [99, с. 60], пас ба чунин хулоса омадан дуруст аст, ки ҳам ҳифзи ҳуқуқи инсон ва ҳам ҳимояи он маҳз ҳамон шаклҳои ҳуқуқӣ мебошанд, ки дар онҳо ҳуқуқи инсон ба ҳифзи ҳуқуқӣ амалӣ мегардад.

К.Б. Толкачев ва А.Г. Хабибулин вожаи «таъмин»-ро баррасӣ карда, ишора менамоянд, ки ҳангоми истифода кардани он дар ҳуқуқ ва озодӣ онро ба ду маъно дарк кардан мувофиқи мақсад аст: «якум, ҳамчун фаъолияти мақомоти давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, шахсони мансабдор ва шахрвандон дар доираи иҷрои вазифа ва ваколатҳои худ баҳри фароҳам овардани шароити мусоид ҷиҳати амалисозии дақиқ ва

пайвастаи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва амалӣ намудани ҳуқуқу озодиҳо; дуюм, ҳамчун натиҷаи ҳамин фаъолият, ки дар шакли татбиқи воқеии меъёрҳои ҳуқуқӣ ва амалӣ шудани ҳуқуқу озодиҳои шахрвандон зоҳир мешавад» [99, с. 60].

Маҳз бо ҳамин назардошт, метавон андешаи В.С. Шадринро ҷонибдорӣ намуд, ки ишора менамояд: «Ҳифз ва ҳимоя ду паҳлуи алоҳидаи таъмини ҳуқуқҳои шахс ба ҳисоб мераванд» [111, с. 42]. Аммо, дар ҳоле, ки таъмини ташкиливу ҳуқуқии мазкур ҳамчун воситаи амалӣ намудани ҳуқуқи инсон ба ҳимояи ҳуқуқӣ баррасӣ мешавад, пас онро бояд ба сифати тарафи ҳимояи ҳуқуқӣ баҳогузорӣ кард. Дар ин ҳолат, ташаккули моддии мақоми ҳуқуқии инсон ба назар мерасад, ки фарогирандаи ҳам раванди амалӣ сохтани ҳуқуқи инсон ба ҳимояи ҳуқуқӣ ва ҳам воситаҳои ҳуқуқии ташкиливу ҳуқуқии таъмини он мебошад.

Махсусияти муҳимми таъмини ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқӣ дар он зоҳир меёбад, ки он бештар ба имкониятҳои ҳуқуқии шахс таваҷҷуҳ зоҳир менамояд. Яъне, он ба шахс имконият медиҳад то ҳуқуқ ба ҳимояи ҳудро ба таври мустақилона ё бо кӯмаки мақомоти давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ҷомеаи байналмилалӣ амалӣ созад. Аз нигоҳи мо, ин ҳолат бозгӯкунандаи яке аз махсусиятҳои асосии ҳимояи ҳуқуқи инсон мебошад, ки баҳри амалӣ гардидани он тамоми воситаҳои ҳуқуқӣ ва ташкилиро иҷозат медиҳад.

Ҳамин тавр, ҳимояи ҳуқуқи инсон як шакли амалӣ намудани ҳуқуқи инсон ба ҳимояи ҳуқуқӣ мебошад, ки бо воситаҳои ташкиливу ҳуқуқӣ ва чораҳои маҷбурӣ таъмин карда мешавад. Ин чораҳо бо ҳадафи бартараф кардани монеаҳо дар роҳи татбиқи ҳуқуқи инсон, барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолшуда ва чазо додани гунаҳгорон амалӣ карда мешавад. Аз нигоҳи мо, дар марҳилаи кунунии таҳқиқи назария ва амалияи ҳимояи ҳуқуқи инсон, муайян намудани мафҳумҳои «низоми ҳимояи ҳуқуқи инсон» ва «низоми ҳимояи ҳуқуқӣ» мувофиқи мақсад

мебошад. Зеро, онҳо низ дар асл дорои хусусияти махсуси як падида – таъмини ташкилӣ ва ҳукукии ҳуқуқи инсон ба ҳимояи ҳуқуқӣ мебошанд.

Аммо, вақте таъмини ишорашуда ҳамчун шакли фаъолияти ташкилотҳои байнидавлатӣ, давлатӣ ва ҷамъиятӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, воситаҳои ҳукукии таъмини ҳуқуқи инсон ҳамчун унсурҳои фаъолияти онҳо арзёбӣ мегарданд, дар чунин ҳолат институти дигар – институти ҳифзи ҳуқуқи инсон рӯйи қор меояд. Маҳз дар ҳамин ҳолат, истилоҳи «ҳифз» бештар мавриди истифода қарор мегирад, аз ҷумла дар санадҳои ҳукукии байналмилалӣ.

Дар навбати худ, ҳангоми таъмини ҳуқуқи инсон ба воситаи эътироф кардани ҳуқуқи шахс ба ҳимояи ҳуқуқӣ ва муайян намудани асоси тартиби татбиқи он, аксар маврид истилоҳи «ҳимоя» мавриди истифода қарор мегирад.

Далелҳои ишорашуда имкон медиҳанд, ки мафҳумҳои «ҳимояи ҳуқуқи инсон» ва «ҳифзи ҳуқуқи инсон»-ро аз ҳам ҷудо намоем, ҳатто дар ҳолате, ки онҳо баъзан мавридифодакунандаи маъноҳои яксонии ҳуқуқӣ мебошанд.

Аз ин мавқеъ, ба андешаи мо, бояд ба масъалаи табиати ҳукукии ҳимояи ҳуқуқи инсон ва арзиши он ҳамчун унсури танзими ҳуқуқӣ муносибат намуд. Дар ҳамин замина, бояд таъкид намуд, ки маънои таҳлили чунин масъалаҳо дар доираи таҳқиқоти диссертатсионӣ аз он иборат аст, ки доир ба ҳимояи ҳуқуқи инсон ҳамчун як усули мустақим ва махсуси танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҳамон ҳолате сухан рондан ба мақсад мувофиқ мебошад, агар хусусиятҳои хоси ин институт муайян ва аз нигоҳи назариявӣ дарк карда шаванд. Ба ибораи дигар, омӯзиши табиати ҳукукии ҳимояи ҳуқуқи инсон ва арзиши он дар танзими ҳуқуқӣ шарти назариявии асосноксозии муҳокимаву таҳқиқотҳои минбаъда дар самти ҳимояи ҳуқуқи инсон ҳамчун усули танзими ҳукукии муносибатҳои ҷамъиятӣ ба шумор меравад.

Пас аз таҳлили масъалаи мавриди назар қароргирифта, мо ба чунин хулосаҳо омадем:

Якум, институти ҳимояи ҳуқуқи инсон як институти мураккаб, гуногунсатҳ ва категорияи низоми ҳуқуқӣ буда, дар худ ҳуқуқи субъективии шахс ба ҳимоя ва маҷмуи воситаҳои меъёрӣ, ташкиливу ҳуқуқӣ, танзимнамоӣ ва институтсионалиро ҷой додааст. Институти мазкур баҳри таъмин ва амалӣ гардидани ҳуқуқу озодиҳо, барқарор намудан ва ҳимояи қардани ҳуқуқи инсон равона қарда шудааст. Ба маънои васеъ бошад, институти ҳимояи ҳуқуқи инсон низоми ягонаи ғайриқонунӣ мебошад, ки дар худ унсурҳои милли ва байналмилалӣро ҷой додааст. Дар ҳамин ҳол, унсури марказии ҳимояи ҳуқуқи инсон – ҳуқуқи инсон ба ҳимояи ҳуқуқӣ баромад менамояд, ки дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва конститутсияҳои кишварҳо, аз ҷумла дар моддаи 5 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар қарда шудааст. Ҳуқуқи мазкур робитаи амиқи шахсро бо давлат инъикос намуда, ғайриқонунӣ тамоми ниҳодҳои ҳимояи ҳуқуқиро ҷоннок менамояд.

Дуюм, моҳияти ҳимояи ҳуқуқи инсон дорои сохтори дусатҳа мебошад: дар сатҳи якум, он тавассути эътирофи ҳуқуқии ҳуқуқи шахс ба ҳимояи ҳуқуқӣ зухур менамояд; дар сатҳи дуюм, он табиати аслии ин ҳуқуқро ҳамчун ниёзи ботинии инсон ба ҳифзи арзишҳои асосии ҳаёти ва шарафаш маънидор қарда, аз нигоҳи арзиши иҷтимоии институтро бозгӯӣ менамояд. Ғайр аз ин, хусусияти универсалӣ доштани институти ҳимояи ҳуқуқи инсон ба он оварда мерасонад, ки берун аз ҷаҳорҷӯбаи муқаррарнамудани танзими ҳуқуқии милли қадам бигзорад. Стандартҳо ва механизмҳои байналмилалӣ, аз қабилӣ СММ, ҷузъи ҷудонопазири модели муносири низоми ҳимояи ҳуқуқҳо ба ҳисоб мераванд.

Сеюм, ҳимояи ҳуқуқи инсон танҳо бо ҳуқуқвайронкунӣ маҳдуд нагашта, балки як ҳолати ҳуқуқии ғайриқонунӣ, пайваста ва ҳадафманд аст, ки тадбирҳои пешгирикунанда, барқароркунанда ва ҷавобгарии ҳуқуқиро низ дар бар мегирад. Ин ҳолат мақоми таҳкимбаҳши ҳимоя ҳуқуқро дар низоми ҳуқуқии таъмини ҳуқуқу озодиҳо муайян менамояд. Аз ҳамин ҷост, тафовути байни мафҳумҳои «ҳимояи ҳуқуқи инсон» ва «ҳифзи ҳуқуқи инсон» дорои аҳамияти назариявӣ ва амалӣ мебошад. Ҳифз ба

таъмини умумӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ нигаронида шудааст, дар ҳоле, ки ҳимоя амалҳои мушаххасро барои барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда дар бар мегирад. Онҳо ҷузъи таркибии мафҳуми нисбатан васеътар – таъмини ҳуқуқии ҳуқуқи инсон мебошанд.

Чорум, арзиши танзимкунандаи институти ҳимояи ҳуқуқи инсон дар қобилияти он ҳамчун усули мустақили танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ зоҳир мешавад, ки ба таъмини як ҳолати устувори ҳуқуқии шахс ва ҷомеа равона гардидааст. Аз ин рӯ, низоми ҳимояи ҳуқуқи инсон маҷмӯи зернизоми ба ҳам монандро дар бар мегирад: зернизоми меъёрӣ, институтсионалӣ, ҳуқуқӣ, иттилоотӣ, таълимӣ ва башардӯстӣ. Чунин сохтор бо хусусияти байнисоҳавии ин институт алоқамандӣ дошта, паҳлуҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, идеологӣ ва фарҳангии онро бозгӯӣ менамояд.

1.2. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ҳамчун объекти таъсиррасонии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон

Омӯзиши моҳияти ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон ва фаъолияти он ҷиҳати таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд бидуни таҳлили ҳуди объекти фаъолияти мазкур – ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд, ғайриимкон мебошад. Бо дарназардошти ин, зарур мешуморем, ки таҳлили масъалаи мазкур бо назардошти адабиёти мавҷудаи ватанӣ ва хориҷӣ анҷом дода шавад.

Муҳаққиқони ватанӣ А.М. Диноршоев ва Ш.Ф. Искандаров қайд менамоянд, ки «рӯйхати ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд, ки айни ҳол дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва конституцияи давлатҳо муайян шудаву таҳким ёфтааст, самарану рушди тӯлонии таърихӣ афкори сиёсӣ ҳуқуқӣ ва фалсафӣ буда, дар асоси он назарияву стандартҳои муайяни ҳуқуқи инсон, давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд ташаккул ёфтаанд. Инсоният дар тӯли таърихи худ кӯшиш кардааст, ки роҳи усулҳои эҷоди муносибатҳои мутақобилаи ҳамроҳшудаи байни шахсият ва ҳокимиятро пайдо кунад. Дар натиҷаи рушд ёфтани ҷомеа ва

болоравии маърифати ҳуқуқӣ андешаи маҳдуд кардани ҳуқуқи инсон шакл гирифта, оҳиста-оҳиста қоидаҳои дақиқ таҳия мешуданд, ки дар доираи онҳо муносибатҳои байни шахс ва давлат ба тартибу низом мебаромаданд»[39, с. 14].

Дарвоқеъ, мафҳуми муосири «ҳуқуқи инсон» ба таҷрибаи ғании таърихи башарият така менамояд, пеш аз ҳама, дар самти шаклҳои ҳуқуқии ташкил ва идоракунии ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ, инчунин усулҳои ҳуқуқии муносибатҳои иҷтимоӣ. Дар ҳамин замина, андешаи Л.Н. Гаврикова лоиқи дастгирӣ, ки ишора менамояд: «Ҳар як зинаи инкишофи таърихӣ фаҳмиши хоси худро дар бораи инсон ҳамчун субъекти ҳуқуқ ва тасаввуроти муайянеро оид ба ҳуқуқу уҳдадорӣ, озодӣ ва маҳдудиятҳои он доро мебошад. Аз ин хотир, таърихи ҳуқуқ, дар як вақт таърихи ташаккул ва инкишофи тасаввурот дар бораи ҳуқуқи инсон аст – аз шаклҳои ибтидоӣ, маҳдуд ва таҳаввулнаёфта то шаклҳои муосир» [157, с. 180]. Дар навбати худ, Д.А. Пашентсев ишора менамояд, ки «нахустин тавассурот доир ба ҳуқуқи инсон ҳанӯз дар давраи то милод пайдо шуда буданд. Дар тамоми марҳилаҳои ташаккули фарматсияҳои ҷамъиятӣ-иқтисодӣ инсон дар бораи ҳуқуқ ва озодиҳои худ ибрази назар мекард, вале татбиқи пурраи онҳо маҳз дар натиҷаи рушди таҷриба ва назарияи истифода меёриҳои ҳуқуқӣ амалӣ гардид» [136, с. 20].

Ҳамзамон, бояд қайд намуд, ки дар адабиёти ватанию хориҷӣ оид ба таҳаввули ҳуқуқи инсон ақидаҳои гуногун мавҷуданд. Дар байни олимони хориҷӣ ақидаи афзалиятнок чунин аст, ки категорияи «ҳуқуқи инсон» самараи инкишофи афкори давлатию ҳуқуқии Ғарб мебошад. Ҳамин тариқ, ба ақидаи Э.А. Лукашева «худи пайдоиши ғояи ҳуқуқи инсон ба асрҳои V–VI пеш аз милод рост меояд, ки дар давлатҳои қадим (Афина, Рум) вучуд дошт, гарчанде оид ба ҳуқуқи инсон дар Аҳди Қадим низ ишора шудааст: даҳ аҳоме, ки шахсро ба риояи ҳуқуқи атрофиён даъват мекунад ва ба ин васила барои амалӣ намудани ҳуқуқҳои худ мусоидат мекунанд» [82, с. 13], [143, с. 59].

Дар навбати худ, муҳаққиқони ватанӣ ҳангоми таҳқиқи масъалаи пайдоиш ва рушди ҳуқуқи инсон қайд мекунад, ки маҳз дар Шарк аввалин санади ҳуқуқӣ оид ба ҳуқуқи инсон таҳким ёфта буд, ки он Ёлломияи Куруши Кабир аз соли 539 п.м. мебошад [103, с. 448], [161, с. 197], [87, с. 324].

Пас аз таҳқиқи ин масъала, А.Л. Мирзогитова қайд мекунад, ки «аввалин таълимот дар бораи одам дар давлатҳои Шарқи Қадим ба вучуд омадаанд. Муҳимтарин хусусияти фалсафаи инсон дар Шарқи Қадим ин аст, ки шахс бояд ба олами иҷтимоӣ ва табиӣ муносибати ниҳоят боэҳтиромона ва инсондӯстона дошта бошад, баробарии одамон бошад, ба шартҳои якхелаи табиӣ пайдоиши онҳо аз қайҳон «осмон» асос меёфт. Гояҳо дар бораи арзиши шахсияти инсон барои ҷомеа бештар ҳоси тамаддуни аврупоӣ мебошанд. Аввалин ақидаҳои нобаробар оид ба ҳуқуқи инсон ҳамчун меъёрҳои муайяни устувор, намунаҳо, арзишҳои, ки қодиранд раванди муносибатҳои мутақобилаи байни фардҳо, инчунин ҷамъият ва давлатро ба низом оваранд, ҳанӯз дар давраи қадим пайдо шудаанд. Пайдоиши онҳо бештар ба сатҳи рушди демократия дар кишварҳои Юнони қадим ва Рими қадим, аз ҷумла муборизаи одамон бо истибдоди давлати ғуломдорӣ вобаста мебошад (масалан, дар асрҳои IV–V то милод дар Афина дар натиҷаи мубориза барои ҳокимият низоми барои он давра демократӣ муқаррар карда шуд)» [133, с. 24].

Бидуни ворид шудан ба баҳсҳои муфассали илмӣ, мо мавқеи олимонро ҷонибдорӣ менамоем, ки ишора менамоянд: «масъалаҳои марбут ба ҳуқуқи инсон ва ҳифзи онҳо дар нуқтаҳои гуногуни ҷаҳон ва дар вақтҳои мухталиф бо назардошти хусусиятҳои фарҳангӣ, фалсафӣ, динӣ, ҷаҳонбинӣ ва ахлоқии ҳар як тамаддун инкишоф ёфта, моҳияти ин тамаддунро ифода менамуд» [82, с. 2], [43, с. 480], [18, с. 519]. Бешубҳа, ҳар як тамаддун дар ташаккули мафҳуми муносири ҳуқуқи инсон саҳми боризи худро гузоштааст. Аз ин ҷост, ки «ҳуқуқи инсонро падидаи иҷтимоӣ ва таърихӣ баҳогуздорӣ менамоянд» [57, с. 35].

Ш.Ф. Искандаров дуруст ишора менамояд, ки «ҳуқуқи инсон ҳамеша дорои муҳтавои мушаххаси таърихӣ буда, вобаста ба пешрафти иҷтимоӣ тағйир ёфта, рушд ва такмил меёбад. Ҳуқуқи инсон ҳамоҳангии ботинӣ ва зоҳирӣ, муттаҳидӣ ва мутаносибии робитаи инсонро бо ҷомеа инъикос менамояд. Инсон наметавонад берун аз ҷомеа ва бе муошират бо дигарон арзи ҳастӣ намояд, инчунин ҷомеа низ наметавонад бидуни танзими муносибатҳои байни инсонҳо ҷой дошта бошад. Барои таъмини ҳамзистии иҷтимоӣ ва муоширати байни одамон як усули умумии танзими ҳуқуқӣ лозим буд. Дар натиҷа меъёрҳои таҳия гардиданд, ки ҳуқуқ ва уҳдадориҳои инсон дар онҳо мустаҳкам карда шуд» [163, с. 190].

Дар кишвари мо, бунёди давлати воқеан демократӣ, ки дар он ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ба сифати арзиши олии эътироф мешаванд, танҳо пас аз қабули Конститутсияи соли 1994 оғоз ёфт. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҷузъи ҷудонопазири ҷомеаи ҷаҳонӣ дар Конститутсияи худ авлавияти ҳуқуқи инсонро инъикос намудааст. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳуқуқи инсон диққати махсус дода шуда, дар заминаи моддаи 5 «инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ ба сифати арзиши олии» пазируфта шудаанд. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар боби дуюми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври муфассал танзим карда шудаанд. Яке аз вазифаҳои муҳимми Конститутсияи ҚТ мустаҳкам намудани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин асосҳои мебошад, ки дар онҳо татбиқи ин ҳуқуқҳо бояд таъмин карда шаванд.

Инчунин, дар моддаи 14 Конститутсия ишора мегардад, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд тавассути Конститутсия, қонунҳои кишвар ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон эътироф кардааст, танзим ва ҳифз карда мешаванд. Дар асоси моддаи 10 Конститутсия, санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Тоҷикистон ба сифати ҷузъи таркибии низоми ҳуқуқии кишвар баромад менамоянд. Дар ҳолати мутобиқ набудани қонунҳои кишвар бо санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофшуда, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал

менамоянд. Ба сифати санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки дар онҳо ҳуқуқу озодиҳои бунёдии инсон дарҷ ёфтаву риояи онҳо барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳатмист, инҳо баромад менамоянд: Эълонияи умумии ҳуқуқи башар аз 10 декабри соли 1948, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахсӣ ва сиёсӣ аз 16 декабри соли 1966, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ аз 16 декабри соли 1966 ва як қатор конвенсияҳо ва созишномаҳои дигари байналмилалӣ.

Дар чараёни омӯзиши бевоситаи мафҳуми «ҳуқуқи инсон» бояд зикр намуд, ки ин мафҳум як падидаи мураккаби иҷтимоӣ буда, дар масири таърих тафсир ва маъноҳои гуногунро соҳиб шудааст. Ин бо он вобаста аст, ки ҳуқуқҳои инсон дар доираи шароитҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии ҳар як давра аз нуқтаи назари гуногун фаҳмида ва муайян карда мешуданд. Ҳолати мазкур дар гуногунии муносибатҳо оид ба муайян кардани ҳуқуқи инсон зоҳир мегардад. Ҳамин тариқ, Ш.Ф. Искандаров масъалаи мазкурро таҳқиқ намуда, қайд менамояд, ки «мавҷудияти ақидаҳои гуногун нисбат ба мафҳуми ҳуқуқи инсон дар адабиёти соҳаи ҳуқуқшиносии давраи шӯравӣ ба тасаввуроти синфӣ дар он замон вучуддошта алоқаманд аст. Ҳамин тариқ, як гурӯҳи олимон ҳуқуқи инсонро ҳамчун категорияи иҷтимоие баррасӣ кардаанд, ки аз соҳаи ҳуқуқшиносӣ ҳам васеътар аст (В.А. Кучинский, Н.И. Матузов, И.Е. Фарбер) [54, с. 207], [62, с. 292], [102, с. 189], олимони дигар ҳуқуқи инсонро ҳамчун категорияи хосаи ҳуқуқӣ муайян кардаанд (В.А. Патюлин, Г.В. Малсев) [75, с. 246], [60, с. 448]. Ба ибораи дигар, гурӯҳи якуми олимон тарафдори фарзияи фитрию ҳуқуқии ҳуқуқи инсон буданд, яъне ҳуқуқи инсонро ҳамчун имкониятҳои иҷтимоии истифодаи неъматҳои маъмулии ҳаёт (хӯрок, либос, манзил, фароғат, таҳсил ва ғ.) дарк мекарданд, ки сарфи назар аз эътироф шуданашон аз ҷониби давлат, вучуд доранд, дар ҳоле ки гурӯҳи дуюми олимон бар он ақидаанд, ки ҳуқуқи инсон падидаи мусбат аст, яъне ҳуқуқҳои инсонро бидуни эътирофи қонунӣ «ҳуқуқ» номидан мумкин нест ва риоя

накардани онҳо ба сифати «имкониятҳои иҷтимоӣ» боиси татбиқи гардидани муҷозоти давлат нагардад» [163, с. 190].

Мавқеи ба ин монандро О.Б. Стерликова ва В.Л. Казаков ишғол намуда, аз ҷумла қайд мекунад, ки мафҳуми «ҳуқуқи инсон» бо ду маънои дигар – позитивистӣ ва ғитрии ҳуқуқӣ шарҳ дода мешавад [128, с. 22]. Пайравони ақидаи аввал ҷунин мешуморанд, ки ҳуқуқи инсон ҷизест, ки танҳо аз ҷониби давлат эътироф ва қафолат дода мешавад, яъне ҳуқуқи инсон ба ҳуқуқи аз ҷиҳати меъёрӣ таҳкимёфта мансуб мебошад. Тарафдорони нуқтаи назари дуюм ғояи имконнопазир будани бегонакунии ҳуқуқҳои асосии инсон, хусусияти табиӣ онҳоро асос мешуморанд. Ҳуқуқҳои инсон хусусияти ғитрие мебошад, ки новобаста ба эътирофи давлат ва таҳкими онҳо, дар доираи ҳуқуқӣ вуҷуд доранд [141, с. 15].

Дар навбати худ, О.В. Власова қайд мекунад, ки ҳуқуқу озодиҳои инсонро бо ҷанд маънои зерин қабул кардан мумкин аст. Якум, ҳамҷун тасаввуроти ақидаҳои ғалсафӣ, ҷаҳонбинӣ дар бораи сарнавишти шахс, мақом ва нақши ӯ дар ҷомеа, байни одамони дигар. Дуюм, ба сифати диди муайян ба сохтори ҷаҳон, яъне, ҷаҳонфаҳмӣ, ҷаҳонбинии принципҳои ба инсондӯстӣ асосёфта. Сеюм, ҳамҷун тартиби арзишҳои башарӣ, ки дар заминаи онҳо муносибатҳои ҷамъиятӣ ташаккул меёбанд, инҷунин низоми иборат аз принципҳо ва меёрҳои ахлоқу одоби танзимгарони иҷтимоӣ муносибатҳои байни инсонҳо. Чорум, ба сифати мафҳуми ҳуқуқӣ, ки бо таҳкими мақоми шахсият тибқи меёрҳои ҳуқуқӣ ҳангоми муносибат бо давлат ва воситаи ҳимоят аз худсарӣ ва зӯроварии давлат шарҳ меёбад [120, с. 89].

Ҳуқуқи инсон, инҷунин дорои маъноҳои объективӣ ва субъективӣ мебошад. Ба маънои объективӣ, ҳуқуқи инсон ғароғирандаи низоми принципҳо ва меёрҳои умумии эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад, ки мақоми шахс, қоидаҳои муносибат байни одамон ва робитаи байни инсон ва давлатро танзим менамояд. Ба маънои субъективӣ, ҳуқуқи инсон имкониятҳои шахсии ҳуқуқие мебошад, ки дар

меъёрҳои ҳуқуқӣ мустаҳкам гардида, аз ҷониби давлат кафолат дода шуда, ба шахс имкон медиҳад то амалҳои муайяноро анҷом диҳад рафтори муайяноро интиҳоб намояд ва аз неъматҳои иҷтимоии мушаххас истифода барад.

Дар асоси ин муносибат муаллифони гуногун мафҳуми «ҳуқуқи инсон»-ро ҳар гуна шарҳ медиҳанд. Ҳамин тариқ, В.А. Четвернина чунин мешуморад, ки «ҳуқуқи инсон чунин даъвоҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим ба андозаи муайяни озодӣ мебошанд, ки бо принципи баробарии расмӣ мувофиқ буда, метавонанд дар сатҳи талаботи умумичаҳонӣ барои озодӣ қарор гиранд» [110, с. 28]. М.М. Утяшев мафҳуми ҳуқуқи инсонро чунин шарҳ медиҳад: «Ҳуқуқи инсон даъвои қонунии шахс ба неъматҳои ҳаёт мебошад, ки барои фаъолияти ҳаётии рӯзмарраи ӯ заруранд ва ба пайдошавии табиии онҳо асос ёфта, мавҷудияташон ба ягон шахс ё давлат вобаста нест. Шахс ин даъвоҳоро аз лаҳзаи таваллуд шудан ба даст меорад, ҳуқуқҳоро ба ӯ касе надодааст ва бинобар ин, онҳоро ба зӯрӣ гирифтани мусодира қардан мумкин нест, яъне онҳо ҷудонопазир ва бегонанашаванда мебошанд [101, с. 221].

А. Азаров падидаи ҳуқуқи инсонро таҳқиқ намуда, қайд мекунад: «пеш аз ҳама он низоми ақидаҳои фалсафӣ, тасаввурот дар бораи сарнавишти шахс, мавқеъ ва нақши ӯ дар ҷамъият ва дар байни одамони дигар мебошад. Ҳуқуқи инсон як диди муайян ба сохтори ҷаҳон, яъне ҷаҳонфаҳмӣ, ҷаҳонбинӣ ба принципҳои инсондӯстӣ асосёфта мебошад. Ақида дар бораи он ки ҳуқуқи инсон ҳамчун як арзиши башарӣ, ки дар заминаи он муносибатҳои ҷамъиятӣ шакл мегиранд, инчунин низоми иборат аз принципу меъёрҳои ахлоқу одоби танзимгарони иҷтимоии муносибатҳои байни инсонҳо, ки муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҷомеа бар он бунёд мешаванд, низ одилона аст. Нафароне, ки ба ақидаи онҳо ҳуқуқи инсон низоми танзимгарони иҷтимоии муносибатҳои байни одамон (яъне муносибатҳои уфуқӣ), иборат аз принципу меъёрҳои ахлоқию ҳуқуқӣ мебошад, ҳақанд. Инчунин, агар гӯем, ки ҳуқуқи инсон

мафҳуми ҳуқуқи бо меъёрҳо таҳкимёфта мебошад, хато намекунем» [13, с. 11].

Дар байни олимони ватанӣ оид ба шарҳи ҳуқуқи инсон ақидаҳои мухталиф мавҷуданд. Инак, ба гуфтаи Р.Ш. Шарофзода: «ҳуқуқи инсон андоза, имконият ва ваколатҳои табиӣи шахс мебошад, ки ҳаёт, шаъну шараф ва озодии инсонро дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ таъмин менамояд» [93, с. 355]. Дар навбати худ, З.Х. Искандаров ин гурӯҳро ҳамчун: «эҳтиёҷоту имкониятҳои табиӣ, маънавӣ ва ахлоқии шахс, ки ба талаботи ҳаёти иҷтимоӣ ва ахлоқӣ мувофиқанд ва бо мақсади иҷро ва фароҳам овардани шароити рушди озодонаи шахс аз ҷониби шахсони дигар, ҷамъият ва давлат, бо қонун ҳифз мешаванд» [39, с. 15] баррасӣ кардааст.

Дар навбати худ, А.М. Диноршоев ва С.М. Салоҳидинова мафҳуми ҳуқуқи инсонро чунин шарҳ медиҳанд: «ниҳоди муҳимтарини ҳуқуқи конституционӣ, ки вазифаи он таъмини зиндагии шоистаи инсон ва шахрванд, шароити зиндагии озоди ӯ мебошад. Ҳуқуқи инсон, аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ, имконияти соҳиби онро барои анҷом додани амалҳои муайян мефаҳмонад, ки Конституция ва қонунҳои ба он асосёфта манъ накардаанд» [30, с. 247]. Ш.Ф. Искандаров ҳуқуқҳои инсонро чунин муайян менамояд: «арзишҳои башарӣ, ки дар санадҳои меъёрӣ таҳким ёфта, доираи рафтори имконпазир ва ҷоизи шахсро дар ҷомеа ва давлат муайян мекунанд [163, с. 190].

Ҳамин тариқ, ҳуқуқи инсон як гурӯҳи муносиб буда, таърихан тағйир меёбад ва рушд мекунад, низоми муайяни имкониятҳои фардро ифода менамояд, ки эътироф, риоя ва ҳифзи онҳо на танҳо уҳдадории давлатҳои миллӣ, инчунин ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад.

Дар асоси мафҳуми ҳуқуқи инсон метавон мафҳуми ҳуқуқи инсонро мураттаб сохт – он низоми имкониятҳои фард мебошад, ки бо давлати мушаххас робитаи устувор дорад, эътироф, риоя ва ҳифзи он уҳдадории на танҳо давлатҳои миллӣ, инчунин ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад.

Омӯзиши назариявӣ-методологии ҳуқуқи инсон бе муайян кардани муҳтаво ва низоми он ғайриимкон аст. Барои ошкор намудани муҳтавои ҳуқуқи инсон, пеш аз ҳама, зарур аст, ки унсурҳои фарогирандаи мафҳумии умумии «ҳуқуқи инсон» мавриди таҳлил қарор гиранд. Анҷом додани чунин таҳлил мураккаб мебошад, зеро дар адабиёти ҳуқуқӣ, илова ба мафҳуми «ҳуқуқи инсон» мафҳумҳои дигари наздик ба он мавриди истифода қарор мегиранд, аз қабили: «ҳуқуқи шахс», «ҳуқуқи инфиродӣ», «ҳуқуқи шаҳрванд» ва ғ. Баъзе муҳаққиқон мафҳуми «ҳуқуқи инсон»-ро ба сифати як падидаи ҳуқуқӣ ва зухуроти иҷтимоӣ-инсоншиносӣ ба кор мебаранд [122, с. 17-18].

Дар раванди легимитатсияи ҳуқуқ ва озодиҳо, дар бештари конститутсияҳо мафҳумҳои «ҳуқуқи инсон» ва «ҳуқуқи шаҳрванд» мавриди истифода қарор мегиранд, ки дар аксар маврид қонунгузорӣ онро бо вожаи умумии «ҳар шахс» дар худ ҷой медиҳад. Масъалаи шабоҳат ва тафовути байни ин ду мафҳум нав набуда, муддатҳост дар муҳити илмӣ баҳсҳои доманадорро ба вучуд овардааст. Ин ду категорияи ҳуқуқӣ бештар маврид якҷо оварда мешаванд, аммо муҳтавои онҳо қомилан дигар мебошад [17, с. 160].

Мафҳумҳои «ҳуқуқи инсон» ва «ҳуқуқи шаҳрванд» бояд аз ҳам ҷудо карда шаванд, зеро сухан дар бораи ду субъекти гуногуни ҳуқуқ ва озодиҳо меравад. Илова бар ин, муайян намудани дорандагони ҳуқуқ ва озодиҳо ҳамчун шакли маҳдудкунии онҳо низ баромад менамояд. Аз ин рӯ, муносибати байни мафҳумҳои «инсон» ва «шаҳрванд» аҳамияти мустақилро касб менамоянд [150, с. 6].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ консепсияе ҷой дорад, ки тибқи он ҳуқуқи инсон моҳияти худро аз ҳуқуқҳои табиӣ ва ҳуқуқи шаҳрванд моҳияти худро аз ҳуқуқи позитивӣ мегиранд.

Алоқамандии ин ду мафҳумро таҳлил намуда, бояд ишора намуд, ки ҳуқуқи инсон аз нигоҳи табиати худ хусусияти «фародавлатӣ» дорад, яъне бештар тавассути ҳуқуқи байналмилалӣ танзим шуда, мустақиман ба ҳуқуқи миллии як давлат алоқамандӣ надорад. Аммо, бо ворид

шудани давлат ба ҷомеаи байналмилалӣ ва пазиroy кардан аз стандартҳои байналмилалии марбут ба ҳуқуқи инсон, дар низоми ҳуқуқии милли дар баробари ҳуқуқи инсон боз ҳуқуқи шахрванд низ ба вуҷуд меояд. Б.С. Эбзеев зикр менамояд, ки «дар натиҷаи қабул намудани стандартҳои байналмилалӣ аз ҷониби давлатҳо, мафҳуми ҳуқуқи инсон дар низоми ҳуқуқии давлат низ шакли ҳуқуқӣ мегирад ва ба шахрвандони ин давлат, шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешахрванд, ки дар қаламрави ин давлат қарор доранд, татбиқ мегардад. Ҳуқуқи инсон – ҳуқуқе мебошад, ки ба ҳар як шахс, новобаста аз шахрвандии ӯ тааллуқ дорад» [114, с. 120]. Ҳуқуқи шахрванд бештар маврид аз ҷониби давлат дода мешавад. Онҳо аз ҷониби давлати муайян тавассути санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мустаҳкам карда мешаванд. Нишонаи хос ва конституцсионӣ мафҳуми «шахрванд» ин робитаи расмӣ ҳуқуқии шахс бо давлат мебошад, яъне вобастагии ҳуқуқӣ байни шахс ва давлат [149, с. 17].

Мафҳуми «ҳуқуқи инсон» нисбат ба мафҳуми «ҳуқуқи шахрванд» васеътар мебошад, зеро он натавонад ҳуқуқи шахрванд, балки ҳуқуқи шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешахрвандро низ дар бар мегирад. Муносибати «ҳуқуқи инсон» ва «ҳуқуқи шахрванд» гуногун буда, дар бештар маврид аз интиҳоби субъективӣ таҳиягарони конституция вобастагӣ дорад. Яъне, як ҳуқуқ дар як конституция метавонад ҳам ба сифати ҳуқуқи инсон ва ҳам ба сифати ҳуқуқи шахрванд муаррифӣ карда шавад. Инчунин, ҳуқуқҳои ҷой доранд, ки ҳамаи давлатҳо онро ба таври яқсон қабул ва мавриди истифода қарор медиҳанд. Масалан, Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳар шахс ҳуқуқ ба ҳаёт (моддаи 18) ва ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ (моддаи 19)-ро кафолат додааст. Конституцияи Федератсияи Россия низ ҳамин ҳуқуқро ба «ҳар шахс» пешбинӣ менамояд (ҳуқуқ ба ҳаёт – моддаи 20 ва ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ – моддаи 46). Қонуни асосии Ҷумҳурии Федеративии Олмон низ чунин муносибатро анҷом дода, дар қисми 2-и моддаи 2 ҳуқуқи ҳар шахсро ба ҳаёт муқаррар карда, дар қисми 4-и моддаи 19 пешбинӣ мегардад, ки

агар ҳуқуқҳои шахс аз ҷониби ҳокимияти давлатӣ поймол шавад, ӯ метавонад ба суд муроҷиат намояд. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ ба озодии ҳаракат ва интихоби маҳалли зист танҳо ба шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дода шудааст (моддаи 30). Дар Қонуни асосии Ҷумҳурии Федеративии Олмон пешбинӣ мегардад, ки «ҳамаи олмониҳо» (яъне, шаҳрвандони Олмон) дар саросари қаламрави Олмон ҳуқуқи истифода аз озодии ҳаракатро доранд (моддаи 11). Аммо, дар асоси Конститутсияи Федератсияи Россия ҳуқуқи озодона ҳаракат кардан, интихоб намудани маҳалли зист ва будубош ба «ҳар шахс» дода шудааст (моддаи 27).

Бо таҳлили масоили мазкур метавон хулоса намуд, ки субъективизм дар муносибати қонунгузор оид ба масъалаи мансубияти ин ё он ҳуқуқ ба ҳуқуқи инсон ё ҳуқуқи шаҳрванд аз омилҳои объективӣ вобастагӣ дорад. Илова бар ин, қонунгузор ба шароити мавҷудаи иқтисодӣ, низоми сиёсӣ, анъанаҳои таърихӣ ва фарҳангӣ таъия менамояд. Нақши муҳимро, инчунин менталитети халқи муайян иҷро менамояд.

Масъалаи дигари муҳим, ки муҳтавои ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро равшан менамояд, ин муносибати байни мафҳумҳои «ҳуқуқи инсон» ва «озодии инсон» мебошад.

А.Н. Кокотов ва М.И. Кукушкин ишора менамоянд, ки «дар илми ҳуқуқи конституционӣ мафҳумҳои «ҳуқуқ» ва «озодӣ» ё ҳамчун ҳаммаъно, ё ҳамчун ваколатҳои мухталифи шахс баррасӣ мегарданд» [44, с. 139]. Аз ин хотир, масъалаи муносибати байни мафҳумҳои «ҳуқуқ» ва «озодӣ» хусусияти баҳснокро доро мебошанд.

Гурӯҳе аз муҳаққиқон ҳангоми истифода кардани мафҳумҳои мазкур онҳоро аз ҳам чудо намеkunанд ё умуман ба ин масъала таваҷҷуҳ зоҳир намеkunанд [80, с. 290], [51, с. 600]. В.Д. Карпович зикр менамояд, ки муносибати байни мафҳумҳои «ҳуқуқ» ва «озодӣ» пеш аз ҳама бо он маънидод мегардад, ки онҳо то андозае ҳаммаъно мебошанд. Онҳо ба сифати ҳуқуқи субъективӣ ҳар як инсон ва ё танҳо шаҳрванд баромад менамоянд [81, с. 259].

Ба андешаи И.Е. Фарбер, барои чудо намудани мафҳумҳои ишорашуда асосҳои кофӣ вуҷуд надошта, вожаи «озодӣ» таърихан ҳамчун номи баъзе ҳуқуқҳои сиёсӣ ва шахсӣ шакл гирифтааст. Ӯ озодин ҳуқуқиро ҳамчун «ҳуқуқ ба озодӣ» маънидод менамояд [102, с. 110].

Бо вуҷуди ин, қисми бештари олимони ба равиши дифференсиалӣ нисбат ба муайянсозии мафҳумҳои «ҳуқуқ» ва «озодӣ» муносибат менамоянд.

Б.С. Эбзеев қайд мекунад, ки «вазифаи фанни ҳуқуқи конституционӣ муқаррар намудани меъёрҳои аз ҳам чудо кардани ҳуқуқу озодинҳо мебошад. Ӯ чунин мешуморад, ки фарқи байни ҳуқуқу озодинҳои конституционӣ ба хусусияти даъвои шахрвандон ва хосияти иштироки ҳокимияти оммавӣ дар қонсгардонии он вобаста мебошад». [113, с. 207-208]

Бо вуҷуди ин, мафҳумҳои зикршуда хусусиятҳои хоси худро доранд. Агар онҳоро аз дидгоҳи муносибатҳои моликият дар контексти «шахрванд – давлат» баррасӣ кунем, фарқияти зеринро метавон чудо кард: озодин инсон он соҳаҳо ва самтҳои фаъолияти ӯро дар бар мегирад, ки давлат ҳуқуқи даҳлат кардан ба онҳо надорад, ба истиснои ҳолатҳои дар меъёрҳои ҳуқуқӣ пешбинишуда. Ин меъёрҳо худудеро муайян мекунад, ки дар доираи он шахс ҳуқуқ дорад мутобики хоҳишҳои худ амал кунад ё аз амалҳо худдорӣ намоад. Аз нуқтаи назари таҳқиқоти банд, ин фарқият дар шароити ислоҳоти низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти махсус дорад, ки дар он диққати асосӣ ба таъмини тавозун байни озодини шахрвандон ва риояи қонунӣ дар фаъолияти онҳо равона шудааст. Таҳлили меъёрҳои ҳуқуқии мавҷуда ва амалияи судӣ тасдиқ мекунад, ки нақши давлат дар ин замина бояд танҳо дар доираи меъёрҳои танзимкунанда маҳдуд шавад, ки ба ҳимояи ҳуқуқ ва озодини шахрвандон равона гардидаанд, на ба маҳдуд кардани онҳо. Ҳуқуқи инсон, дар тафовут бо озодин инсон, соҳаи мушаххас, самти фаъолияти фардро муайян мекунад. Дар ин маврид имконияти интиҳоби роҳи амалкард дар доираи ҳуқуқ пешниҳод намегардад, он метавонад

истифода, амалӣ карда шавад ё нашавад, чунки ҳуқуқ уҳдадорӣ нест. «Озодӣ иҷозати иҷрои ҳамаи он чизест, ки бо қонун манъ нашудааст» [116, с. 13-14].

Ба гуфтаи В.В. Лазарев, таълимоти конституционӣ ҳуқуқӣ ва таҷрибаи умумибашарӣ тафовути байни мафҳумҳои ҳуқуқ ва озодии инсонро ба вуҷуд оварданд. Баъзан дар адабиёт қайд мешавад, ки озодӣ низ ҳуқуқ ба намуди муайяни рафтори озодона мебошад. Воқеан, тафовути ҳуқуқу озодиҳои инсон маънои амиқро дар бар мегирад. Озодӣ рафтори озодонаи соҳиби он аст, ки бояд шакли муносиби истифодаи онро дошта бошад. Озодии инсонро давлат таъмин ва ҳифз мекунад, на танзим. Озодӣ, ҳамчун категорияи асосӣ дар низомҳои ҳуқуқӣ, талаб мекунад, ки шахс ҳангоми истифода аз он аз доираи иҷозатдодашуда берун наравад ва ба дигарон зарар нарасонад. Дар ин ҷо як нуқтаи калидӣ пайдо мешавад: ҳуқуқ мутлақ ва бемуҳдуд нест ва татбиқи он бояд қатъиян дар доираи меъёрҳои ҳуқуқии аз ҷониби давлат муқарраргардида сурат гирад. Ҳуқуқ ин имконияти ҳуқуқии инсон барои анҷом додани рафтори муайян, ки аз ҷониби қонун танзим шудааст, мебошад. [68, с. 8].

Дар ин замина, зарурати фарқгузорӣ байни нақши фаъол ва ғайрифаъоли давлат дар таъмини озодӣ ва ҳуқуқ ба миён меояд. Ҳангоми татбиқи ҳуқуқ, давлат нақши фаъолтар мебозад, зеро он барои эҷоди низоми ҳуқуқӣ, нигоҳдории он ва назорати риояи он масъул аст. Ин инчунин кафолатҳои риояи ҳуқуқҳо, ҳифзи судӣ ва дигар механизмҳоро дар бар мегирад, ки ба ҳимояи ҳуқуқҳои шахрвандон ва таъмини татбиқи онҳо равона шудаанд. Е.И. Козлова ва О.Е. Кутафин чунин мешуморанд: «Фарқияти байни мафҳумҳои «ҳуқуқ» ва «озодӣ» то андозае шартӣ мебошад. Ҳам ин ва ҳам он маънои имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ эътирофшудаи ҳар шахс барои интихоби намуд ва андозаи рафтори худ ҳамчун шахс, ҳамчун шахрванди давлатро доранд. Дар баробари ин, мафҳуми «озодӣ» бештар ба чунин соҳибҳуқуқии шахс, ки соҳаи мустақилияти ӯро муайян ва аз даҳлат ба ҷаҳони ботинии ӯ ҳифз

мекунанд (озодии вичдон, дин, фикр, санъати бадеӣ, илмӣ, техникӣ ва дигар намуди санъат, таълим) алоқаманд аст. Мафҳуми «ҳуқуқ» бештар баъзе амалҳои хуб, хизматрасонии давлат ё соҳибҳуқуқии инсонро барои иштирок дар фаъолияти сохторҳои муайяни ҷамъиятию сиёсӣ ва иқтисодӣ дар назар дорад». [44, с. 214-215].

Э.А. Лукашева ин ду мафҳумро ба таври дигар аз ҳам ҷудо мекунад. Ба ақидаи ӯ, мафҳуми «озодӣ» дорои имкониятҳои нисбатан васеи интиҳоби инфиродӣ бидуни қайд намудани натиҷаи мушаххас мебошад. Дар ҳоле ки мафҳуми «ҳуқуқ» амалҳои бештар мушаххаси шахсро муайян мекунад. [57, с. 113].

Ба гуфтаи Б.А. Страшун, дар аксар маврид, вақте сухан дар бораи ҳуқуқ меравад, субъекти каму беш муайян дар назар дошта мешавад, ки уҳдадории ба ин ҳуқуқ мувофиқро ба зимма дорад. Аммо ҳангоме ки сухан дар бораи озодӣ аст, дар ин сурат манъи инкор ё маҳдуд кардани ин озодӣ дар назар дошта мешавад, ки ба доираи номуайяни субъектҳои барои эҳтиром намудани ин озодӣ вазифадор, яъне қариб ба ҳар як поймолкунандаи эҳтимолии он нигаронида шудааст [96, с. 120].

Умумияти ин мафҳумҳо дар он аст, ки соҳибӣ ба ҳуқуқ ва озодӣ имкон медиҳад ин ё он намуди муносибат интиҳоб карда шавад. Фарқи байни онҳо дар маънои онҳо мебошад: ҳуқуқҳо асосан бо имконияти ба даст овардани неъматҳои муайян алоқаманданд – ҳамеша он ҳуқуқи гирифтани чизеро ифода мекунад. Озодӣ барои шахс қобилияти эмин мондан аз таъсиррасонии давлат, ҳокимияти давлатӣ, ин ё он маҳдудиятҳо мебошад. Озодӣ ба ин маъно истиқлолият аз давлат аст [109, с. 348].

М.В. Баглай нисбат ба масъалаи мазкур диди худро дорад. Ӯ мафҳуми «озодӣ» – ро бо ду маънои ба ҳам зич алоқаманд баррасӣ менамояд. Зимнан, ӯ қайд мекунад, ки озодӣ ба маънои умумӣ ҳолати халқ ва шахси алоҳидаро ифода менамояд, ки ба он имконияти бо салоҳдиди худ амал кардан хос аст. Истилоҳи мазкур дар конститутсия нақши принципи бунёдии фалсафиро дорад, ки тавассути маҷмуи

меъёрҳои конституционӣ ва ҳуқуқӣ татбиқ мегардад. Баррасии озодӣ ба сифати имконияти субъективии иҷро кардан ё накардани ягон амал (масалан, озодии вичдон, озодии баён ва ғайра) гапи дигар аст» [17, с. 156].

Дар доираи баҳсҳои илмӣ дар соҳаи илм як паёмади ягона дар фаҳмиши категорияҳои «ҳуқуқ» ва «озодӣ» вучуд надорад. Ҳар як таҳқиқот дар ин соҳа тафсири хоси худро пешниҳод мекунад, ки душворӣ ва бисёрчанба будани ин мафҳумҳоро таъкид мекунад. Аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ, ҳуқуқ ва озодӣ аксар вақт ҳамчун категорияҳои ба ҳам алоқаманд ва ҳатто мувофиқ баррасӣ мешаванд. Озодӣ, дар асл, як намуди ҳуқуқ аст, аммо дар муқоиса бо ҳуқуқ, он ба субъекти ҳуқуқӣ имкониятҳои васеътар барои интихоби рафтор медиҳад, махсусан дар контексти муносибатҳои аз ҷониби давлат танзимшаванда.

Давлат, ҳангоми муайян кардани ҷаҳорҷӯбаи муносибатҳои ҳуқуқӣ, ҳудудҳои рафтори имконпазири шахсонро муайян мекунад, аммо ба ҳуди раванди татбиқи озодиҳои ба шахс додааш даҳлат намекунад.

Яке аз тавзеҳоти маъмултарин дар адабиёти илмӣ дар бораи озодӣ он аст, ки озодӣ ҳамчун татбиқи манъи даҳлати давлат ба ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти инсон шарҳ дода мешавад. Масалан, озодии баён ё озодии вичдон ҳамчун манъи даҳлати давлат ба эътиқодоти шахсӣ ва ифодаи ақидаҳо баромад мекунад. Ба таври дигар, доштани ҳуқуқ давлатро вазифадор мекунад, ки ба нафъи шахс ҷаъолона амал кунад, дар ҳоле ки доштани озодӣ, баръакс, аз давлат талаб мекунад, ки аз амалҳое, ки ин озодиро маҳдуд мекунанд ё танзим менамоянд, худдорӣ кунад [41, с. 22-23]. Ин равиш нақши дугонаи давлатро дар таъмини ҳуқуқ ва озодиҳо таъкид мекунад, ки вобаста ба контексти татбиқи категорияҳои ҳуқуқӣ, метавонад ҳамчун иштирокчии ҷаъол ё назоратчии ғайриҷаъол баромад кунад.

Ба фикри мо, мавқеи Л.Д. Воеводин, ки оид ба ин масъала бо мавқеи олимони дигар умумияти зиёд дорад, аз ҳама ҷолиб мебошад. Ё чунин қайд менамояд, ки «байни ин ду мафҳум шабоҳат ва фарқият дида

мешаванд. Шабоҳат дар он аст, ки ҳам мафҳуми якум ва ҳам дуум тавассути имконияти ҳуқуқӣ муайян карда мешавад. Дар ҳар ду маврид сухан дар бораи имконияти интихоби ин ё он намуди рафтор, баҳра бурдан аз неъматҳои иҷтимоии пешбиниамудаи конституция, ҳам ба манфиати худ ва ҳам ба манфиати ҷамъият мебошад. Муаллиф байни мафҳумҳои «ҳуқуқ» ва «озодӣ» фарқ гузошта, қайд мекунад, ки ҳуқуқҳои асосӣ имконияти ба даст овардани баъзе неъматҳои иҷтимоӣ, яъне «ҳуқуқи» гирифтани чизеро тасдиқ мекунанд. Озодӣ имкониятест, ки шахс аз таъсиррасонии давлат эмин мемонад. Барои озодӣ хусусияти аз давлат мустақил будан хос аст. Масалан, озодӣ аз... цензура» [25, с. 134].

Истилоҳҳои «ҳуқуқи инсон» ва «озодиҳои инсон», ки дар санадҳои байналмилалӣ ва конституцияҳо истифода мешаванд, ба гуфтаи Л.Д. Воеводин, арҷгузорӣ ба гузашта аст, вақте ки имкониятҳои ҳуқуқии шахс сарфи назар аз давлат ба ӯ дода шудаанд [25, с. 134].

Бо мавқеи Л.Д. Воеводин розӣ шуда, қайд мекунем, ки аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ байни ҳуқуқ ва озодӣ фарқ гузоштан кори хеле душвор аст. Дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон истилоҳи озодӣ ҳамчун муодили мафҳуми ҳуқуқ истифода шудааст. Аз ин мазмунӣ як қатор моддаҳои боби 2 Конституцияи ҚТ шаҳодат медиҳанд (меъёрҳое, ки ба ҳуқуқ, озодӣ ва вазифаҳои инсон ва шахрванд бахшида шудаанд).

Ниҳоятан бояд зикр намоем, ки дар таҳлили мафҳумҳои «ҳуқуқ» ва «озодӣ» бояд қайд кард, ки давлат, гарчанде ки ин озодиҳоро дар сатҳи қонунгузорӣ муқаррар мекунад, ба ҷои муфасссал муайян кардани ҳудудҳои онҳо, бештар барои фароҳам овардани шароити зарурӣ барои татбиқи онҳо кӯшиш мекунад. Озодӣ дар ин замина ҳамчун як концепсияи мураккаби ҳуқуқҳо баррасӣ мешавад, ки на танҳо имкони интихоб ва амал дар доираи тартиботи ҳуқуқиро дар бар мегирад, балки инчунин ҳимоя аз даҳлати давлатро ба он соҳаҳои ҳаёт, ки барои шахс озод эътироф шудаанд, фароҳам меорад [38, с. 184]. Аз ин рӯ, озодӣ ҳамчун ҳуқуқ дар маънои васеъ баррасӣ мешавад, ки ба инсон имкони бештар барои интихоби рафтор ва татбиқи ҳуқуқҳои худ медиҳад.

Илм талаботи гуногуни таснифи ҳуқуқ ва озодиҳоро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, вобаста ба субъект, онҳоро ба ҳуқуқу озодиҳои шахрванд ва ҳуқуқу озодиҳои инсон ҷудо мекунанд.

Мутобиқи шакли ифода онҳо ба шаклҳои инфиродӣ ва дастҷамъӣ (гурӯҳ) тақсим мешаванд. Махсусияти ҳуқуқҳои коллективӣ дар он аст, ки як шахс ба таври инфиродӣ онҳоро амалӣ карда наметавонад. Татбиқи онҳо азму иродаи гурӯҳи шахрвандон, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, коллективҳои меҳнатиро талаб мекунад. Чунин ҳуқуқҳо на ба як фард балки ба миллатҳо, халқҳо (ҳуқуқ ба сулҳ, муҳити мусоид, худмуайянкунӣ, тараққиёти иҷтимоиву иқтисодӣ ва ғайра) тааллуқ доранд [94, с. 263].

Дар асоси меъёрҳои конституционӣ инчунин ҳуқуқ ва уҳдадорихоро вобаста ба дараҷаи мутлақ шуморида шуданашон ҷудо кардан мумкин аст:

1) маҷмуи ҳуқуқҳо бинобар мутлақ шуморида шуданашон ҳатто ҳангоми ҷорӣ намудани вазъияти фавқулода бекор карда намешавад;

2) конститутсия меъёрҳои амали бевоситаро муқаррар мекунад. Чунин меъёрҳо бевосита амалӣ мегарданд, ба ғайр аз ҳолатҳое, ки тибқи муқаррароти мушаххаси конституционӣ татбиқи онҳо дар доираи муқаррарнамудаи қонун сурат мегирад [94, с. 263].

Таснифи наслҳои ҳуқуқҳои инсон дар адабиёти таҳқиқотӣ васеъ истифода мешавад ва ин тақсимои ҳам бо тағйироти иҷтимоӣ, ки ба пайдоиши ҳуқуқ ва озодиҳои нав мусоидат мекунанд, ва ҳам бо таҳкими онҳо дар ҳуқуқи байналмилалӣ алоқаманд аст. Анъанавӣ, дар назарияи ҳуқуқҳои инсон се насли ҳуқуқро ҷудо мекунанд, ки ҳар яке ба марҳилаи муайяни рушди муносибатҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ мувофиқ аст. Аммо, сарфи назар аз паҳншавии ин таснифот, байни олимони дар бораи шумораи наслҳои ҳуқуқи инсон якдилӣ вучуд надорад. Масалан, А.Н. Головистикова ва Л.Ю. Грудцина концепсияи насли чоруми ҳуқуқҳоро пешниҳод мекунанд, ки ин далели мавҷудияти баҳсҳо оид ба ин масъала мебошад.

Мо бар онем, ки дар давоми як давраи муайян муҳимтарин масъала ташкили ҳукуку озодиҳо дар санадҳои ҳукукии байналмилалӣ мебошад, то асос барои ташкили низоми ҳукукии тарҳрезишуда ва муназзам фароҳам оварда шавад. Бо дарназардошти ин ҷанба, метавон гуфт, ки имрӯз се насли ҳуқуқҳои инсон аз ҷониби ҷомеаи байналмилалӣ эътироф шудааст. Аммо, масъалаи шумора ва мазмуни ин наслҳо то ҳол мавзӯи баҳсҳои илми ҳуқуқшиносӣ боқӣ мондааст, зеро миёни олимони назари ягонаи илмӣ вучуд надорад.

Таснифи ҳукуку озодиҳо, вобаста ба мазмун ва хусусиятҳои онҳо, вазифаи муҳим барои ҳуқуқшиносӣ мебошад. Дар боби дувум ҳукуку озодиҳои шахсӣ, аз қабيلي баробарӣ дар назди қонун (моддаи 17), ҳуқуқ ба ҳаёт (моддаи 18), ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ (моддаи 19) танзим карда шудаанд. Ҳуқуқҳои сиёсӣ, аз қабيلي ҳуқуқ ба иштирок дар ҳаёти сиёсӣ (моддаи 27), ҳуқуқ ба иттиҳодия (моддаи 28) ва ҳуқуқ ба ҷамъомадҳои озоишта (моддаи 29) низ сабт шудаанд. Ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, ба мисли ҳуқуқ ба моликият (моддаи 32), ҳуқуқ ба меҳнат (моддаи 35) ва ҳуқуқ ба иштирок дар ҳаёти фарҳангӣ (моддаи 40), низ инъикос ёфтаанд. [53, с. 81].

Меъёрҳои дигари гуруҳбандии ҳукуку озодиҳо бар асоси меъёрҳои ҳуқуқӣ ва замонӣ асос ёфтаанд. Масалан, онҳоро метавон ба ҳуқуқҳои асосӣ (конститутсионӣ) ва ҳосилӣ, ҳуқуқҳои мутлақ ва нисбӣ тақсим кард. Аммо, чунин классификатсия ҳамеша шартӣ аст ва барои таҳлили амиқ ва фарогири ҳуқуқҳо ва озодиҳо хидмат мекунад.

Мушкилоте, ки ҳангоми кӯшиши классификатсияи ҳуқуқҳои инсон ба миён меоянд, бо набудани стандартҳои дақиқ ва рӯйхатҳои расмӣ ҳуқуқҳо алоқаманданд, ки принсипи ягонагии ҳуқуқҳои инсонро зери таҳдид мегузоранд. Масалан, яқдилӣ дар он вучуд надорад, ки оё ҳуқуқ ба моликият ё ҳуқуқ ба ташкили оила ҳуқуқи шахрвандӣ ё иҷтимоӣ шуморида мешавад.

Аз ин рӯ, ҳар гуна гуруҳбандии ҳукуку озодиҳо шартӣ аст ва барои омӯзиши амиқ ва таҳлили вобастагии байни ҳуқуқҳо дар низоми

ҳуқуқӣ зарур аст, то ба ин васила ҳамгироии ҳуқуқи шахс ва давлат дар як механизми ҳуқуқии ягона таъмин карда шавад.

Ҳамин тариқ, роҳҳои таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гуногунанд, вале мақоми роҳбарикунанда ба андешаи муаллиф, маҳз ба ҳокимияти судӣ тааллуқ дорад. Тавре Е.А. Лукашева қайд менамояд: «Маҳз суд ҳуқуқи асли, адолати ҳақиқиро инъикос менамояд. Нақш ва нуфузи суд ва адолати судӣ, мустақилият ва озодии суд дар муносибат бо мақомоти намоёндагӣ ва мақомоти идоракунӣ ҳар қадар баланд бошад, сатҳи қонуният ва демократия дар кишвар ҳамон қадар болост, ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон аз эҳтимолияти ҳуқуқвайронкунӣ ва поймол шудан ҳамон қадар боэътимод ҳифз карда мешаванд [82, с. 305].

Дар навбати худ, Х.М. Мирзамонзода чунин қайд мекунад: «Ҳокимияти судӣ дар татбиқи қонунии конституционӣ ва риояи принципи волоияти қонун нақши афзалиятнок дорад. Вазифаи асосии ҳокимияти судӣ ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон аз амалҳои ғайриқонунии мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо мебошад. Маҳз ҳокимияти судӣ метавонад ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои конституционии инсон ва шаҳрвандро ба таври пурра ва босамар амалӣ намояд [169, с. 378].

Тибқи моддаи 14 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳуқуқҳо ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд тавассути ҳокимияти судӣ ҳифз ва таъмин карда мешаванд, ки ин нақши муҳими низоми судиро дар сохтори ҳуқуқии давлат таъкид мекунад. Ин ниҳод ҳамчун механизми аввалин ва асосӣ баромад мекунад, ки волоияти қонун ва ҳифзи арзишҳои асосии ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрвандро таъмин менамояд.

Илова бар ин, қисми 1-и моддаи 19 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳар шахс ҳимояи судиро мустақиман кафолат медиҳад, ки ин маънои онро дорад, ки ҳар шахс, новобаста аз мақом ё шаҳрвандии худ, ҳуқуқ дорад барои ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои худ ба мурофиаи одилонаи судӣ дастрасӣ дошта бошад. Ин меъёр тасдиқ мекунад, ки

ҳокимияти судӣ дар таъмини тартиботи ҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ нақши калидӣ мебозад ва фаъолияти он ба ҳифзи манфиатҳои ҳуқуқии ҳамаи шаҳрвандон ва шахсоне, ки дар ҳудуди он қарор доранд, равона шудааст.

Мутобиқи ин муқаррароти Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши ҳокимияти судӣ комилан ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд вобаста карда шудааст.

Мафҳуми «кафолат додан» таъмини ҳифзи ҳуқуқҳоро дар назар дорад, ки ҳокимияти судиро ҳамчун ниҳоди калидӣ дар ин соҳа муайян мекунад. Ҳокимияти судӣ тавассути шаклҳои гуногуни мурофиаи судӣ, аз ҷумла мурофиаи конститусионӣ, шаҳрвандӣ, ҷиноятӣ ва маъмурӣ, риояи ҳуқуқҳо ва озодиҳоро таъмин менамояд. Ин судҳо ҳимояи ҳуқуқиро ҳам дар парвандаҳои маданӣ ва ҷиноятӣ ва ҳам дар баҳсҳои маъмурӣ таъмин намуда, як механизми мукаммали таъмини ҳуқуқиро эҷод мекунанд, ки доираи васеи муносибатҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқиро фаро мегирад.

Ҳамин тариқ, тибқи маълумоти Суди Олии Тоҷикистон, соли 2021 аз ҷониби Суди Олӣ, судҳои ВМКБ, вилоятҳои Суғду Хатлон, шаҳри Душанбе, судҳои ҳарбии шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ 144 ҳазору 554 парванда, дархост ва пешниҳод, ки аз онҳо 10 942 парвандаи ҷиноятӣ буд, баррасӣ карда шуд. Дар марҳилаҳои кассатсионӣ ва назоратии судҳои болоӣ аз рӯи шикоят ва эътирозҳо 7 ҳазору 944 санади судӣ баррасӣ шудааст [200].

Ҳокимияти судиро дар шакли мурофиаи судии конститусионӣ Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ менамояд. Мақсади фаъолияти суд иборат аст аз: ҳифзи асосҳои сохти конститусионӣ, ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд, таъмини волоият ва таъсири бевоситаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ба ибораи дигар, фаъолияти Суди конститусионӣ бештар ба ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудаанд, равона шудааст, на ба ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои

шахсӣ дар контексти рӯзмарра. Суди конституционӣ нақши муҳиме дар нигоҳдории тартиботи конституционӣ ва ҳифзи арзишҳои асосӣ, ки дар Қонуни Асосии кишвар ҷой дода шудаанд, иҷро мекунад. Дар ин замина, нақши он бо мақоми махсус дар низоми мақомоти судӣ фарқ мекунад, зеро он на танҳо назорати риояи меъёрҳои конституционӣ, балки таъмини волоияти онҳо дар низоми ҳуқуқи давлатро низ таъмин менамояд.

Ҳамин тариқ, Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳар кас тавассути адолати судӣ ҳимояи ҳуқуқу озодиро кафолат медиҳад. Бо вучуди ин, бо ақидаи Х.М. Мирзамонзода розӣ нашудан мумкин нест, ки феълан дар Тоҷикистон нақши суд дар таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар сатҳи зарурӣ намебошад. Муаллиф сабаби ин гуна вазъиятро дар кофӣ набудани таъминоти қонунгузории фаъолияти судҳо, мувофиқат накардани расмиёти мурофиавии муайян ба Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳои конституционӣ, норасоии шумораи судяҳо ва дастгоҳи судҳо, паст будани сатҳи касбии номзадҳо ба мансаби судя мешуморад. Сатҳи пасти таъминоти моддию техникий судҳо низ як монеаи дигар мебошад [169, с. 378].

Бо дарки ин воқеият, дар кишвар ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар сатҳи васеъ роҳандозӣ карда шудааст. Дар натиҷаи ин раванд, мақоми қонунгузор ба як қатор қонунҳои конституционӣ, ки фаъолияти ҳокимияти судиро танзим менамоянд, тағйиру иловаҳо ворид намуд.

Бо назардошти таҳлили зербоби мазкур метавон чунин хулосаҳои илмиро манзур намуд:

Якум, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мафҳумҳои бунёдӣ, умумибашарӣ ва гуногунчанба мебошанд, ки дар низоми ҳуқуқи конституционӣ нақши марказиро доро мебошанд. Ташаккули ҳуқуқи онҳо дар пояи ду равияи асосӣ шакл гирифтааст: равияи ҳуқуқи табиӣ, ки фарогирандаи ҳуқуқҳои фитрии инсон мебошад ва равияи ҳуқуқи позитивӣ, ки ҳуқуқу озодиҳо танҳо аз ҷониби давлат эътироф ва кафолат дода мешаванд. Мафҳумҳои мазкур дар заминаи мероси чандинсолаи

фарҳангию тамаддунӣ ва фалсавию ҳуқуқӣ ташаккул ёфта, ҷомеаи байналмилалӣ онҳоро ҳамчун арзиши олии ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ эътироф намудааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин авлабият дар моддаи 5 Конститутсия мустаҳкам шуда, аҳамияти институти ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро дар низоми сохтори давлатӣ собит менамояд.

Дуюм, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон сохтори дохилии мураккаб доранд ва бо назардошти маҳакҳои гуногун метавонанд ба гурӯҳҳо ҷудо шаванд. Аз ҷумла: аз рӯи субъектҳо – ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқи шахрванд; аз рӯи хусусият ва муҳтаво – ҳуқуқҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ; аз рӯи мустаҳкамсозии ҳуқуқӣ – асосӣ ва иловагӣ; аз рӯи маҳдудсозӣ – ҳуқуқҳои мутлақ ва нисбӣ. Ин категория зухуроти динамикии ҳуқуқӣ ба шумор мераванд, ки таҳти таъсири тағйирёбии иҷтимоию фарҳангӣ, пешрафти технология ва муҳити тағйирёбандаи ҳуқуқи байналмилалӣ пайваста инкишоф менамоянд. Аз ин рӯ, таҳқиқ ва тавзеҳи ҳуқуқии онҳо бояд бо равиши низомӣ, байнисоҳавӣ ва таърихию муқоисавӣ анҷом дода шавад.

Сеюм, ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун механизми муҳимми институтсионалӣ баҳри таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд баромад менамояд, ки бевосита моҳияти худро дар моддаҳои 14 ва 19 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон пайдо намудааст. Дар раванди татбиқи адолати судӣ тавассути ба роҳ мондани муҳофизаҳои судии конституционӣ, маданӣ, ҷиноятӣ, иқтисодӣ ва маъмурӣ вазифаи пешгирии поймолшавии ҳуқуқ, барқарор намудани ҳуқуқи поймолшуда ва ҳимояи онҳо аз даҳлатҳои ғайриқонунӣ амалӣ карда мешавад. Бо ин мақсад, суд на танҳо принципи волоияти қонунро амалӣ месозад, балки вазифаи ҳимояи ҳуқуқҳоро дар шароити тартиботи конституционӣ низ ба уҳда дошта, асоси эътимоди ҳуқуқӣ ва адолати иҷтимоиро дар ҷомеа ташаккул медиҳад.

Чорум, низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон чун институти воқеан амалкунанда пайваста дар ҳоли такмилёбӣ қарор дорад ва сиёсати давлатӣ дар самти ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ, ки ба муосиргардонӣ ва

таҳкими институтсионалии он равона шудааст, заминаи воқеиро барои баланд бардоштани самаранокӣ ва дастгирии он муҳайё месозад. Дар чунин шароит ҳокимияти судӣ ба унсури ҷудонопазири давлати ҳуқуқбунёд табдил ёфта, ба таҳкими волоияти қонун, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, пайдории демократия дар давлати ҳуқуқбунёд мусоидат менамояд.

1.3. Мафҳум, моҳият ва намудҳои ҳимояи судии ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Масъалаи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври хеле васеъ ва амиқ таҳия шудааст, ки барои пешрафти давлати мо аҳаммияти бениҳоят зиёд дорад. Айни ҳол ин фасли Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад намунаи ҳалли воқеан демократӣ ва башардӯстонаи муҳимтарин мушкилоти вобаста ба ҳуқуқи инсон дар сатҳи меъёрҳои байналмилалӣ бошад.

Мушкилоти асосӣ дар шароити муосир таъмини татбиқи мақоми ҳуқуқии ба шахс додашуда мебошад. Дар шароити давлати ҳуқуқбунёд, ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ба унсури марказии таъмини амният ва ҳамзистии ҳамоҳанги ҷомеа табдил меёбад, зеро маҳз тавассути риояи ҳуқуқҳои ҳар як шаҳрванд эътимод ба ниҳодҳои давлатӣ қавӣ мегардад ва асосҳои тартиботи ҳуқуқии демократӣ таҳким меёбанд. Донишмандони муқаррароти асосии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи асосии ҳифзи босамар ва барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда мебошад. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, як ҳуҷҷати ҳуқуқӣ мебошад, ки меъёрҳо ва принципҳои ташкили ҳокимияти давлатӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандонро муайян мекунад. Аммо, илова бар ин, Конститутсия инчунин тасаввуроти шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бораи адолат ва дурустии тартиби ҳаёти муштаракӣ онҳо инъикос менамояд. Он арзишҳои асосии ҷомеаро, ба мисли баробарӣ, адолат, озодӣ ва эҳтиром ба шаъну шарафи инсон, муқаррар менамояд. Ба ин васила, Конститутсия на танҳо доираи ҳуқуқиро муайян

мекунад, балки меъёрҳои ахлоқӣ ва этикиро низ баён менамояд, ки дар асоси онҳо муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ҳамкориҳои байни давлат ва шаҳрвандонаш ташаккул меёбанд. Муқаррароти конституционӣ дар бораи инсон, ҳуқуқу озодиҳои ӯ ба сифати арзиши олий, асоси давлати ҳуқуқбунёд, ҷомеаи шаҳрвандӣ ба шумор мераванд. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёри муносибатҳои байни шахс ва давлат, ҳуқуқу уҳдадориҳои тарафҳо, доира ва кафолати ҳуқуқу озодиҳои шахс дар ин ҷамъият, қоидаҳои муносибатҳои байни одамонро муқаррар менамояд.

Дар Конститутсия принсипи амали мустақими меъёрҳои он, таъсири бевоситаи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ифода ёфтаанд. Ин чунин маъно дорад, ки дар сурати мавҷуд набудани қонунҳои дахлдор ҳамаи мақомот ва одамон бояд бевосита Конститутсияро сармашқи кори худ қарор диҳанд. Бори аввал дар Конститутсияи соли 1994 чунин қоида муқаррар карда шуд, ки мутобиқи он принсипу меъёрҳои аз тарафи умум эътирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва шартномаҳои байналмилалии эътирофнамудаи кишварамон қисми таркибии низоми ҳуқуқии он мебошанд. Конститутсия инчунин афзалияти санадҳои ҳуқуқии байналмилалиро нисбат ба қонунгузориҳои миллии муқаррар кардааст. Дар Конститутсияи амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, мафҳумҳои «шаҳрванд» ва «ҳар шахс» бори аввал ҳангоми муайян кардани ҳуқуқҳо ва озодиҳои инсон истифода шудаанд, ки ин васеъ кардани доираи шахсони ҳуқуқҳои ҳифзшавандаро ифода мекунад. Ин маънои онро дорад, ки хориҷиён, шахсони бидуни шаҳрвандӣ ва дигар шахсоне, ки шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон нестанд, акнун дорои ҳуқуқҳо ва озодиҳои баробари кафолатдодашуда аз ҷониби Конститутсия мебошанд. Ин навоарӣ аз конститутсияҳои қаблӣи ҶШС Тоҷикистон фарқ мекунад, ки ҳуқуқҳоро танҳо барои шаҳрвандон муқаррар мекарданд. Ҳамин тариқ, Конститутсияи муосири Тоҷикистон универсалият ва тақсимопазирии ҳуқуқҳои инсонро мустаҳкам намуда,

садоқати худро ба меъёрҳои байналмилалӣ ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои ҳар як шахс, новобаста аз шаҳрвандии ӯ, нишон медиҳад.

Масъалаҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон ва ташаккули механизми самарабахши ҳимояи онҳо масъалаҳои асосии низоми ҳуқуқи инсон мебошанд. Дар байни механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон унсурҳои асосии зеринро қайд кардан мумкин аст: низоми судии ҳимояи ҳуқуқи инсон, ниҳодҳои давлатии ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқи инсон ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ оид ба ҳимояи ҳуқуқи инсон [13, с. 194].

Ҳимояи судии ҳуқуқи инсон дар низоми механизмҳои муносири ҳимояи ҳуқуқи инсон мавқеи муҳимро доро мебошад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ ишора мегардад, ки риояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин ҳифзи манфиатҳои қонунии шаҳрвандон танҳо дар он давлате имконпазир мебошад, ки волоияти қонун таъмин буда, тавассути он принципҳои давлати ҳуқуқбунёд амалӣ карда мешаванд. Бо ин мақсад, ҳар як давлат уҳдадор мегардад, ки на танҳо тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ эътирофи ҳуқуқи инсонро таъмин намояд, балки барои таъсис додани механизмҳои самарабахши ҳимояи ҳуқуқи инсон низ пайваста талош намояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳалли ин масъала худро қаноатмандонад. Дар моддаи 5 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр мегардад, ки «давлат ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро эътироф, риоя ва ҳифз менамояд» [1]. Инчунин, принципҳои давлати ҳуқуқбунёд ва қонеи демократӣ, стандартҳои қонеи байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи инсон ба таври бевосита ҳимояи судии ҳуқуқҳои поймолшудаи инсонро пешбинӣ ва қарорат медиҳанд. Дар моддаи 19 Конституцияи кишвар ҳуқуқи шахс ба ҳимояи судӣ қарорат дода шудааст. Ҳар шахс ҳуқуқ дорад талаб намояд, ки парвандаи ӯро суди босалоҳият, мустақил ва беғараз, ки тибқи қонун таъсис ёфтааст, баррасӣ намояд. Ҳамин тариқ, Конституцияи ҚТ ҳимояи ҳуқуқи инсонро ҳамчун вазифаи аввалиндараҷаи давлат муқаррар кардааст.

Дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки адолати судиро дар ҷумҳурӣ танҳо судҳо амалӣ карда метавонанд. Ягон мақомот ё шахсони дигар ҳуқуқ надоранд вазифаҳои судиро ба уҳда гиранд. Ташкил суди ғавқулода манъ аст.

Мавҷудияти ин омилҳо зарурати гузаронидани ислоҳоти судиро дар Тоҷикистон ба миён оварданд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, борҳо дар паёмҳои солонаи худ ба Маҷлиси Олӣ доир ба аҳамияти ин ислоҳот ибрози назар намудаанд. Дар солҳои охир як қатор барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ таҳия ва қабул шуданд, ки ҳадафи онҳо ташкили ҳокимияти мустақили судӣ мебошад, ки қодир аст ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро самаранок ҳимоя намояд. Вазифаҳои асосии ин ислоҳот аз таъмини адолати судӣ дар асоси принсипи рақобатпазирӣ ва баробарии тарафҳо, озод кардани судҳо аз вазифаҳои номувофиқ, тақвияти иштироки шаҳрвандон дар татбиқи адолат ва таҳкими назорати судӣ дар марҳилаи тафтишоти пешакӣ ва ғ. иборат мебошад. Ислоҳот, инчунин ба васеъ кардани дастрасии шаҳрвандон ба адолат ва таъмин намудани онҳо бо ёрии касбии ҳуқуқӣ нигаронида шудааст. Ин тадбирҳо на танҳо самаранокии низоми судиро баланд мебардоранд, балки эътимоди шаҳрвандонро ба адолат таҳким мебахшанд.

Дар солҳои пешин қадамҳои назаррас барои эътирофи ҳокимияти судӣ ҳамчун як шохаи мустақил, қавӣ ва таъсирбахши ҳокимияти давлатӣ гузошта шуданд. Тавассути ҳокимияти судӣ манфиатҳои қонунии шаҳрвандон ва ҳуқуқи озодиҳои онҳо ҳифз гардида, тартиботи конституционӣ ва фазои ягонаи иқтисодию ҳуқуқӣ дар кишвар нигоҳ дошта мешавад.

Дар байни механизмҳои ҳимояи ҳуқуқи инсон, низоми судии ҳимояи ҳуқуқи инсон мавқеи хоссаро ишғол менамояд, ки вазифаи он ҳимоя ва таъмин кардани ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон мебошад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ ишора мегардад, ки ҳимояи судӣ як унсури муҳимми низоми ҳимояи давлатӣ дар самти ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд

махсуб меёбад. О.Я. Белявская таъкид менамояд, ки «ҳокимияти судӣ яке аз василаҳои асосии ғимояи давлатӣ маҳсуб меёбад, ки аз ҷониби мақомоти махсус – судҳо амалӣ шуда, самти мустақили фаъолияти давлатро ташкил медиҳад» [155, с. 199]. Ю.О. Столярова ишора менамояд, ки «институти ғимояи судӣ як ҷузъи муҳимми низоми муносири кафолатҳои конституционии татбиқи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд маҳсуб меёбад» [199]. В.Б. Вершинина бар он назар аст, ки «ғимояи судӣ шакли ғимояи давлатӣ ва ҳуқуқӣ буда, самараноктарин воситаи ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шахсони дар муносибатҳои иҷтимоӣ иштирокдошта маҳсуб меёбад. Сатҳи ғимояи судӣ нишондиҳандаи муҳимми давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи демократӣ ба ҳисоб меравад» [156, с. 26]. Л.Ю. Грудсина қайд менамояд, ки «хусусияти умумии ғимояи судӣ ба он имкон медиҳад, ки ҳамчун воситаи фарогир ва муассири ғимояи ҳуқуқ ва озодиҳои поймолшуда баҳогузорӣ карда шавад. Хусусияти муҳимми онро маҳдуднопазирии доираи татбиқи он ташкил медиҳад: якум, он ба шумораи номаҳдуди аҳоли паҳн мегардад; дуюм, ба ҳамаи ҳуқуқу озодиҳои шахс татбиқ мегардад; сеюм, давлат уҳдадор аст, ки ба ҳар шахси ҳуқуқаш поймолшуда воситаи самараноки ҳифзи ҳуқуқиро фароҳам оварад, аз ҷумла имконияти ба суд шикоят намуданро аз амал ё беамалии мақомоти давлатӣ фароҳам созад» [123, с. 34].

Хусусиятҳои ғимояи судӣ, ки аз ҷониби муаллифони зикршуда таъкид шудаанд, муҳтавои худро аз муқаррароти Конститутсия ва қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон пайдо менамоянд. Таҳлили меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки як қатор унсурҳои муҳимми ғимояи судӣ ва ҳуқуқҳои кафолатдиҳандаи ғимояи судиро ҷудо намоем. Аз ҷумлаи муқаррароти конституционӣ, ки сохтор ва муҳтавои ғимояи судиро ифода менамоянд, инҳоро дохил намудан мумкин аст:

– **якум**, тибқи моддаи 84 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳокимияти судӣ бевосита ҳамчун механизми ҳифзи ҳуқуқҳо ва озодиҳои

инсон ва шахрванд муайян шудааст. Ин муқаррарот нақши калидии судро дар ҳифзи ҳуқуқҳо таъкид намуда, онро ҳамчун ниҳоди асосии таъмини адолат дар кишвар муқаррар мекунад.

– **дуҷум**, моддаи 19 Конституция ба ҳар шахс ҳуқуқи муроҷиат ба судро кафолат медиҳад, ки ин асоси таъмини ҳифзи судӣ мебошад. Ин модда, инчунин ба аҳамияти ҳимояи ҷабрдидагон тавассути механизмҳои судӣ ишора намуда, онро дар моддаи 21 (ҳуқуқи ҷабрдида барои ҳимояи судӣ) мустаҳкам менамояд.

– **сеҷум**, моддаи 19 Конституция, инчунин ҳуқуқи ҳар шахсро барои баррасии парвандааш дар суди босалоҳият, мустақил ва бегараз, ки тибқи қонун таъсис дода шудааст, муқаррар менамояд. Ин муқаррарот пояи асоси қонуният ва адолати муроғияи судӣ буда, шаффофият ва бегаразии баррасии парвандаҳоро таъмин мекунад.

– **чорум**, моддаи 14 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар мекунад, ки ҳуқуқҳо ва озодиҳои инсон ва шахрванд тавассути ҳокимияти судӣ амалӣ ва таъмин карда мешаванд. Ин муқаррарот нишон медиҳад, ки ҳамаи ҳуқуқҳо ва озодиҳое, ки дар Конституция муқаррар шудаанд, аз ҷониби низоми судӣ ҳифз карда мешаванд ва ин ҳифз дар ҳама шаклҳои муроғиявӣ татбиқ мегардад.

– **панҷум**, моддаи 88 Конституция кафолати муроғияи одилонаро тавассути таҳкими принсипи рақобатпазирӣ ва баробарии тарафҳо, инчунин таъмини ошкоро будани муроғия таъмин менамояд. Муқаррарот оид ба эҳтимолияти бегуноҳӣ, ки дар моддаи 20 дарҷ шудааст, ҳамчун кафолати муҳим барои риояи қонуният ва адолат дар раванди муроғияи судӣ баромад мекунад.

– **шашум**, Конституция ва қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти шикоят ва бозбинии қарорҳои судиро пешбинӣ менамоянд, ки ин ҳамчун кафолати иловагӣ барои ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон хидмат мекунад. Ин механизм имкон медиҳад, ки хатогиҳои эҳтимоли ислоҳ карда шаванд ва татбиқи принсипи адолат дар ҳама марҳилаҳои муроғияи судӣ таъмин гардад.

Бо дарназардошти гуфтаҳои мазкур, метавон хулоса намуд, ки Ҳимояи судӣ воситаи конститусионии Ҳимояи давлатӣ буда, аз ҷониби судҳо ба амал бароварда шуда, тавассути онҳо татбиқи ҳуқуқи озодиҳои инсон таъмин карда мешавад. Инчунин, Ҳимояи судӣ ба сифати воситаи фарогири Ҳимояи ҳуқуқи инсон баромад менамояд. Ба ибораи дигар, Ҳимояи судии ҳуқуқи инсон маҷмӯи ҳуқуқҳои моддӣ ва мурофиавии ҳар як шахси воқеӣ, новобаста аз ҳар гуна фарқиятҳои иҷтимоӣ, ҷинс, наҷод, миллат, забон, мавқеи сиёсӣ, вазъи молиявӣ ва мансабӣ, маҳалли зист, ҷойи таваллуд ва ғ. мебошад, ки ба ӯ имконияти барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда ё пешгирӣ намудани ҳуқуқпоймолкуниро тавассути муроҷиат ба суд фароҳам меорад.

Дар ҳамин замина, ба андешаи Р.Е. Карасев метавон розӣ шуд, ки ишора менамояд: «Дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳуми универсалии Ҳимояи судии ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрванд ҷой надорад» [129, с. 1511-1519]. Воқеан, дар адабиёти ҳуқуқӣ, одатан Ҳимояи судӣ ҳамчун як институти ҳуқуқии фарогирандаи маҷмӯи муносибатҳои иҷтимоӣ ва мурофиавӣ баррасӣ гардида, ҳамчун воситаи мустақили Ҳимояи ҳуқуқи инсон кам мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Бо ин мақсад, Р.Е. Карасев пешниҳод менамояд, ки дар муҳити илмӣ мафҳуми ягонаи Ҳимояи судии ҳуқуқи инсон коркард карда шуда, барои таҳқиқотҳои баъдӣ ҳамчун замина хизмат намояд [129, с. 1511]. Баъдан он зикр менамояд, ки «Ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрвандро бояд аз ду дидгоҳ баррасӣ кард: аз нуқтаи назари субъектҳои манфиатдор, ки барои Ҳимояи ҳуқуқҳои худ ба суд муроҷиат менамоянд ва аз нуқтаи назари мақомоти судӣ, ки ваколатҳои худро дар раванди адолати судӣ амалӣ менамояд» [129, с. 1511-1519].

Дар доираи ҷанбаи якум метавон чунин хусусиятҳои Ҳимояи судии ҳуқуқи инсонро ҷудо намуд:

1. Ҳимояи судӣ ба доираи номахдуди субъектҳо паҳн мегардад. Ҳуқуқи муроҷиат ба судро шахрвандон, иттиҳодияҳои онҳо, шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешахрванд доро мебошанд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба субъектҳое, ки ҳуқуқ ва озодиҳои онҳо тавассути ҳимояи судӣ таъмин мегардад, истилоҳи «ҳар шахс»-ро истифода менамояд. Ин маънои онро ифода менамояд, ки дар ба амал баровардани воситаи судии ҳимояи ҳуқуқи инсон ҳеҷ гуна маҳдудияти расмӣ чой надорад.

2. Ба сифати объекти ҳимояи судӣ ҳамаи ҳуқуқ ва озодиҳо баромад менамоянд. Ҳуқуқ ва озодиҳое, ки дар Конститутсия ва қонунгузори кишвар муқаррар шудаанд, ҳамаашон дар зери ҳимояи судӣ қарор доранд.

3. Дар доираи мурофиаи судӣ метавон нисбат ба ҳамаи қарорҳо ва амал (беамалии) мақомоти давлатӣ, аз ҷумла ҳуди суд, шикоят намуд. Ҳуқуқҳое, ки аз ҷониби суд поймол шудаанд, наметавонанд аз зумраи объектҳои ҳимояи судӣ берун монанд.

Ҷанбаи дуюм дар он зоҳир мегардад, ки ҳимояи судии ҳуқуқи инсон низоми амали судҳоро дар бар мегирад, ки ба баррасӣ ва ҳаллу ҷасли парвандаи судӣ ва иҷрои қарорҳои судӣ равона шудаанд. Ҳимояи судиро метавон ҳамчун амалиёти ҷудогонаи судӣ (баровардани ҳукм, қабули чораҳои таъмини даъво, татбиқ ё бекор кардани чораҳои пешгирикунанда, баровардани таъиноти хусусӣ), инчунин ҳамчун фаъолияти умумии суд дар доираи парвандаҳои ҷиноятӣ, маданӣ, маъмурӣ ва фаъолияти тамоми низоми судӣ баррасӣ кард [130, с. 247-252]. Хусусияти хоси ин ҷанба дар он аст, ки қарорҳои судӣ барои ҳамаи субъектҳои ҳуқуқ ҳатмӣ мебошанд. Н.М. Чепурнова қайд менамояд, ки «ҳокимияти судӣ маҳз ҳамчун ҳокимият баромад мекунад, на ҳамчун маҷмӯи ваколатҳои мақомоти судӣ. Аз ин лиҳоз, дуруст аст, агар ҳокимияти судиро ҳамчун як навъ ҳокимияти давлатӣ аз нуқтаи назари хусусияти функционалии он баррасӣ намоем» [184, с. 484]. Моддаи 84 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудааст, ки судҳо қарорҳоро аз номи давлат мебароранд. Ин муқаррароти Конститутсия маънои онро дорад, ки давлат иҷрои қарорҳои судиро таъмин намуда, таҷассумгари ваколатҳои ҳокимияти давлатии онҳо мебошад.

Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ танҳо бо ҳуқуқи мурочиат ба суд маҳдуд нашуда, фарогирандаи ҳуқуқи иштирок дар ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои худ, ҳуқуқи талаб кардани ҳимоя аз суд ва ҳуқуқи дарёфти ёрии ҳуқуқӣ барои татбиқи ҳуқуқҳои зикршуда мебошад. Аз ин рӯ, ҳуқуқ ба ҳимояи судиро метавон ҳамчун маҷмӯи ваколатҳои баррасӣ кард, ки ба шахс имконият медиҳанд, то барқарорсозии ҳуқуқҳои худро талаб намояд. Имкони иштироки шахс дар ҳимояи манфиатҳои худ яке аз кафолатҳои самаранокии ҳимояи судӣ ва роҳи татбиқи он буда, маҳрум кардани шахс аз ҳуқуқи иштироки шахс дар ҳимояи ҳуқуқи худ ҳамчун маҳдудсозии ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ арзёбӣ мегардад.

Дар натиҷаи баррасии ҷанбаҳои зикршудаи ҳимояи судии ҳуқуқи инсон, Р.Е. Карасев чунин таърифи онро матраҳ намудааст: «Ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳо фаъолияти фаъоли субъектҳои манфиатдор (шахсони воқеӣ ё ҳуқуқӣ) мебошад, ки дар доираи муқарраркардаи қонунгузорӣ бо мақсади ҳимоя, барқарорсозӣ ё пешгирии поймолшавии ҳуқуқу озодиҳои аз ҷониби давлат кафолатдодашуда амалӣ мегардад» [129, с. 1511-1519].

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳар шахс ҳуқуқ ба ҳимояи судиро кафолат медиҳад, ки ин кафолат на танҳо ба шаҳрвандони кишвар, балки ба шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бидуни шаҳрвандӣ низ паҳн мешавад. Ин шахсон бо ҳамон ҳуқуқҳо ва озодиҳо, инчунин ҳамон уҳдадориҳо ва масъулиятҳо, ки шаҳрвандони Тоҷикистон доранд, бархурдоранд, ба истиснои ҳуқуқҳои сиёсӣ ва уҳдадориҳои низомӣ.

Аммо ҷанбаи ҳимоявии ҳуқуқ ба ҳифзи судӣ аз ибтидо ва ба таври доимӣ амал мекунад, ки хеле ба он хос мебошад ва то пайдо шудани далели ҳуқуқӣ (шикоят овардан), ки муносибатҳои ҳуқуқиро ба вучуд меорад, «амал мекунад». Ҳар шахси манфиатдор танҳо пас аз пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқӣ дар натиҷаи ташаббуси худ субъекти ҳуқуқи мурофиавӣ барои мурочиат ба суд мегардад. Ин муносибатҳо ҳамчун маҷмӯи муайяни ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳо байни даъвогар ва шахсе, ки

шикоятро пешниҳод кардааст, ташаккул меёбанд. Дар раванди баррасии судӣ, суд ҳамчун иштирокчии муносибатҳои муурофиявӣ, инчунин дигар шахсоне, ки ба парванда ҷалб шудаанд, дохил мешаванд.

Нисбат ба суд ҳамчун иштирокчии муносибатҳои муурофиявӣ, амалҳои он, новобаста аз сатҳ ва навъи суд, аз рӯи принципҳои конституционӣ, ки барои тамоми низоми судӣ татбиқ мешаванд, танзим мешаванд. Ба чунин принципҳо қонуният, ошкоро будан, рақобатпазирӣ, баробарии тарафҳо, эҳтиром ба шаъну шарафи шахс ва манъи истифодаи далелҳои ғайриқонунӣ гирифташуда дохил мешаванд. Ин принципҳо барои таъмини адолат ва шаффофият дар рафти муурофияи судӣ заминаи асосӣ фароҳам меоранд ва ҳифзи ҳуқуқҳо ва озодиҳои ҳамаи тарафҳои ба парванда ҷалбшударо кафолат медиҳанд.

Ба ин тартиб, ҳифзи судӣ як падидаи мураккаби ҳуқуқӣ аст, ки ба як соҳаи мушаххаси ҳуқуқӣ маҳдуд намешавад. Ҳифзи судӣ, ки аксари меъёрҳои ҳуқуқиро фаро мегирад, наметавонад танҳо тавассути моддаи 19 Конституция, ки дар он гуфта мешавад: «Ҳар кас кафолати ҳимояи судӣ дорад», ба таври кофӣ фаҳмида шавад. Ҳуқуқ ба ҳимояи судӣ имконияти татбиқи ҳуқуқҳо ва озодиҳои шаҳрвандонро, ки аз ҷиноятҳо ва сӯиистифодаҳои ҳокимият осеб дидаанд, таъмин мекунад. Ин ҳуқуқ инчунин дастрасӣ ба адолат, ҷуброни зарари расонидашуда ва ҷуброни зарари ба таври ғайриқонунӣ аз ҷониби мақомоти давлатӣ расонидашударо (моддаи 21 Конституция) дар бар мегирад.

Аз ин рӯ, ҳимояи судиро бояд ҳамчун институте баррасӣ кард, ки маҷмӯи гуногуни меъёрҳои ҳуқуқиро дар бар мегирад. Танҳо ҳамкориҳои ин меъёрҳо кафолати самараноки ҳимояи судии ҳуқуқҳо ва озодиҳои шахсро фароҳам меорад [129, с. 1511-1519].

Хулоса, ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд самараноктарин воситаи барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда мебошад. Муқаррароти Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳокимияти судӣ ва ҳуқуқи инсон ба ҳимояи судиро метавон ҳамчун

воситаи дастрасӣ ба ҳимояи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии шахс баҳогузорӣ намуд.

Низоми судӣ бо Конститутсия ва Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» муайян карда мешавад. Дар моддаи 84 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст: «Ҳокимияти судӣ мустақил буда, аз номи давлат ва аз тарафи судяҳо амалӣ мегардад. Ҳокимияти судӣ ҳуқуқ, озодии инсонро шаҳрванд, манфиати давлат, ташкилоту муассисаҳо, қонуниятро адолатро ҳифз менамояд».

Ҳокимияти судиро Суди конституционӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ, Суди ҳарбӣ, Суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоятҳо, шаҳри Душанбе, шаҳрҳо ва ноҳияҳо, Суди иқтисодии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои иқтисодии вилоятҳо ва шаҳри Душанбе амалӣ менамоянд.

Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ниҳоди калидӣ барои ҳимояи Конститутсия баромад мекунад. Мавқеъ ва ваколатҳои он дар моддаи 89 Конститутсия муайян шудаанд ва ҳеҷ як суди дигар ҳуқуқи иҷроии ин вазифаҳоро надорад.

Судҳои дорои салоҳияти умумӣ ва судҳои иқтисодӣ ду шохҳои низоми судиро ташкил медиҳанд. Ба судҳои умумӣ дохил мешаванд: Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоятҳо, шаҳри Душанбе, судҳои шаҳр ва ноҳия.

Ба судҳои дорои салоҳияти умумӣ Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳбарӣ намуда, мақоми олии судӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ, маданӣ, маъмурӣ ва дигар парвандаҳое, ки ба салоҳияти судҳои умумӣ тааллуқ доранд, маҳсуб меёбад. Назорати судии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба фаъолияти судҳои умумӣ, ҳамзамон судҳои ҳарбӣ пурра паҳн мегардад.

Ин муқаррарот дар моддаи 21 Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» инъикос ёфтааст: «Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми олии судӣ ба ҳисоб рафта,

назорати судиро аз болои фаъолияти Суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоят, шаҳри Душанбе, судҳои ҳарбии гарнизонҳо, шаҳр ва ноҳия оид ба парвандаҳои маданӣ, оилавӣ, ҷиноятӣ, ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ва дигар парвандаҳои дар тобеияти ин судҳо буда амалӣ менамояд».

Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми олии судӣ оид ба ҳаллу ҷасли баҳсҳои иқтисодӣ ва дигар парвандаҳое мебошад, ки судҳои иқтисодӣ баррасӣ мекунанд. Ин суд дар шаклҳои мурофиавии дар қонун пешбинишуда назорати судиро нисбат ба фаъолияти онҳо анҷом дода, дар масъалаҳои амалияи судӣ шарҳ пешниҳод менамояд.

Бо дарназардошти сохтори зикршуда, ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон тавассути мурофияҳои конститусионӣ, маъмурӣ, ҷиноятӣ, маданӣ ва иқтисодӣ амалӣ карда мешавад.

Вазифаи баррасии мурочиатҳои шаҳрвандон ба ҳар як суди дохилшаванда ба низоми судӣ воғузур шудааст, ки ин дастрасии шаҳрвандонро ба адолат қарор медиҳад. Шаҳрвандон ҳақ доранд, ки ба ҳар кадоме аз судҳое, ки дар қонунгузорӣ пешбинӣ шудаанд, бо шикоятҳои нақзи ҳуқуқ ва озодиҳои худ мурочиат кунанд.

Нақши махсус дар ҳифзи ҳуқуқи инсонро Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебозад, ки дар ҳалли баҳсҳо байни шаҳрвандон ва мақомоти давлатӣ, аз ҷумла дар ҳолатҳои марбут ба санадҳои ғайриқонунии мақомоти ҳокимият, вазифаи ҳифзи шаҳрвандонро иҷро мекунад. Суди конститусионӣ дар низоми адолат мақоми махсус дорад ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои конститусионии шаҳрвандонро таъмин менамояд. 20 март соли 2008 ба Қонуни конститусионӣ «Дар бораи Суди конститусионӣ» тағйирот ворид карда шуд, ки ваколатҳои Суди конститусиониро ба таври назаррас васеъ намуд. Ин васеъшавӣ доираи субъектҳоро, ки ҳуқуқи мурочиат ба суд доранд фаро гирифта, нақши афзоюндаи Суди конститусиониро дар низоми судии кишвар таъкид мекунад. Яке аз навоариҳои муҳим ин ҳуқуқи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон барои мурочиат ба Суди конститусионӣ бо масъалаҳо дар бораи

мувофиқати қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ бо Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки механизми ҳифзи ҳуқуқи инсонро дар кишвар таҳким мебахшад.

Ҳамчунин, акнун шаҳрвандон метавонанд оид ба вайрон шудани ҳуқуқ ва озодиҳои конститусионии худ, ки бо қонуни татбиқшуда ё қонуне, ки бояд татбиқ гардад, инчунин дигар санади ҳуқуқии алоқаманд ба муносибати муайяни ҳуқуқӣ, ба Суди конститусионӣ муроҷиат намоянд. Илова бар ин, шаҳрвандон ҳуқуқ доранд оид ба мутобиқати қонунҳо, дигар санадҳои ҳуқуқӣ ва тавзеҳоти Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар парванда онҳо аз ҷониби суд истифода шудаанд, бо Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Суди конститусионӣ муроҷиат намоянд.

Ин тағйиротҳо талошҳои барои баланд бардоштани самаранокии низоми судӣ ва тақвияти нақши Суди конститусионӣ ҳамчун як ниҳоди муҳими ҳифзи ҳуқуқи инсон ва таъмини волоияти Конститутсия инъикос мекунад.

Суди конститусионӣ ягона мақомест, ки вазифадор аст тавозунро байни ҳокимият ва озодӣ, манфиатҳои ҷамъиятӣ ва хусусӣ таъмин намояд, шахс, ҷамъият ва давлатро аз даҳлатҳои беасос ҳифз кунад, ҳолати ҳифзшавӣ ва амнияти мақоми ҳуқуқии конститусионии ҳар як субъекти муносибатҳои ҳуқуқиро нигоҳ дорад. Ин гуна равиш аз вақолатҳои конститусионии Суди конститусионӣ бармеояд.

К.Н. Холиқов ба мақоми махсус ва нақши муҳимми Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар низоми ҳуқуқии кишвар ишора мекунад [107, с. 9]. Н. Бондар ба беназирии Суди конститусионӣ ҳамчун як ниҳоди идораи давлатӣ дар низоми тақсими ҳокимият ишора намуда, вазифаи асосии ин судро дар ёфтани тавозуни дуруст байни ҳокимият ва озодӣ, инчунин ҳимояи шахсият, ҷомеа ва давлат аз амалҳои беасос таъкид мекунад, ки бо таъмини амнияти конститусионӣ

ва ҳифзи ҳуқуқи ҳама субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ сурат мегирад [21, с. 29].

Суди конституционӣ на танҳо парвандаҳои мушаххаси марбут ба конституционӣ будани қонунгузорию баррасӣ мекунад, балки мазмуни меъёрҳои конституциониро тавзеҳ медиҳад ва муқаррароти қонунҳои соҳавиро бо назардошти ҳамкорӣ байни онҳо арзёбӣ мекунад. Ба ин васила, Суди конституционӣ барои қонунгузoron ва ҳамаи истифодабарандагони ҳуқуқ нақши калидӣ мебозад, ки риояи меъёрҳои конституционӣ таъмин гардад [21, с. 29-30].

Дар ҷаъолияти худ, Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тамоюлҳои муосир дар низоми назорати конституционӣ ва адолат така мекунад.

Г.А. Василевич таъкид кардааст, ки таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон дар даҳсолаҳои охир ба яке аз вазифаҳои муҳимтарини мақомоти давлатӣ табдил ёфтааст ва Суди конституционӣ дар ин самт истисно нест. Вазифаи асосии Суди конституционӣ санҷиши мутобикати санадҳои меъёрӣ бо Конститутсия дар доираи ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва таъмини ҳамкориҳои одилона байни давлат ва шахс мебошад [189].

Дар ин замина, равшан аст, ки муқаррароти Конститутсия, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро муқаррар мекунад, бояд аз ҷониби Суди конституционӣ бо дарназардошти принципҳо ва меъёрҳои эътирофшудаи байналмилалӣ ҳуқуқӣ тафсир карда шаванд. Ҷанбаи байналмилалӣ ҳуқуқӣ ҳангоми баррасии аксари парвандаҳои марбут ба ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон инъикос меёбад. Ҳамзамон бо санҷиши мутобикати санадҳои меъёрӣ бо Конститутсия, Суди конституционӣ мутобикати онҳоро бо принципҳо ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ арзёбӣ мекунад, ки ин имкон медиҳад то мутобикати низоми ҳуқуқии милли ба уҳдадорҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин карда шавад.

Дар асоси таҷрибаи Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯзи тасвиби ҳуҷҷатҳои асосӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон, аз қабيلي Паймони байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ ва Паймони байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ системае ташаккул ёфтааст, ки дар он принципҳои ҳуқуқии дар сатҳи байналмилалӣ эътирофшуда ба қонунгузориҳои миллии ворид карда шудаанд. Ин меъёрҳо дар таъмини татбиқи ҳуқуқу озодиҳои шахрвандон, ки дар Конституцияи кишвар ифода ёфтаанд, нақши муҳим мебозанд.

Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо аз меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун далелҳои иловагӣ дар қарорҳои худ истифода мебарад, балки онҳоро барои тавзеҳ ва шарҳи мазмуну моҳияти Конституция ва қонунҳо низ татбиқ мекунад. Дар фаъолияти худ, Суди конституцсионӣ ба воридсозии стандартҳои байналмилалии ҳуқуқӣ ба қонунгузориҳои миллии мусоидат намуда, ҳамаи судҳо, мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансабдорро вазифадор мекунад, ки ҳангоми иҷрои вазифаҳои худ меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро ба назар гиранд [190].

Татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун роҳнамои муҳим барои қонунгузoron ва судҳо хидмат мекунад, ки ба тақмили қонунгузорӣ ва таъмини ҳифзи ҳуқуқи шахрвандон мусоидат менамояд. Суди конституцсионӣ, ки қарорҳои худро бар асоси принципҳое, ки дар Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон ва дигар санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҷой дода шудаанд, қабул мекунад, ба эътирофи баробарӣ ва дахлнопазирии ҳуқуқҳои инсон фаъолона мусоидат мекунад.

Яке аз мисолҳои равшан ин аст, ки ба мутобиқати Фармони Президиуми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 ноябри соли 1993 № 134, ки ба боздоштани татбиқи баъзе моддаҳои Кодекси муҳофизати ҷиноятӣ дахл дошт, марбут аст.

Ҳамин тариқ, Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори худ тасдиқ кард, ки фармони Президиуми Шӯрои Олии

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 ноябри соли 1993, ки ба шикоят аз боздошт ва дароз кардани мӯҳлати ниғаҳдории шахс дар ҳабс дахл дошт, ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳолифат мекунад.

Аз таҷрибаи Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон бармеояд, ки дар фаъолияти он ҳангоми баррасии парвандаҳои мушаххас ба таври фаъол муқаррароти санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ба мисли Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ, Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, Конвенсияи ҳуқуқи кӯдак ва дигар ҳуҷҷатҳое, ки Тоҷикистон онҳоро тасдиқ кардааст, татбиқ мешаванд. Суд ҳамчунин таҷриба ва тавзеҳоти умумии Кумитаи СММ оид ба ҳуқуқи инсонро истифода мебарад. Дар қарорҳои худ Суди конститутсионӣ ба мавқеи ҳуқуқии ниҳодҳои шартномавии байналмилалӣ таъя намуда, онҳоро ҳамчун далелҳои иловагӣ ва роҳнамо барои муайян кардани мазмуни ҳуқуқҳои асосие, ки дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷой дода шудаанд, татбиқ мекунад.

Бо назардошти он ки ҳуқуқ ва озодиҳое, ки дар шартномаҳои байналмилалӣ муқаррар шудаанд, дар қонунгузории миллӣ инъикоси ҳудро меёбанд, Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин меъёрҳоро барои навсозии қонунҳои миллӣ ва мутобиқ кардани онҳо ба ўҳдадорихои байналмилалии кишвар истифода мебарад. Ин мутобиқсозӣ ба ҳамоҳангсозии қонунгузории миллӣ бо ҳуқуқи байналмилалӣ мусоидат мекунад [190].

Дар қарори худ аз 1 июли соли 2009 Суди конститутсионӣ таъкид намуд, ки ҳимояи ҳуқуқҳои модар ва кӯдак, ҳамчун гурӯҳҳои осебпазир дар парвандаҳои оилавӣ вазифаи афзалиятнок мебошад. Ба зарурати таъмини ҳуқуқҳои кӯдак, ки ба камолоти ҷисмонӣ ва рӯҳии пурра нарасидааст, ва ҳимояи манфиатҳои ӯ, ки дар баъзе ҳолатҳо бояд аз манфиатҳои волидайн болотар гузошта шавад, таваҷҷуҳи хос дода шуд.

Ин ҷанбаи кори Суди конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон исбот мекунад, ки ҳуқуқи байналмилалӣ дар муайян кардани

стандартҳои ҳуқуқи инсон нақши муҳим мебозад ва бояд бо қонунгузорӣ ва таҷрибаи судии миллӣ мувофиқ карда шавад. Қарорҳои Суди конституционӣ ҳамчун роҳнамо барои қонунгузoron, судҳо ва шаҳрвандон хизмат мекунанд, ки ба такмили қонунгузорӣ ва ҳифзи ҳуқуқи инсон мувофиқи стандартҳои байналмилалӣ мусоидат мекунанд.

Тасдиқи далели зикршуда дар амалияи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон мушоҳида мешавад. Яке аз намунаҳои равшан як қатор қарорҳоест, ки дар онҳо Суди конституционӣ масъалаи муҳолифати баъзе санадҳои ҳуқуқӣ ё муқаррароти онҳо бо Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистонро баррасӣ кардааст. Ин қарорҳо ба раванди қонунгузорӣ таъсири назаррас расонда, ба мутобиксозии қонунгузории миллӣ бо санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқи инсон мусоидат намуданд.

Яке аз мисолҳои калидӣ қарори Суди конституционӣ аз 12 юни соли 2001 оид ба парвандаи «Мутобикати қисми 5 моддаи 329 ва қисми 2 моддаи 339 Кодекси муҳофизати ҳақҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» мебошад. Парванда марбут ба он буд, ки тибқи моддаи 33 КМҶ ҚТ аз соли 1961 Суди Олӣ ҳуқуқ дошт, ки парвандаҳои ҳақҳои муҳофизати махсусан вазнинро ҳамчун суди марҳилаи аввал баррасӣ намояд. Аммо муқаррароти қисми 5 моддаи 329 КМҶ ҚТ имкони шикояти қарорҳои Суди Олиро хориҷ мекард. Ин маъно дошт, ки шаҳрвандоне, ки парвандаҳои онҳо дар Суди Олӣ ҳамчун марҳилаи аввал баррасӣ мешуданд, аз ҳуқуқи шикоят аз қарорҳои он маҳрум мешуданд, ки бо моддаҳои 17, 19 ва 20 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳолифат мекард. Суди конституционӣ, пас аз баррасии ҳолатҳои парванда, ин муқаррароти КМҶ-ро муҳолифи Конститутсия эътироф намуда, онро бекор кард [89, с. 300-306].

Ин қарор ҳамчун амсоли судии муҳим қабул шуда, ҳуқуқи шикоят аз қарорҳои судиро ҳамчун ҳуқуқи дахлнопазир барои гумонбарон, айбдоршавандагон ва судшавандагон эътироф кард. Ин қарор ба

тағйироти қонунгузорӣ оварда расонд ва камбудихое, ки дар КМЧ Ҷумҳурии Тоҷикистон вучуд доштанд, ислоҳ гардиданд.

Як намунаи дигар қарори Суди конституционӣ аз 23 майи соли 1996 дар парвандаи «Мутобиқати моддаи 226 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» мебошад. Дар ин парванда масъалаи марбут ба он баррасӣ мешуд, ки тибқи моддаи 226 КМ ЧТ баъзе категорияҳои кормандон, аз ҷумла прокуророн, ҳуқуқи шикоят кардан аз қарорҳои марбут ба барканорӣ, гузариш ба вазифаи дигар ва дигар масъалаҳои вобаста ба корро надоштанд. Суди конституционӣ, пас аз баррасии ҳамаи ҷанбаҳои парванда, муайян намуд, ки муқаррароти моддаи 226 Кодекси меҳнат ба моддаи 19 Конститутсия, ки дастрасии баробари шаҳрвандонро ба суди одилона ва бегараз муқаррар мекунад [89, с.318-320].

Мурофияи судии маъмурӣ яке аз муҳимтарин институтҳои ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандон дар низоми адолат мебошад, ки ба ҳалли баҳсҳо, ки аз муносибатҳои ҳуқуқи ҷамъиятӣ бармеоянд, нигаронида шудааст. Ин навъи мурофияи судӣ дар таъмини ҳуқуқи шаҳрвандон барои ҳимояи судӣ аз амалҳо ва қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ҳудидоракунии маҳаллӣ ва шахсони мансабдор, ки ҳуқуқ ва озодиҳои онҳоро поймол мекунанд, нақши калидӣ мебозад.

Мурофияи судии маъмурӣ ҳамчун механизми назорати судӣ бар амалҳо (ё беамалии) мақомоти ҳокимият, ки бо ташаббуси шаҳрвандон ё намояндагони онҳо оғоз карда мешавад, баррасӣ мешавад. Ин навъи адолат бо табиати ҳуқуқии баҳсҳо, ки дар он ду тараф бо мақоми ҳуқуқии нобаробар иштирок мекунанд, фарқ мекунад: яке аз тарафҳо дорои ваколатҳои ҳокимиятӣ аст, дар ҳоле ки тарафи дигар шаҳрвандонанд, ки ҳуқуқҳои худро ҳимоя мекунанд.

Тавре ки Д.И. Бахрах қайд кардааст, адлияи маъмурӣ ё адолати судӣ оид ба парвандаҳои маъмурӣ як унсури муҳими таъмини баробарии ҳуқуқӣ ва адолат мебошад. Вазифаи асосии мурофияи судии маъмурӣ дар баррасии шикоятҳои шаҳрвандон аз амалҳо ва қарорҳои мақомоти

ичроия ва шахсони мансабдор аст. Ин баҳсҳо дар заминаи муносибатҳои ҷамъиятӣ бармеоянд, ки дар онҳо шаҳрвандон қонуниятӣ санадҳо, амалҳо ё беамалии мақомоти давлатӣ, ки ба манфиатҳои қонунии онҳо таъсир мерасонанд, зери шубҳа мегузоранд [19, с. 57].

Мурофияи судии маъмурӣ дар бобҳои 23 ва 24-и Кодекси мурофиявии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим шуда, тартиби баррасии баҳсҳои марбут ба муносибатҳои ҷамъиятиро муайян мекунад. Ҳадафи асосии ин мурофияи судӣ барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолшудаи шаҳрвандон, таъмини қонуният ва назорати судӣ аз болои амалҳои мақомоти ҳокимият мебошад. Дар ин ҳолат назорати судӣ ҳам ба амалҳои мушаххаси шахсони мансабдор ва ҳам ба санадҳои ҳуқуқие, ки метавонанд ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандонро поймол кунанд, паҳн мешавад.

Хусусияти фарқкунандаи парвандаҳои маъмурӣ табиати ҷамъиятӣ-ҳуқуқии онҳо мебошад. Дар чунин баҳсҳо шаҳрвандон ҳамчун шахсони хусусӣ баромад мекунанд, ки ҳуқуқҳои худро ҳимоя мекунанд, дар ҳоле ки мақомоти давлатӣ ё намояндагони онҳо дорои ваколатҳои ҳокимиятӣ мебошанд. Ин сохтори ҳуқуқии хосро эҷод мекунад, ки дар он иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ аз рӯи мақоми ҳуқуқӣ баробар нестанд. Дар чунин баҳсҳо судҳо нақши арбитро мебозанд, ки қонуниятӣ амалҳои субъектҳои ҳокимиятро арзёбӣ намуда, онҳоро бо қонунҳо муқоиса карда, ҳуқуқҳои шаҳрвандонро аз амалҳои ғайриқонунӣ ҳимоя мекунанд [48, с. 289].

Ҷанбаи муҳими мурофияи судии маъмурӣ универсалии он аст. Он на танҳо ба парвандаҳое, ки дар соҳаи ҳуқуқи маъмурӣ ба вучуд меоянд, дахл мекунад, балки баҳсҳое, ки бо ҳуқуқҳои конституционӣ, андоз ва дигар муносибатҳои ҷамъиятӣ вобастаанд, низ фаро мегирад. Масалан, шаҳрвандон метавонанд бо шикоят аз амалҳои комиссияҳои интиҳоботӣ, мақомоти андоз ё рад кардани бақайдгирии молу мулк ва дигар қарорҳое, ки ба ҳуқуқҳои онҳо таъсир мерасонанд, ба суд муроҷиат кунанд.

Ба ин тартиб, мувофиқи судии маъмурӣ як механизми калидии таъмини ҳифзи ҳуқуқҳои шахрвандон дар давлат мебошад. Он тавозуни байни ҳуқуқҳои шахрвандон ва ваколатҳои ҳокимиятиро таъмин намуда, шароити ҳалли одилонаи баҳсҳои марбут ба муносибатҳои ҷамъиятиро фароҳам меорад. Дар доираи ин механизми адолат, судҳо вазифаи муҳими назорат аз болои қонуниятӣ амалҳои мақомоти ҳокимият ва ҳифзи ҳуқуқҳои шахрвандон аз даҳлати ғайриқонунӣ иҷро мекунанд.

Масалан, рад кардани додани шиносномаи хориҷӣ, рад кардани бақайдгирии воситаи нақлиёт, рад кардан барои иҷозат додан ба сафар ба хориҷ аз кишвар, рад кардани бақайдгирӣ ба шахсе, ки ниёз ба манзил дорад, муқаррар кардани бочҳо ё андозҳои иловагӣ, рад кардани бақайдгирии шахс дар макони зист, қарорҳои комиссияҳои тиббӣ-иҷтимоӣ дар бораи муқаррар кардани гурӯҳи маъҷубӣ, рад кардани бақайдгирии созмони ҷамъиятӣ, амалҳои маъмурияти муассисаи ислоҳӣ, қарорҳои марбут ба ҷаримабандӣ ва дигар таҳримҳо аз ҷониби шахсоне, ки ваколати чунин амалҳоро надоранд, ва дигар ҳолатҳо [47, с. 378-390].

Васеъ шудани масъулияти давлат барои қонуншиканиҳои шахсони мансабдори он ислохотро дар ин соҳа талаб мекунад. Ҳамзамон, аллакай заминаи қонунгузорӣ вуҷуд дорад, ки онро бояд ба мақсадҳои умумии ҳифзи ҳуқуқи шахрвандон мутобиқ кард. Дар доираи ин ислохот бояд судҳои махсуси маъмурӣ таъсис дода шаванд, ки ҳифзи ҳуқуқи шахрвандонро аз амалҳои ғайриқонунии мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор самараноктар таъмин намоянд.

Агар суд амалҳо ё беамалии мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдорро ғайриқонунӣ эътироф кунад, шахрвандон бояд имконият дошта бошанд, ки амалҳои муайянеро талаб кунанд, ки ба барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолшудаи онҳо равона карда шудаанд. Ин амалҳо метавонанд шомили: 1) боздоштани ё бекор кардани амалҳои ғайриқонунӣ; 2) эътирофи онҳо ҳамчун ғайриқонунӣ ё безътибор; 3) ҷуброни зарари расонидаи мақомоти давлатӣ ё шахсони мансабдор

бошанд. Ин механизм имкон медиҳад, ки ҳифзи самараноки ҳуқуқи шаҳрвандон ва барқарорсозии адолат таъмин гардад.

Дар мурофиаи ҷиноятӣ ҳуқуқи шаҳрвандон ба ҳимояи судӣ хусусиятҳои хосро касб мекунад, ки ин ба табиати ин намуди фаъолияти давлатӣ вобаста аст. Дар муқоиса бо мурофиаи маданӣ, ки дар он принсипи баробарҳуқуқӣ ва ихтиёрӣ ҳукмфармо мебошад, дар мурофиаи ҷиноятӣ принсипи императивӣ бартарӣ дорад. Ин маънои онро дорад, ки шахсони ваколатдор вазифадоранд, ки дар доираи салоҳияти худ парвандаи ҷиноятӣ оғоз намоянд ва ҳамаи чораҳои заруриро барои муайян кардани ҳолатҳои ҷиноят, ошкор кардани ҷинояткорон ва таъмини ҷазои онҳо андешанд. Шахсони мансабдор ҳуқуқ надоранд, ки ҷиноятҳоро нодида бигиранд, ҳатто агар ҷабрдида боздошт ё ҷазои гунаҳкоронро талаб накунад. Уҳдадориҳои оғоз кардани парвандаи ҷиноятӣ новобаста аз иродаи ҷабрдида ба миён меояд, ки ин принсипи тафтиши ҳатмиро ба принсипи ихтиёрӣ, ки хоси мурофиаи маданӣ аст, муҳолиф мегардонад.

Ин хусусияти мурофиаи ҷиноятӣ дар он ифода меёбад, ки он метавонад ё аз ҷониби мақоми таъкиби ҷиноятӣ ё бо шикояти ҷабрдида оғоз шавад. Таъсиси низоми самараноки мурофиаи ҷиноятӣ, ки ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсонро таъмин менамояд, вазифаи афзалиятноки давлат мебошад. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Тоҷикистон, ки соли 2010 қабул шудааст, рӯйхати ҳуқуқҳои иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятӣ ва кафолатҳои риояи онҳоро дар бар мегирад.

Тибқи моддаи 2-и Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазифаи асосии мурофиаи ҷиноятӣ ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Ин ҳадаф тавассути ҳалли вазифаҳои мушаххас, ки ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ супурда шудаанд, ба монанди тафтишоти ҷиноятҳо ва таъмини адолат амалӣ мегардад. Ин вазифаҳо набояд хусусияти расмӣ дошта бошанд – онҳо бояд ба таври возеҳ муайян карда шаванд ва ҳамчун василаи самаранок барои барқарор кардани ҳуқуқҳои поймолшуда хизмат кунанд. Қонуни мурофиавии

чиноятӣ бояд мақоми ҳуқуқии ҳамаи шахсоне, ки ба мурофияи чиноятӣ чалб шудаанд, аз ҷумла гумонбарон, айбдоршавандагон, ҷабрдидагон ва шохидонро ба таври возеҳ муқаррар намояд. Муайян кардани возеҳи ҳуқуқ ва вазифаҳои иштирокчиёни мурофияи унсури калидӣ барои таъмини қонуният ва адолат дар мурофияи чиноятӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, унсури муҳимтарини механизми ҳифзи ҳуқуқи инсон дар мурофияи чиноятӣ мақоми ҳуқуқии субъектоне, ки дар ин раванд иштирок мекунанд. Қонунгузори мурофиявии чиноятӣ чандин категорияи субъектонеро ҷудо мекунанд, ки дар раванди мурофияи нақшҳои калидӣ мебошанд. Дар байни онҳо муҳимтаринашон судҳо ва дигар мақомоти давлатӣ, инчунин шахсони мансабдоранд, ки барои пешбурди мурофияи чиноятӣ масъуланд. Ин субъектоне пурра барои қарорҳои қабулкардаи худ дар ҷараёни мурофияи чиноятӣ, қонуният ва асосҳои онҳо масъул мебошанд.

Дуҷум категорияи субъектоне онҳоянд, ки бевосита манфиатдор дар натиҷаи парванда ҳастанд ва манфиатҳои шахсии худро ҳимоя мекунанд. Ба ҷунин шахсон гумонбар, айбдоршаванда, ҳимоятгар, ҷабрдида, айбдоркунандаи хусусӣ, даъвогари маданӣ ва ҷавобгари маданӣ дохил мешаванд. Ин иштирокчиёни мурофияи чиноятӣ ба таври ғайрӣ ба раванди мурофияи судӣ таъсир мерасонанд ва ҳуқуқҳо ва манфиатҳои худро ҳимоя мекунанд.

Таҳлили меъёрҳои ҳуқуқие, ки мақоми ҳуқуқии субъектоне мурофиявии чиноятиро танзим мекунанд, нишон медиҳад, ки мақом ва вазифаҳои онҳо на ҳамеша равшан муқаррар шудаанд. Аз ҷумла, на дар ҳама ҳолатҳо уҳдадорҳои иштирокчиёни мурофияи чиноятӣ ва масъулияти онҳо барои иҷро накардани дурусти ин уҳдадорӣ равшан қайд карда шудаанд. Ҷунин таърифи норӯшани ҳуқуқӣ метавонад ба поймол шудани ҳуқуқи инсон дар мурофияи чиноятӣ оварда расонад, ки дар натиҷа ҳуқуқҳои гумонбар ё ҷабрдида бо сабаби нокифоягии танзими ҳуқуқӣ поймол шаванд.

Кафолатҳои конституционӣ, ки дар Конститутсия ва қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ васеъ карда шудаанд, аҳамияти махсус доранд. Ин кафолатҳо нақши принципҳоро мебозанд, ки тамоми равандҳои ҷиноятиро асоснок мекунанд.

Яке аз унсурҳои калидии ин кафолатҳо таъмини риояи тартиботи саҳти танзимшудаи гузаронидани мурофиаи ҷиноятӣ мебошад. Ноухдабароии тартиботи муқарраршуда метавонад асоси қатъии бекор кардани ҳар гуна қарори судӣ, ки дар доираи парвандаи ҷиноятӣ қабул шудааст, гардад. Амнияти иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятӣ аз амалҳо ва қарорҳои шахсони мансабдор, ки давлат ба онҳо ваколатҳои махсус додааст, вобаста аст. Ин шахсони мансабдор бояд пурра барои қонуният ва асоснокии қарорҳои худ масъул бошанд ва касбият, салоҳият, бегаразӣ ва адолат принципҳои асосӣ барои арзёбии амалҳои онҳо мебошанд.

Ҳамин тариқ, танҳо бо таърифи равшани мақоми ҳуқуқии ҳамаи иштирокчиёни мурофиаи ҷиноятӣ ва риояи қатъии кафолатҳои муқарраршуда метавон ҳифзи бозътимоди ҳуқуқи инсонро дар мурофиаи ҷиноятӣ таъмин намуда, хавфҳои поймолшавии ҳуқуқҳоро кам кард ва адолатро дар ҳамаи марҳилаҳои мурофиа таъмин намуд.

Ҳамин тавр, ҳулоса кардан зарур аст, ки масъалаҳои таъмини ҳуқуқи инсон дар мурофиаи ҷиноятӣ Тоҷикистон ба ислоҳоти ҷиддӣ ниёз доранд. Дар оянда зарурати гузаронидани ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ, аз ҷумла дар соҳаҳои мурофиавӣ вучуд дорад. Институтҳои мавҷудаи мурофиаи ҷиноятӣ, аз ҷумла вазифаҳои субъектоне, ки мақомоти таҳқиқ ва тафтишоти пешакӣ мегузаронанд, инчунин расмиёти баррасии судӣ, ба тақмили минбаъда ниёз доранд. Судҳо набояд иштибоҳҳо ва камбудҳои мақомоти тафтишотиро ислоҳ кунанд – ин ба нақши довари онҳо муҳолиф аст ва онҳоро ҳамчун яке аз ҷонибҳои баҳс мегардонад.

Дар соҳаи мурофиаи маданӣ, ҳокимияти судӣ тавассути се намуди асосии раванди судӣ амалӣ мегардад: мурофиаи судӣ, мурофиаи

парвандаҳо, ки ба муносибатҳои ҷамъиятӣ алоқаманданд ва муурофияи махсус. Ҳар яке аз ин навъҳо хусусиятҳои худро дорад, аммо муҳимтаринаш муурофияи судӣ мебошад, ки дар доираи он шахрвандон ҳуқуқҳои субъективии худ ва манфиатҳои қонунии худро, ки аз муносибатҳои гуногун – маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, манзилӣ, нафақавӣ, заминӣ ва дигар муносибатҳо бармеоянд, ҳимоя мекунанд.

Ҳуқуқ ба мууроҷиат ба суд ё ҳуқуқи пешниҳоди даъво танҳо дар сурате амалӣ мешавад, ки шартҳои муайяне, ки дар Кодекси муурофияи маданӣ муқаррар шудаанд, риоя шаванд. Ба ин шартҳо салоҳияти парванда барои баррасии суд, қобилияти ҳуқуқии даъвогар, мавҷудияти ваколатҳои дуруст ба расмӣ даровардашудаи намоёндаи даъвогар, дуруст ба расмӣ даровардани аризаи даъво ва пардохти бочи давлатӣ, агар қонун пешбинӣ карда бошад, дохил мешаванд. Ҳангоми риояи ҳамаи ин шартҳо, суд вазифадор аст, ки аризаи даъворо барои баррасӣ қабул кунад.

Рад кардани қабули даъво танҳо дар ҳолати мавҷуд будани монеаҳои муурофиявии муайян, ки баррасии онро ғайриимкон мегардонанд, ба монанди ба салоҳият ва тобеияти суд вобаста набудани парванда, зарурати ҳаллу фасли пешакии ғайрисудии баҳс ё мавҷуд будани қарори судӣ, ки аллакай қувваи қонунӣ гирифтааст ва байни ҳамон тарафҳо, ҳамон масъала ва дар асоси ҳамон далелҳо аст, мумкин аст. Ин қоидаҳо тартиби муурофиявиरो муқаррар мекунанд, ки дар доираи он ҳар як шахси манфиатдор ҳуқуқ дорад барои ҳифзи ҳуқуқҳои поймолшуда ё мавриди баҳс қароргирифтаи худ ба ҳимояи судӣ мууроҷиат намояд.

Дар муурофияи маданӣ принсипи диспозитивӣ асоси равандро ташкил медиҳад, ки ба тарафҳои муурофия имконият медиҳад, ки бо ҳуқуқҳои субъективии худ, ҳам ҳуқуқҳои моддӣ ва ҳам муурофиявӣ, ба таври мустақилона амал кунанд. Ин принсип моҳияти муносибатҳои хусусии ҳуқуқиро инъикос мекунанд, зеро шахрвандон озодии комил доранд, ки ҳуқуқҳои худро «бо иродаи худ» ва «бо манфиати худ» ба

даст оварда, онҳоро татбиқ намоянд. Мурочиат ба суд барои ғимояи ҳуқуқҳо қарорест, ки пурра ихтиёри шаҳрванд мебошад ва на давлат ва на ҷомеа наметавонанд шахсро маҷбур кунанд, ки ҳамчун даъвогар, мурочиаткунанда ё шикояткунанда баромад кунад. Шаҳрванд метавонад бо салоҳдиди худ мавзӯ ё асоси даъворо тағйир диҳад, андозаи онро зиёд ё кам кунад ё ҳатто пурра аз даъво даст кашад. Ин принцип ба ҳуқуқи табиӣ ва дахлнопазирии ҳар як шахс барои ҳифзи судии ҳуқуқҳои худ таъкид мекунад.

Дар асоси таҳлили муқаррароти назариявӣ, меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузори амалкунанда, инчунин таҷрибаи судӣ метавон хулосаҳои илмӣ зеринро баён намуд:

Якум, ғимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон унсурҳои калидии давлати ҳуқуқбунёд мебошад, ки дар Конститутсия ҳамчун ҳуқуқи мустақими ҳар шахс муқаррар шудааст. Он ҳамчун як механизми универсалӣ ва мурофиавӣ баҳри таъмин, ғимоя ва барқарорсозии ҳуқуқи озодиҳои поймолшудаи амал мекунад. Асосҳои конститутсионии ғимояи судӣ дар як қатор моддаҳои Конститутсия (моддаҳои 5, 14, 19, 21, 84, 88 ва ғайра) мустақам гардидааст, ки амалияи мустақими ҳуқуқи озодиҳоро муайян намуда, ба ҳар шахс ғимояи судиро кафолат медиҳанд, судро ягона мақоми амалкунандаи адолати судӣ эътироф мекунанд ва мустақилияти ҳокимияти судиро танзим менамоянд.

Дуюм, ғимояи судиро метавон ҳамчун институти ҳуқуқи моддӣ ва мурофиавӣ баррасӣ кард, ки маҷмӯи ваколатҳои шахсият, меъёрҳо ва тартиботро дар бар мегирад. Ин тартибот шароити мурочиат ба суд, баррасии парванда ва иҷрои қарорҳои судиро таъмин менамояд – ҳатто дар ҳолате, ки ҳуқуқҳо аз ҷониби ҳуди суд поймол гардида бошанд.

Сеюм, мавҷудияти доираи васеи субъектҳои ҳуқуқ ба ғимояи судӣ доранд, хусусияти универсалии онро таъкид мекунад: ин ҳуқуқ ба шаҳрвандон, шаҳрвандони хориҷӣ, шахсони бешаҳрванд, иттиҳодияҳо ва намоёндагони онҳо паҳн мегардад. Аз ин рӯ, ҳуқуқ ба ғимояи судӣ

бояд на ҳамчун як шакли расмӣ, балки ҳамчун механизми амалкунандаи воқеӣ дарк карда шавад, ки барқарорсозии ҳуқуқҳои поймолшуда, ҷуброни зарари расонидашуда ва пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои минбаъдaro таъмин мекунад.

БОБИ 2. ФАЪОЛИЯТИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ОИД БА ТАЪМИНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД

2.1. Мақсад, вазифа ва функцияҳои ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд

Бо муайян сохтани мафҳум, муҳтаво ва моҳияти институтҳои «ҳуқуқи инсон», «ҳимояи ҳуқуқи инсон» ва «ҳимояи судии ҳуқуқи инсон» дар боби гузашта, акнун ба таҳқиқи масъалаи нақш ва фаъолияти бевоситаи ҳокимияти судӣ дар таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванди кишвар мегузарем.

Тавре ки қаблан зикр кардем, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқи инсонро ҳамчун арзиши олии эълон намуда, эътироф, риоя ва ҳифзи онҳо ба сифати вазифаи муҳимми давлат муқаррар кардааст. Дар амалисозии ин вазифаи давлатӣ тамоми шохаҳои ҳокимият иштирок менамоянд, аммо ҷойгоҳи марказиро низоми судӣ доро мешавад. Бешубҳа, ҳифзи судии ҳуқуқи инсон танҳо дар ҳолате самаранок хоҳад буд, ки агар мустақилияти ҳокимияти судӣ ва озодии воқеии онҳо таъмин карда шавад. Ҳангоми баррасии ин масъала, В.В. Ершов таъкид менамояд, ки «мустақилияти суд дар давлатҳои ҳуқуқбунёд бевосита баҳри ҳуди он нест, балки шартӣ хатмӣ ва ҳаётан муҳимми таъмини ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон мебошад» [34, с. 76-77]. Ба ин ҷиҳат пажӯҳишгари ватанӣ Х.М. Мирзамонзода низ ишора намуда, зикр мекунад, ки «яке аз нишонаҳои асосии давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ ин ҳокимияти мустақил ва озоди судӣ мебошад, ки дорои қудрат ва эътибори зарурӣ аст. Маҳз ба мақомоти судӣ нақши асосӣ дар татбиқи қонуният ва риояи принципи волоияти қонун тааллуқ дорад. Вазифаи асосии ҳокимияти судӣ – ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон аз амалҳои ғайриқонунии мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо мебошад. Танҳо ҳокимияти судӣ қобилияти комил ва самаранокро барои

ҳимояи ҳуқуку озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд дорад» [169, с. 378]. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 январи соли 2015 маҳз ба ҳамин паҳлуи мақоми ҳокимияти судӣ ишора намудааст. Аз ҷумла, ӯ таъкид менамояд, ки «тақвияти фаъолияти ҳокимияти судӣ яке аз самтҳои асосии сиёсати давлатӣ ба шумор меравад, зеро фаъолияти судҳо бевосита ба инсон, ҳуқуку озодиҳои ӯ вобастагӣ дорад» [195].

Даҳсолаи охир дар Тоҷикистон ба масъалаи тақмили ташкили фаъолияти ҳокимияти судӣ диққати махсус дода мешавад. Ҳанӯз соли 2006 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ таъкид намуданд, ки «ташкили давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ бе доштани низоми мустақил ва поквичдони судӣ, бе ҳимояи ҳуқуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд ва бе таъмини қонуният татбиқот дар ҷомеа номумкин аст» [195]. Бо мақсади тақмили минбаъдаи фаъолияти мақомоти судӣ, ба мақомоти салоҳиятдори давлатӣ супориш дода шуд, ки барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ таҳия гардад [188].

Дар кишварамон, дар доираи супоришҳои Сарвари давлат, «Барномаи давлатии ислоҳоти судӣ барои солҳои 2007–2010» таҳия ва амалӣ карда шуд, ки оғози дигаргуниҳои муҳимми низоми судии кишварро нишон дод. Ҳадафи ин ислоҳот баланд бардоштани самаранокии кори судҳо ва беҳтар кардани сифати онҳо буд. Дар солҳои баъдӣ боз се барномаи ислоҳоти судӣ, ки давраҳои 2010–2013, 2015–2017 ва 2019–2021-ро фаро мегиранд, тасдиқ шуданд. Ин ташаббусҳо ба оптимизатсияи сохтори судӣ ва тақвияти нақши судҳо дар ҳифзи ҳуқуку озодиҳои шаҳрвандон, манфиатҳои давлат ва ташкилотҳо, инчунин таъмини қонуният ва адолат равона шудаанд.

Ин барномаҳо барои ноил шудан ба якчанд вазифаҳои асосӣ равона шудаанд, ки аз ҷумлаи онҳо инҳо мебошанд:

1. Тақвияти фаъолияти судҳо дар ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандон, ки ин фаро гирифтани нақши бештар дар таъмини адолат ва таҳкими эътимоди ҷомеа ба низоми судиро дар бар мегирад.

2. Такмили сохтори судҳо, аз ҷумла беҳтар кардани ташкили кори онҳо ва назорат аз болои иҷрои саривақтии санадҳои судӣ, ки барои таҳкими волоияти қонун аҳамияти ҳалкунанда дорад.

3. Баланд бардоштани сифат ва самаранокии фаъолияти судӣ, ки ҳам такмили расмиёти судӣ ва ҳам татбиқи технологияҳои муосир ба раванди муносибати судиро дар бар мегирад.

4. Беҳтар кардани вазъи иҷтимоии судҳо ва кормандони дастгоҳи суд, ки барои таъмини истиқлолият ва бетарафии судҳо муҳим аст.

5. Такмили қонунгузорӣ, ки ба дастгирии ислоҳот ва мутобиқшудан ба ҳолатҳои муосир нигаронида шудааст.

Ҳамин тариқ, барномаҳои қабулшудаи ислоҳоти судӣ дар Тоҷикистон ташаббусҳои комплексие мебошанд, ки ба таъсиси низоми судии одилона, шаффоф ва самаранок нигаронида шудаанд ва қодир аст ҳифзи муносиби ҳуқуқи шаҳрвандону таҳкими тартиботи ҳуқуқиро таъмин намояд.

Ҳамаи ин омилҳо гувоҳи онанд, ки рангорангии ҷанбаҳои баррасишаванда исботи гуногунҷабҳа будани ҳокимияти судӣ ба сифати падидаи ҳуқуқии давлатӣ мебошанд. Он на танҳо ҳамчун довар дар баҳсҳои байни шаҳрвандон ва мақомоти давлатӣ амал мекунад, балки ҳамчун кафили адолат, тартиботи ҳуқуқӣ ва риояи ҳуқуқи инсон низ баромад мекунад. Тавсеаи вазифаҳо ва ваколатҳои ҳокимияти судӣ марҳилаи табиӣ рушди институтҳои давлативу ҳуқуқӣ мебошад, ки ба мутобиқ кардани низоми судӣ ба ҳолатҳои нав талаботи нави ҷомеа равона шудааст.

Аммо, тадқиқотҳои илмӣ дар илми ватанӣ аксар вақт танҳо ба ҷанбаҳои алоҳидаи ин мушкили мураккаб тамаркуз мекунанд. Аз ҷумла, бисёр олимон ба масъалаҳои, аз қабили ташкили ҳокимияти судӣ,

истиклолияти он ё хусусиятҳои адолат дар шароити давлати ҳуқуқӣ диққат медиҳанд. Дар айни замон, муносибати фарогир, ки ҳамаи ҷанбаҳои нақши ҳокимияти судиро дар давлати муосир дар бар мегирад, таҳқиқоти минбаъдaro талаб мекунад. Таърихан, ҳокимияти судӣ ҳамеша вазифаҳои муҳимро дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва нигоҳ доштани тартиботи ҳуқуқӣ иҷро мекард. Нақши он дар якҷоягӣ бо рушди ҷомеа ва давлат тағйир ёфт.

Ҳокимияти судии муосир якҷанд вазифаҳои калидиро иҷро мекунад. Аввалан, он риояи қонунмандиро тавассути баррасӣ ва ҳалли бахсҳое, ки байни шаҳрвандон, ташкилотҳо ё мақомоти давлатӣ ба миён меоянд, таъмин мекунад. Дуюм, ҳокимияти судӣ вазифаи назоратро бар ҷаъолияти дигар шохаҳои ҳокимият иҷро намуда, тавозуни байни онҳоро таъмин мекунад ва аз азҳадгузариҳои ваколатҳо пешгирӣ мекунад.

И. Умнов, И. Алешков ва Т.В. Власов дар таҳқиқоти худ таъкид мекунанд, ки ҷаъолияти ҳокимияти судӣ ҳамчун яке аз шохаҳои ҳокимияти давлатӣ бевосита бо уҳдадории давлат дар шинохт, риоя ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд алоқаманд аст. Ин ҷанбаи ҷаъолияти низоми судӣ марказӣ мебошад, зеро он принсипҳои асосии давлати ҳуқуқбунёдро инъикос мекунад, ки дар он ҳуқуқи озодиҳои афрод афзалият доранд. Дар ин замина, ҳокимияти судӣ ҳамчун кафили татбиқи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд баромад мекунад, ки нақши калидии онро дар ҷаъолияти ҷомеаи демократӣ тасдиқ мекунад [145, с. 34-41].

Ба гуфтаи онҳо, принсипи тақсимои ҳокимият, гарчанде ки асоси низоми ҳуқуқии аксар кишварҳоро ташкил медиҳад, дар шакли «покиза» вучуд надорад. Таърихан сохтори тақсимои ҳокимият дар ҳар як давлат вобаста ба шароити сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ тағйир ёфтааст. Таҳаввули ин принсип бо зарурати мутобиқ кардани он ба воқеияти давлати мушаххас алоқаманд аст, дар ҳоле ки ҳадафи асосии давлат – таъмини тартиботи ҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ – бетағйир боқӣ мемонад. Ҳамин тавр, бо вучуди тағйироти шакл ва усулҳои

ҳамкориҳои байни шохаҳои ҳокимият, вазифаи асосии давлат, яъне ҳифзи ҳуқуқи инсон ва таъмини адолат, тағйир намеребад [90, с. 238].

Бо баррасии мафҳуми ҳадаф аз нигоҳи фалсафӣ, муаллифон ақидаҳоеро пешниҳод мекунанд, ки ҳадаф як идеяи муайян аст, ки барои татбиқи он саъю кӯшишҳо равона шудаанд. Ҳадаф, ҳамчун маҳсулоти фаъолияти шуур ва ирода, самти амалҳои субъектро муайян мекунад ва ангезаи ӯро барои расидан ба натиҷаи мушаххас инъикос мекунад. Ин натиҷа ба сифати объекти ниҳонӣ баромад мекунад, ки субъект барои амалӣ кардани он ҳам дар шакли шуурӣ ва ҳам дар шакли нохудоғох кӯшиш мекунад.

Тафсири фалсафии ҳадаф, ба гуфтаи муаллифон, барои таҳлили фаъолияти давлат ва низоми судӣ аҳамияти калон дорад. Ҳар як фаъолият, аз ҷумла фаъолияти давлат, барои расидан ба ҳадафҳои мушаххас равона шудааст. Тавре ки дар анъанаи фалсафӣ қайд шудааст, ҳадаф инъикоси ирода ва шуури субъект мебошад, ки онро метавон ҳамчун асоси ҳар як амал баррасӣ кард. Дар контексти адолат, ҳадафи низоми судӣ – ин ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандон, таъмини адолат ва нигоҳ доштани тартиботи ҳуқуқӣ мебошад. Ин ҳадаф на танҳо кори мақомоти судиро муайян мекунад, балки самти умумии сиёсати давлатиро низ равшан месозад.

Муаллифон ба тафсири мафҳуми ҳадаф дар луғатҳои русӣ, ба монанди луғати С.И. Ожегов ва луғати тафсирии Д.Н. Ушаков така мекунанд [100, с. 1562]. Дар ин сарчашмаҳо ҳадаф ҳамчун чизе муайян карда мешавад, ки барои расидан ба он кӯшиш карда мешавад, яъне он чизе, ки субъект барои амалӣ кардани он саъй менамояд. Ин таъриф тасдиқ мекунад, ки ҳадаф натиҷаи ниҳонӣ саъю кӯшиши шуурии субъект мебошад, ки барои ба даст овардани натиҷаи мушаххас равона шудааст. Ҳамин тавр, фаъолияти давлатӣ, аз ҷумла фаъолияти судӣ, ҳамеша як ҳадафи муайян дорад, ки ин имкон медиҳад, ки табиат ва вазифаҳои онро беҳтар дарк кунем.

Ҳамин тавр, метавон хулоса кард, ки ҳадаф унсури асосии ҳар як фаъолият, аз ҷумла фаъолияти низоми судӣ мебошад. Ҳадафи ҳокимияти судӣ дар таъмини адолат ва ҳифзи ҳуқуқи инсон ифода меёбад, ки новобаста ба тағйироти сиёсӣ ё иҷтимоӣ дар кишвар, бетағйир боқӣ мемонад.

Ба ақидаи Н.А. Колоколов, дар робита ба ин зарур аст, ки талаботи муайяне барои таҳияи ҳадафҳои ҳокимияти судӣ коркард карда шавад. Ин талаботҳоро метавон чунин номбар кард:

1. **Таъини дақиқи ҳадаф** – муҳим аст, ки ҳадаф дар асоси таҳлили вазъи воқеӣ ва мушкилоти ҷойдоштаи низоми судӣ муайян карда шавад. Ин «маъмул будани ҳадаф» – ро таъмин менамояд, яъне аҳамият ва дарки он аз ҷониби ҷомеа ва мутахассисон.

2. **Дастёбӣ ба ҳадаф дар амал** – пешниҳод мегардад, ки ҳадаф бояд дар амал дастрас бошад. Барои ин зарур аст, ки таҳлили илмӣ ва амалӣ ҳамаҷониба такмил дода шавад ва инчунин шартҳои зарурӣ ва кофӣ барои татбиқи он вучуд дошта бошанд. Ин шартҳо захираҳо, мӯҳлатҳои иҷро ва иҷрокунандагони масъулро дар бар мегиранд [100, с. 1562].

Маълумот дар бораи аҳамияти таъйини равшани ҳадафи ҳокимияти судӣ, бешубҳа метавонад аз таҳлили муқоисавии танзими ҳуқуқии судҳои конституционӣ дар низомҳои ҳуқуқии гуногун, ба монанди Тоҷикистон ва Русия ба даст оварда шавад.

Таҳлили ин муқаррарот нишон медиҳад, ки Суди конституционӣ на танҳо вазифадор аст, ки мувофиқати қонунгузорию ба Конститутсия назорат кунад, балки кафили ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои конституционии шаҳрвандон низ мебошад.

Ин мушкилот таваҷҷуҳи хоса меҳаҳад, зеро таъини равшани ҳадаф ҷанбаи калидӣ барои фаъолияти самараноки мақомоти судӣ мебошад. Дар ин замина, иҷрои як қатор шартҳо зарур аст: а) ҳадаф бояд равшан муайян карда шавад, ки ин таҳия ва тасвири онро бо дарназардошти вазъи воқеӣ ва мушкилоти ҷойдоштаи низоми судӣ дар

бар мегирад. Ин ба маъруфияти ҳадаф мусоидат мекунад, яъне аҳамияти он барои ҷомеа ва доираи касбӣ равшан мешавад. б) расидан ба ҳадаф бояд дар амал имконпазир бошад. Ин таҳияи ҳамаҷонибаи илмӣ ва ташкили шароити зарурӣ барои татбиқи онро талаб мекунад. Ҳузури захираҳо, муҳлатҳои дақиқ ва таъини иҷрокунандагони масъул муҳиманд, ки раванди расидан ба ҳадаф пайваста ва назоратшаванда гардад.

Аввалан, Суди конституционии Федератсияи Русия вазифадор аст, ки асосҳои сохтори конституциониро ҳифз кунад, инчунин ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрвандро таъмин намояд. Ин нақши муҳимро дар таъмини субот ва тартиботи ҳуқуқӣ дар кишвар, инчунин дар ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ дар асоси меъёрҳои конституционӣ таъкид мекунад.

Дуюм, Суди конституционӣ ба таъмини волоият ва таъсири бевоситаи Конституцияи Федератсияи Русия дар тамоми қаламрави кишвар равона шудааст. Ин ҷанбаи фаъолияти он ба нигоҳ доштани ягонагии низоми ҳуқуқӣ нигаронида шуда, кафолат медиҳад, ки ҳамаи санадҳои қонунгузорӣ ва қарорҳои мақомоти ҳокимият бо Конституция мувофиқанд. Таъсири бевоситаи Конституция маънои онро дорад, ки он нисбат ба ҳама гуна санадҳои меъёрии дигар афзалият дорад ва судҳо бояд ҳангоми баррасии ҳар гуна парвандаҳо аз он роҳнамоӣ кунанд.

Ин ҳадафҳо аҳамияти асосии Суди конституциониро ҳамчун мақома, ки ба ҳифзи сохтори конституционӣ ва ҳуқуқи инсон нигаронида шудааст, инчунин ҳамчун кафили қонуниятии конституционӣ дар саросари кишвар, таъкид мекунанд [8].

Дар ин замина, ҳадаф самти ҷаҳонӣ мебошад, ки суд дар фаъолияти худ пеш мебарад. Вазифаҳо, дар навбати худ, мушаххасоти ин мақсад буда, ба воситаи онҳо дар амал татбиқ мегардад. Ба ибораи дигар, ҳадафҳо роҳи стратегияи адолати судии конституциониро муайян мекунанд ва вазифаҳо иҷрои ин ҳадафро тавассути тадбирҳои муфассал ва амалӣ таъмин мекунанд [23, с. 243].

Дар навбати худ, муҳаққиқи ватанӣ К.Н. Холиқов қайд мекунад: «Суди конституцсионӣ танҳо масъалаҳои ҳуқуқиро ҳал мекунад ва ҳангоми пешбурди парвандаҳо дар хусуси ба конституция мутобиқ будани ҳама гуна санади меъёрии ҳуқуқӣ як ҳадаф дорад – таъмини волоияти Конституция ва амали бевоситаи меъёрҳои он дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон» [105, с. 420].

Дар ин замина олимони ҳадафҳои фаъолияти ҳокимияти судиро ба таври гуногун шарҳ медиҳанд. Ҳамин тариқ, А. Диноршоев чунин қайд мекунад: «Ҳокимияти судӣ сохтори дар қонун муқарраргардидаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ буда, вазифаи он аз татбиқи адолати судии вобаста ба ҳама гурӯҳи парвандаҳо ва назорати қонунӣ будани қарорҳои мақомоти давлатӣ бо мақсади ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои инсон ва шаҳрванд иборат мебошад» [160, с. 149]. Дар навбати худ, А.П. Фоков таъкид мекунад, ки ҳадафи ҳокимияти судӣ мусоидат ба шаҳрвандон, иттиҳодияҳои онҳо, аз ҷумла иттиҳодияҳои иқтисодӣ, инчунин муассисаҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ дар татбиқи ҳуқуқҳои қонунии онҳо мебошад. Ин нуқтаи назар аҳамияти ҳокимияти судиро ҳамчун механизми, ки ба иштирокдорони муносибатҳои ҳуқуқӣ дар ҳифз ва татбиқи ҳуқуқҳои худ мутобиқи қонун кӯмак мерасонад, таъкид мекунад [146, с. 11-18]. Ба ин тартиб, аз нуқтаи назари ӯ, ҳокимияти судӣ ба ҳалли ихтилофоти мушаххаси ҳуқуқӣ тамаркуз мекунад, бидуни даст задан ба ҳадафҳои умумитар, аз қабili ҳифзи ҳуқуқи инсон ё таъмини волоияти қонун.

Ҳарду мавқеъ ҷанбаҳои гуногуни ҳадафҳои ҳокимияти судиро ошкор мекунанд, ки нақши амалии судҳо дар ҳалли мушаххаси баҳсҳо ва нақши стратегиро дар системаи ҳуқуқӣ таъкид мекунанд.

Ба ақидаи мо, таҳкими принсипи таҷзияи ҳокимият дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва татбиқи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъмини мувозинати манфиатҳои шахсият, ҷамъият ва давлат равона гардидааст.

Мувофиқан, вобаста ба он ҳар як шоҳаи ҳокимияти давлатӣ дар доираи амалисозии ваколатҳои ба он мансубдонисташуда ҳадафи худро дорад, ки бо мақсади ноил шудан ба он самтҳои асосии фаъолият, яъне ҳадафҳои худро амалӣ менамояд ва мувофиқи он вазифаҳои дар наздаш гузошташударо иҷро мекунад.

Вобаста ба ин, олимони ватанӣ А. Достиев ва А.М. Диноршоев қайд мекунанд, ки принципи «таҷзияи ҳокимият» асоси даҳлат накардан мебошад ва он дар Конститутсия нисбат ба вазифаи адолати судӣ бо катъияти махсус ифода ёфтааст.

Дар доираи салоҳияти мақоми махсуси давлатӣ оид ба адолати судӣ ваколатҳои идоракунандае вогузор мегарданд, ки барои ба таври дахлдор иҷро намудани вазифаҳои ба зиммаи он гузошташуда заруранд: самти ваколатҳои ҳуқуқӣ муайян карда мешавад ва тибқи он дар доираи салоҳияти ба он вогузоргардида қонунгузор меёриҳои ҳатмиро муқаррар менамояд, ки мутобиқи онҳо ба ҳокимияти иҷроия ягон амал иҷозат дода ё манъ карда мешавад, ҳокимияти судӣ бошад, имконияти мустақилона қабул намудани қарорро пайдо мекунад.

Мавҷудияти ҳокимияти судии мустақил танҳо ба хоҳири муҳофизаи судӣ ҳамчун раванд нест. Мақсади асосии он расидан ба ҳадафҳои мушаххаси ҳуқуқӣ ва ҳалли мушкилотест, ки ба ҳифзи ҳуқуқҳои шаҳрвандон, риояи волияти қонун ва адолат дар ҷомеа нигаронида шудаанд. Муайян намудани мақсаду вазифаҳои ҳар як намуди муҳофизаи судӣ ва ҳар як суд унсури муҳими танзими мақсадноки конститутсионӣ, таъмини самаранокии системаи судӣ дар маҷмӯъ мебошад.

Ҳамин тариқ, қайд намудан мумкин аст, ки давлати муосир дар пешорӯи зинанизоми мураккабтарини ҳадафҳо қарор дорад, аз ин рӯ, фарқи он дар зиёд будани шумораи мақомот мебошад. Аз таҳлили Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои қонунгузори дар асоси он қабулкардашуда бармеояд, ки ҳадафи асосии давлати мо эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад.

Дар баробари ин, нақши асосӣ дар таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба ҳокимияти судӣ тааллуқ дорад.

Дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷанд ҳадафҳои асосии фаъолияти ҳокимияти судии муосир, аз ҷумла ҳифзи асосҳои сохти конституционӣ, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд, инчунин таъмини волоияти қонун ва дар тамоми мамлакат татбиқ намудани Конститутсия. Аммо ҳадафи афзалиятноки ҳокимияти судӣ маҳз ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд буда, ҳадафҳои дигар ба ин самти бунёди тобеъ мебошанд.

Ин арзишҳои ҳуқуқӣ мазмуни худро аз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки принципҳо ва арзишҳои асосии конституциониро, аз қабili ҳуқуқи инсон, волоияти қонун ва адолат муқаррар менамояд, мегиранд. Аз ин рӯ, ҳокимияти судӣ на танҳо татбиқи ин арзишҳои конституциониро таъмин менамояд, балки онҳоро аз ҳуқуқвайронкуниҳои имконпазир ҳифз намуда, пайдории волоияти қонун ва ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандонро кафолат медиҳад.

Аммо, дар шароити мушкilotи муосир, вазифаҳои ҳокимияти судӣ ниёз ба таърифи равшантар доранд. Истиқлолият ва соҳибхитории судҳо, инчунин нақши калидии онҳо дар ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ки ҳамчун арзиши олии конституционӣ эътироф мешаванд, бояд бо таваҷҷуҳи махсус таъкид карда шаванд. Ин тағйири фаҳмиш аз он бармеояд, ки ҳокимияти судӣ вазифаҳои иҷро мекунад, ки аз вазифаҳои анъанавӣ, ки ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ба монанди милитсия ва прокуратура, вогузор шудаанд, фарқ мекунанд. Ҳокимияти судӣ набояд бо вазифаҳои ин мақомот омехта шавад, зеро вазифаи асосии он таъмини адолат ва ҳимояи ҳуқуқҳои конституционии шаҳрвандон мебошад.

Бинобар ин, ба вазифаҳои, ки ба мақомоти судӣ вогузор шудаанд, бояд маънои дақиқтар дода шавад, ки нақши онҳоро дар риоя ва ҳифзи ҳуқуқҳои конституционӣ ба назар гирад, на ин ки бо вазифаҳои дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ омехта гардад. Ин ба ҳокимияти судӣ имкон

медихад, ки вазифаи худро самараноктар иҷро намуда, ба таъмини адолат ва риояи волоияти қонун тамаркуз намояд ва вазифаҳои ҳифзи ҳуқуқро ба ниҳодҳои дахлдор супорад.

Аз таҳлили қонунгузорӣ ва адабиёти илмӣ бармеояд, ки номгӯйи вазифаҳои ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи ҳокимияти давлатӣ ташаккул наёфтааст. Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаҳои алоҳидае, ки дар назди мақомоти судӣ истодаанд, муайян нашудаанд. Гарчанде ки ҳокимияти судӣ дорои мақоми конститусионӣ ва ҳуқуқи худ мебошад, он аксар вақт ҳамчун мақомоте тасаввур мешуд, ки асосан ба татбиқи қонун машғул аст, ки ин вазифаҳои хоси онро норӯшан мегардонид.

Бо вуҷуди ин, дар шароити мушкилоти муосир, вазифаҳои ҳокимияти судӣ бояд бо таври дақиқтар муайян карда шаванд. Истиқлолият ва соҳибхитӣи судҳо, инчунин нақши калидии онҳо дар ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, ки ҳамчун арзиши олии дар Конститутсия эътироф шудаанд, бояд бо таваҷҷуҳи махсус таъкид карда шаванд. Ин тағйири фаҳмиш аз он бармеояд, ки ҳокимияти судӣ вазифаҳоро иҷро мекунад, ки аз вазифаҳои анъанавӣ, ки ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, ба монанди милитсия ва прокуратура вогузор мешаванд, фарқ мекунанд. Ҳокимияти судӣ набояд бо вазифаҳои ин мақомот омехта шавад, зеро вазифаи асосии он таъмини адолат ва ҳимояи ҳуқуқҳои конститусионии шаҳрвандон мебошад.

Аз ин рӯ, ба вазифаҳое, ки ба мақомоти судӣ вогузор шудаанд, бояд маъноӣ мушаххастар дода шавад, ки нақши онҳоро дар риоя ва ҳифзи ҳуқуқҳои конститусионӣ дар бар гирад, на ин ки бо вазифаҳои дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ омехта гардад. Ин ба ҳокимияти судӣ имкон медиҳад, ки вазифаҳои худро самараноктар иҷро намуда, ба таъмини адолат ва риояи волоияти қонун тамаркуз намояд ва вазифаҳои ҳифзи ҳуқуқро ба ниҳодҳои дахлдор вогузорад.

Аз ин рӯ, дар асоси фаъолияти судҳо ҳимояи ҳам қоидаҳои конститусионӣ ва ҳам уҳдадорӣҳои байналмилалӣ қарор гирифта,

нақши муҳимми онҳоро дар таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ ва ҳимояи ҳуқуқи инсон таъкид менамояд.

Вазифаи суд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таҳкими волоияти қонун ва таъмини адолати иҷтимоии ҳамаҷониба иборат аст» [3].

Гурӯҳи дигари олимон ба вазифаҳои ҳокимияти судӣ, ки ба ташкили низоми нави судӣ дар кишвар, ташаккули пойгоҳи моддию ҳуқуқии он ва инфрасохтори зарурӣ барои ташкил ва фаъолияти муассири судӣ дахл доранд, таваҷҷуҳ мекунанд. Дар ин замина зарурати таъмини маблағгузори мустақили давлатӣ барои низоми судӣ, ки омили асосӣ барои таъмини мустақилияти он мебошад, таъкид карда мешавад.

Дар ин маънӣ, ҳокимияти судӣ на танҳо вазифаҳои классикии ҳудро дар ҳалли баҳсҳо иҷро мекунад, балки дар таъмини тартиботи конституционӣ ва риояи қонуният фаъолона иштирок мекунад ва ҳамчун муҳофизи асосии ҳуқуқи шаҳрвандон дар давлати ҳуқуқбунёд баромад мекунад [159, с. 51].

Аз мавқеъҳои зикргардида ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки муаллифони гуногун мафҳуми «вазифаҳои суд»-ро ба таври духӯра маънидод мекунанд. Гурӯҳи якуми муаллифон вазифаҳои судро аз ҷиҳати фаъолияти ҳуқуқшифзкуанда, функционалӣ ва ташкилоти сохторӣ баррасӣ менамоянд, ба ақидаи онҳо вазифаи асосии ҳокимияти судӣ – татбиқи адолати судӣ, тавассути он амалӣ мегардад. Гурӯҳи дуюми муаллифон мафҳуми вазифаро аз ҷиҳати ислоҳоти судию ҳуқуқӣ таҳқиқ намуда, ба воситаи муқаррарсозии вазифаҳо самти минбаъдаи рушди низоми судиро муайян менамояд. Дар ин асос, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки мафҳуми «вазифа» ғайримаъмула ва сермаъно мебошад.

Ба маънои маҳдуд, вазифа ҳамчун ҳадафи фаврии дар доираи як вазифаи мушаххас гузошташуда дида мешавад, ки бояд анҷом дода шавад. Ин маънои онро дорад, ки вазифа як амал ё қадами мушаххасест, ки ба ноил шудан ба натиҷаи мушаххас нигаронида шудааст. Ба маънои васеъ, вазифа ҳама гуна амал ё корест, ки бояд дар посух ба мушкилот ё

мушкилие, ки ба миён омадааст, анҷом дода шавад. Баръакси функцияе, ки пайваста иҷро мешавад ва як қисми муқаррарии қор аст, вазифа як масъала ё вазифаи мушаххасеро дар бар мегирад, ки барои ҳалли он истифодаи дониш, таҳлил ва тафаккурро талаб мекунад.

Ҳамин тариқ, вазифаҳо бештар динамикӣ ва тағйирёбанда мебошанд, зеро онҳо дар ҷавоб ба ҳолатҳои мушаххасе, ки ҳалли худро талаб мекунанд, ба вуҷуд меоянд, дар ҳоле ки функцияҳо бетағйир мемонанд ва бо фаъолияти доимӣ дар доираи ўҳдадорихои муайян тавсиф мешаванд. Вазифаҳо барои бомуваффақият анҷом додани банақшагирии стратегӣ эҷодкорӣ ва банақшагирии стратегиро талаб мекунанд.

Пас аз омӯзиши масъалаи мазкур аз тарафи И.А. Умнова, И. Алешкова, Т.В. Власов тартиби зерини таснифи вазифаҳои ҳокимияти судиро пешниҳод менамоянд: «Бо дарназардошти норавшании истилоҳи «вазифаҳо» гурӯҳбандии онҳоро дар доираи ҳокимияти судӣ аз рӯи меъёрҳои гуногун метавон амалӣ кард. Вобаста ба хусусияти фаъолияти судӣ вазифаҳои судиро метавон ба интегративӣ (ҳамгирой) ва дифференсионӣ (махсусгардонидашуда) тақсим кард» [145, с. 34-41].

Дар низоми муосири судӣ вазифаҳои адолати судӣ тавассути чунин самтҳо, ба мисли суди конституционӣ, маъмурӣ, иқтисодӣ, ҷиноятӣ ва маданӣ амалӣ мегарданд. Фарқияти вазифаҳо аз дифференсатсияи ҳуқуқ бармеояд, ки соҳаҳои гуногуни танзими ҳуқуқиро фаро мегирад. Ҳар яке аз ин самтҳо вазифаҳои хоси худро доранд, ки мураккабии низоми ҳуқуқӣ ва гуногунии шаклҳои таъмини қонуншикании ҷараёни судиро инъикос мекунанд. Аз ин рӯ, вобаста ба соҳаи ҳуқуқ, вазифаҳои судхоро ба функцияҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, давлативу ҳуқуқӣ ва фарҳангӣ тақсим кардан мумкин аст. Ин ҷудокунӣ дар ҳолати баррасии ин вазифаҳо дар робита ва маҷмӯияти онҳо оқилона аст.

1. Аз нуқтаи назари функционалӣ, вазифаҳои судяҳо метавонанд ба вазифаҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ва мушофиавӣ тақсим карда шаванд. Ба

вазифаҳои моддӣ-ҳуқуқӣ таъмини ҳифзи ҳуқуқ, озодиҳо ва манфиатҳои қонунии шахрвандон, нигоҳдории тартиботи ҳуқуқӣ ва таҳкими қонуният дар ҷомеа дохил мешаванд. Вазифаҳои мурофиавӣ ба қоидаҳои татбиқи адолати судӣ марбутанд ва ба риояи меъёрҳои мурофиавӣ, ки тартиби баррасии парвандаҳо, ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ, инчунин таъмини принципҳои рақобатпазирӣ ва баробарии тарафхоро дар мурофиаи судӣ танзим мекунанд, шомиланд.

2. Аз нуқтаи назари функционалӣ уҳдадорҳои судяҳо ба моддӣ ва мурофиавӣ тақсим мешаванд. Вазифаҳои моддию ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии шахрвандон, таъмини тартиботи ҳуқуқӣ ва мустаҳкам намудани волоияти қонунро дар бар мегиранд. Вазифаҳои мурофиавӣ ба тартиби татбиқи адолати судӣ дахл доранд ва риояи меъёрҳои расмӣ мурофиавиро ҳангоми баррасии парвандаҳо, ҳал кардани баҳсҳои ҳуқуқӣ, таъмини рақобати тарафҳо ва баробарии онҳо дар мурофиаи судиро дар бар мегиранд. Ҳокимияти судӣ бояд қабули қарорҳои қонунро, ки бо адолатона ва асоснок мебошанд, таъмин кунад, ки ин асоси адолати судӣ ва фаъолияти низоми ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ мебошад.

3. Вобаста ба субъекте, ки барои иҷрои вазифаҳо дар доираи ҳокимияти судӣ масъул аст, ин вазифаҳоро метавон ба умумӣ ва махсус тақсим кард. Вазифаҳои умумӣ, ки мустақиман бо татбиқи адолати судӣ алоқаманданд, барои ҳамаи судҳое, ки ба низоми судӣ дохил мешаванд, хосанд. Ба ин вазифаҳо дохил мешаванд: таъмини муҳокимаи судии одилона ва самаранок, ҷорӣ намудани технологияҳои муосир, тақмили расмиёти мурофиавӣ ва баланд бардоштани сатҳи касбии судяҳо тавассути омӯзиши мунтазами онҳо. Вазифаҳои махсус бо намудҳои ҳокимияти судӣ алоқаманд буда, танҳо ба гурӯҳи муайяни судҳо хос мебошанд, аз қабили суди конституционӣ, судҳои ҳарбӣ, судҳои иқтисодӣ ва ғ.. Масалан, ҳимояи муқаррароти Конститутсия тавассути муайян намудани мувофиқат доштани қонунҳо ба Конститутсия вазифаи Суди конституционӣ мебошад.

4. Дар ин замина, вобаста ба муҳлати иҷро, вазифаҳои судяхоро метавон ба муваққатӣ, доимӣ, кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат тақсим кард. Ин гуна тақсимоат аҳамияти банақшагирии стратегиро дар низоми судӣ таъкид мекунад, ки бояд бар асоси ҳуҷҷатҳои доктриналӣ ва концептуалӣ амалӣ гардад. Вазифаҳои кӯтоҳмуддат имкон медиҳанд, ки ба ҷолишҳои ҷорӣ рӯз воқуниши ғаври дода шавад, дар ҳоле ки ҳадафҳои дарозмуддат ба равиши амиқтар ва таҳқиқшуда ниёз доранд, ки ба рушди устувор ва модернизатсияи низоми судӣ мувофиқи тағйирот дар муҳити ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ равона шудаанд. Ин вазифаҳо аксар вақт дар доираи концепсияҳо ва барномаҳои ислоҳоти судӣ, паёмҳои солони президент ва дигар ҳуҷҷатҳои барномавӣ, ки самтҳои рушди низоми судиро барои ояндаи наздик муайян мекунанд, муқаррар мешаванд [145, с. 34-41].

Дар асоси гуфтаҳои боло мо метавонем ба хулосае омад, ки таҳлили ин вазифаҳо нишон медиҳад, ки нақши ҳокимияти судӣ на танҳо бо қабули қарорҳо дар парвандаҳо маҳдуд мешавад, балки инчунин ба таъмини татбиқи одилона ва пайвастаи қонун дар амал равона шудааст. Низоми судӣ бояд ҳамчун кафолати татбиқи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон амал кунад ва ба таҳкими эътимоди ҷомеа ба адолат мусоидат намояд. Дар ин замина муҳим аст, ки зарурати тақмили доимии механизмҳои моддӣ ва мувофиқавӣ барои расидан ба қарорҳои судии одилона, оқилона ва қонунӣ ба назар гирифта шавад, ки ин дар навбати худ асоси фаъолияти самаранокӣ низоми ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ мебошад.

Таҳлили Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳое, ки ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судиро танзим мекунанд, аз он шаҳодат медиҳад, ки татбиқи ин вазифа бо ҳалли як қатор вазифаҳои функционалӣ алоқаманд аст. Татбиқи адолати судӣ дар ҳалли баҳсҳои иҷтимоӣ, назорати риояи меъёрҳои ҳуқуқии муқаррарнамудаи санадҳои қонунгузорӣ ва Конститутсия, инчунин назорати риояи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба талаботи қонунҳо аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Унсурӣ

муҳим инчунин назорат аз болои фаъолияти мақомоти тафтишоти пешакӣ ва прокуратура, инчунин иҷрои дигар намудҳои фаъолият дар доираи салоҳияти судҳо тибқи Конститутсия ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Ин вазифа ҷанбаҳои муурофиявӣ, аз қабili риояи шаклҳои муурофиявии фаъолият, мӯҳлатҳои муурофиявӣ ва дигар расмиёти муқаррарнамудаи қонунро дар бар мегирад.

Дар баробари ин, вазифаҳои ҳокимияти судӣ бештар маврид бо вазифаҳои судҳои алоҳида ва ё мақомоти алоҳидаи ҳифзи ҳуқуқ омехта карда мешавад. Бо ин мақсад, пешниҳод менамоем, ки дар сатҳи қонунгузорӣ чунин тақсимбандӣ ҷой дода шавад:

- Вазифаҳои умумии ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи ҳокимияти давлатӣ;
- Вазифаҳои махсуси судҳо дар доираи салоҳияти муайян (конститутсионӣ, маданӣ, ҷиноятӣ ва ғ.).

Аз ин рӯ, ҳадафи ҳокимияти судӣ ҳудуди вазифаҳо ва фаъолияти онро муайян мекунад. Сифати иҷрои вазифа бевосита ба натиҷаи ниҳоии фаъолияти низоми судӣ таъсир мерасонад. Дар ин раванд, як занҷираи мантиқӣ шакл мегирад: «ҳадаф - вазифаҳо – натиҷа». Ин раванд хусусияти даврӣ дорад: натиҷаи ба дастмада аз нуқтаи назари мутобиқат бо ҳадафи қаблан муқарраршуда арзёбӣ мешавад, ки он ҳамчун нуқтаи оғоз барои таҳияи ҳадафи нав ва мушаххастар, муайян кардани вазифаҳои навшуда ва расидан ба натиҷаи минбаъда хидмат мекунад.

Ба ибораи дигар, самаранокии ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ҷанд омилҳои калидӣ вобаста аст:

1. **Мазмуни ҳадаф** – ҳадафи асосии фаъолияти мақомоти судӣ таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад.
2. **Равшании будани ҳадафи гузошташуда** – ҳадаф бояд ба таври дақиқ муайян ва барои ҳамаи иштирокчиёни раванд фаҳмо бошад.

3. **Такмили илмӣ ва амалии ҳамаҷониба** – инкишоф ва беҳбуди равишҳои расидан ба ҳадафҳои ҳокимияти судӣ дар асоси таҳқиқотҳои назариявӣ ва амалӣ.

4. **Мавҷудияти шароити зарурӣ ва кофӣ барои иҷрои вазифаҳои ба зимма гузошташуда** – татбиқи самараноки вазифаҳо қонунӣ, асоснок ва мувофиқ ба талаботи замонро талаб мекунад, ки мустақилияти ҳокимияти судиро ҳамчун субъекти ин фаъолият таъмин намояд, инчунин шаклҳо ва усулҳои мувофиқро барои ҳалли вазифаҳои гузошташуда дар муҳлатҳои муқарраршуда фароҳам оварад.

Ҳадафҳо ва вазифаҳои ба зиммаи ҳокимияти судӣ гузошташуда дар чараёни иҷрои вазифаҳои гуногун амалӣ мегарданд. Нақшаи фаъолияти он барои таҳқиқи амиқи моҳият ва нақши таърихӣ ҳокимияти судӣ ва ҳамчунин барои пешниҳоди тавзеҳи илмӣ дар бораи мундариҷаи фаъолиятҳои он, махсусан ҳамчун кафолатдиҳандаи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мусоидат мекунад.

Бо вучуди ин, барои баррасии минбаъдаи масъулиятҳои ҳокимияти судӣ дар таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, қабл аз ҳама, фаҳмидани мафҳуми «функсия» аҳамияти хос дорад.

Функсия дар ин маврид маҷмӯи вазифаҳои мебошад, ки барои иҷрои вазифаҳои ҳокимияти судӣ ва расидан ба ҳадафҳои муқарраршуда аз ҷониби қонун ва конституция равона шудаанд.

Бояд таъкид дод, ки мафҳуми «функсия» аз ҷониби намояндагони гуногуни илми ҳуқуқ ба таври гуногун дарк мекунад. Бо вучуди ин, наметавон бо назари як қатор муаллифони мувофиқ набуд, ки функсияҳои ҳокимияти судӣ на танҳо бевосита аз вазифаҳои давлат бармеоянд, балки аз лиҳози мазмун низ бар асоси вазифаҳои қонун асос меёбанд [117, с. 15], [165, с. 342], [182, с. 12].

Аксарияти олимони ватанӣ ва хориҷӣ тарафдори муайян кардани функсияҳои давлат ба воситаи самтҳои фаъолияти он мебошанд ва ин дар ҳолест, ки ба функсияҳои давлат самтҳои гуногуни фаъолияти онро нисбат медиҳанд [97, с. 512]. Дар навбати худ, Д.К. Иброҳимов қайд

менамояд: «Тафсири функсияҳои давлат ба дарки давлат низ вобаста аст. Ин ё он назария дар бораи давлат ба фаҳмиши функсияҳои давлат таъсир мерасонад. Масалан, шарҳи васеъ ва маҳдуди мафҳуми давлат (дар заминаи дастгоҳи давлатӣ ё маҷмуи шахрвандон), фарқи байни мафҳумҳои «дастгоҳи давлатӣ» ва «механизми давлат» ба арзёбии функсияҳои давлат таъсир мерасонад» [162, с. 179].

Пас, метавон хулоса кард, ки ҳар як муаллиф функсияҳои давлатро ба тарзи худ тафсир мекунад. Аммо ҳамаи онҳо бар асоси ин идея қарор доранд, ки вазифаҳои давлат самтҳои асосии фаъолияти онро ташкил медиҳанд ва бо вазифаҳо ва ҳадафҳои он дар идоракунии ҷомеа тавассути воситаҳои ҳуқуқӣ мутобиқанд. [117, с. 15], [58, с. 105], [64, с. 169].

Дар баробари таҳқиқи функсияҳои давлат, В. Нерсисянс чунин қайд карда буд, ки «танҳо он намуди фаъолияти давлат қонунист, ки аз табиати он бармеояд ва ба моҳияти он мувофиқ аст. Фаъолияти давлат, мақомоти алоҳидаи он, шахсони мансабдор, ки аз доираи функсияҳои моҳиятан қайдушартшуда бармеоянд, хусусияти ғайриқонунӣ, ғайридавлатӣ доранд. Функсияҳои давлатро бо ин ё он соҳаи фаъолияти давлат ва вазифаҳое, ки бо ёрии восита ва усулҳои давлатию ҳуқуқӣ ҳал карда мешаванд, омехта кардан лозим нест. Хусусият, моҳият ва маънои тамоми фаъолияти функционалии давлат, ҳама функсияҳои он аз ташкил, татбиқ ва ҳифзи тартиботи муайяни давлатию ҳуқуқии (ба таври иҷтимоӣ ва таърихӣ қайдушартшудаи) ҳаёти одамони озод иборат аст. Функсияҳои алоҳидаи давлат танҳо ҷанбаҳои мустақили фаъолияти функционалии моҳиятан том ва ягонаи давлат оид ба созмондиҳӣ, дастгирӣ ва амалигардонии тартиботи давлативу ҳуқуқӣ мебошанд». [69, с. 257-258].

Вазифаҳои асосӣ иборатанд аз:

1. **Функсияи қонунгузорӣ** - фаъолияти давлат барои эҷоди ҳамаи манбаъҳо ва меъёрҳои ҳуқуқии мавҷуда.

2. **Функсияи иҷрои қонун** - фаъолияти давлат дар татбиқи ҳуқуқҳои муқарраршуда дар ҳаёт.

3. **Функсияи ҳифзи ҳуқуқ** - фаъолияти давлат дар ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ.

4. **Функсияи берунии давлат** - фаъолияти давлат дар фазои сиёсии байналмилалӣ.

Ба навбати худ, бо дарназардошти ҳокимияти судӣ ҳамчун ҳамгироии мустақими ҳокимият ва қонун, бояд қайд кард, ки вазифаҳои ҳокимияти судӣ ба таври муайян аз ҷониби вазифаҳои қонун муайян карда мешаванд.

Олимон функсияи ҳуқуқро ҳамчун «таъиноти иҷтимоии ҳуқуқ ё самти таъсиррасонии ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ ё ҳар дуи онҳо якҷо» муайян мекунанд. [98, с. 592]. Аз таҳлили муназзами адабиёти ҳуқуқӣ оид ба назарияи ҳуқуқ чунин бармеояд, ки таҳти мафҳуми функсияи ҳуқуқ, чун анъана, самти таъсиррасонии ҳуқуқӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ дар назар аст [115, с. 82], [83, с. 13]. Дар баробари ин, ду функсияи муҳимтарини ҳуқуқ ҷудо карда мешавад: танзимкунанда ва ҳимоявӣ.

Аз таҳлили мафҳумҳои «функсияи давлат» ва «функсияи ҳуқуқ» ба хулосае омадан мумкин аст, ки функсияи заминавии давлат ташкили ҷомеа барои рушди он мебошад, дар ҳоле ки ҳуқуқ ҳамчун воситаи танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ истифода мешавад. Дар баробари ин, олимон қайд мекунанд, ки функсияҳои ҳокимияти судӣ бевосита пешақӣ ҳамчун функсияи давлат ва ҳам функсияи ҳуқуқ муайян карда мешаванд, чунки ҳокимияти судӣ ба сифати ниҳоди давлативу ҳуқуқӣ ҳам ину ҳам онро бевосита амалӣ менамояд. Ба ибораи дигар: «олимони ҳуқуқшинос ҳангоми муайян кардани функсияҳои ҳокимияти судӣ ақидаи ягона дошта, таҳти мафҳуми мазкур самтҳои асосии фаъолияти онро мефаҳманд, ки моҳият ва таъсири иҷтимоии онро ба муносибатҳои ҷамъиятӣ ифода мекунанд» [117, с. 15], [165, с. 342], [182, с. 12].

Сипас, бисёр муаллифон вазифаҳоро ҷудо мекунад, ки гарчанде нисбат ба фаъолияти асосии ҳокимияти судӣ ғридриҳанда ҳисобида мешаванд, нақши муҳимро дар таъмини фаъолияти самараноки он мебозанд [77, с. 23]. Ҳамин тариқ, М.Н. Марченко ҳангоми баррасии нақши судҳои доираи ҳуқуқии умумӣ ва судҳои арбитражӣ дар соҳаи ҷамъиятию сиёсӣ қайд мекунад, ки «ҳокимияти судӣ, низоми судӣ ва судҳое, ки онро ташкил медиҳанд, берун аз муҳити ҷамъиятӣ, сиёсӣ ва муҳити дигар вучуд дошта ва амал карда наметавонанд. Таҳти таъсири доимӣ ва ғайримустақими ҷомеа ба воситаи низоми омилҳои иҷтимоию сиёсӣ, иқтисодӣ ва омилҳои дигар қарор дошта, ҳокимияти судӣ дар шахси мақомоти гуногуни судӣ, дар навбати худ, ба ҷомеа таъсири баръакс мерасонад, ки онро таъсири «тарбиявӣ» меноманд. Албатта, дар ин сурат сухан дар бораи тарбия ба маънои васеъ – тарбияи шахрвандоне меравад, ки қонунро риоя мекунад; дар бораи тарбия намудани эҳтиром нисбат ба суд... эҳтиром ба конституция... эҳтиром ба ҳуқуқ ва ғайра» [61, с. 79].

Дар айни замон, аксари олимоне, ки ба баррасии масъалаҳои марбут ба ҳокимияти судӣ машғул шудаанд, одатан ҳангоми баррасии вазифаҳои ҳокимияти судӣ, онҳоро ба иҷрои вазифа - адолати судӣ нисбат намедиҳанд. Дар ин сурат, функцияҳои адолати судӣ ва назорати судӣ кам ё беш омӯхта мешаванд ва функцияҳои боқимонда (агар вучуд дошта бошанд) танҳо номбар мешаванд. Ҳамин тариқ, баъзе аз олимони чунин функцияҳоро қайд кардаанд: функцияи назоратӣ; функцияи ташаккули ҳайати судӣ ва идоракунии таҷрибаи судӣ; [85, с. 143-144], [140, с. 150] «функцияи ҳуқуқҳифзкунонда ва ҳуқуқбарқароркунонда; [95, с. 67-78] функцияи ҳуқуқҳифзкунонда, тарбиявӣ, танзимкунонда ва функцияи тафсири Конституция [167, с. 10-11].

Аз таҳлили ақидаҳои мавҷуда бармеояд, ки дар ин масъала ба омезиши функцияҳои давлатию ҳуқуқии аз ҷониби ҳокимияти судӣ иҷрошаванда, инчунин вазифаҳои ташкил ва фаъолияти мақомоти судӣ роҳ дода мешавад. Ба функцияҳои ҳокимияти судӣ ишора намудан, ки

ҳангоми он асосҳои таснифоти онҳо гум мешаванд, ба муносибати илмӣ муҳолиф аст. Ба ақидаи мо, дар ин маврид функсияҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ, инчунин функсияҳои ҳокимияти судӣ ва низоми судӣ омехта мешаванд. Дар ин ҳолат функсияҳои истеҳсолоти судӣ ва сохтори судии низоми судӣ омехта карда мешаванд.

Вобаста ба масъалаи мазкур зарурати таснифоти аниқии функсияҳои аз ҷониби ҳокимияти судӣ иҷрошаванда ба миён меояд. Маҳакҳои барои таснифи функсияҳои ҳокимияти судӣ пешниҳодшуда хеле зиёданд. Масалан, И.Б. Михайловская, Е.В. Колесников, Н. Селезнева ва Н.А. Тузов пешниҳод доранд, ки функсияҳои ҳокимияти судӣ ба функсияҳои асосӣ ва ғайриасосӣ (функсияҳои ёрирасон, иловагӣ, «навбати дуом») ҷудо карда шаванд [134, с. 24], [45, с. 34], [144, с. 104].

Таснифи тағйирот дар функсияҳои судӣ, ки аз ҷониби В.А. Терехин пешниҳод шудааст, як равиши бисёрсатҳаро барои омӯзиши ҳокимияти судӣ пешниҳод мекунад, ки дар он вазифаҳо ба беруни ва дохилӣ, инчунин аз рӯи усули ғимоя ва шакли татбиқ тақсим карда мешаванд [182, с. 12].

1. Функсияҳои беруна аз инҳо иборат мебошанд:

- ҳифзи ҳуқуқ,
- адолати судӣ,
- назорати судӣ,
- меъёрӣ,
- барқарорсозӣ,
- ҷубронӣ,
- тарбиявӣ,
- пешгирикунанда,
- ҳуқуқҷодкунӣ,
- иттилоотӣ,
- тавзеҳӣ,
- ташаббус дар қонунгузорӣ.

Ин вазифаҳо барои иҷрои вазифаҳои ҳокимияти судӣ дар доираи берунӣ равона шудаанд, ки ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон, таъмини волоияти қонун ва инчунин ҳамкориҳои судҳо бо дигар мақомоти давлатӣ ва ҷомеаҳо дар бар мегиранд.

2. Функсияҳои дохилӣ инҳоро дар бар мегиранд:

- назорат аз болои судҳои зинаи поёни аз ҷониби судҳои болоӣ,
- ҷамъбасти таҷрибаи судӣ,
- таъмини ташкилӣ барои фаъолияти судӣ,
- интихоб, омӯзиш ва рушди касбии кормандон,
- идораи судҳо ва назорати дохилӣ.

Ин функсияҳо сохтор ва механизмҳои дохилии низоми судиро инъикос мекунанд, ки барои фаъолияти самараноки он ва расидан ба ҳадафҳои муқарраргардида муҳиманд.

Ғайр аз ин, В.А. Терехин пешниҳод мекунад, ки вазифаҳои ҳокимияти судӣ ба чунин категорияҳо тақсим шаванд:

1. Аз рӯи усули ҳимоя: ҳифзи ҳуқуқ, барқарорсозӣ, ҷубронӣ ва бознигарии судӣ. Ин гурӯҳи функсияҳо ба ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон ва бартараф кардани қонуншиканиҳо равона шудаанд.

2. Аз рӯи шакли татбиқ: муурофиявӣ ва ғайримуурофиявӣ (ташкилӣ). Функсияҳои муурофиявӣ ба муурофияи судӣ марбутанд, дар ҳоле ки функсияҳои ғайримуурофиявӣ ҷанбаҳои маъмурӣ ва ташкилотиро дар бар мегиранд.

3. Аз рӯи субъектҳо, ки вазифаҳоро иҷро мекунанд: вазифаҳо, ки танҳо аз ҷониби судҳо иҷро мешаванд ва вазифаҳо, ки метавонанд аз ҷониби воҳидҳои ғайрисудии низоми судӣ иҷро шаванд. Ин ҷудокунӣ нақши муҳими судҳо ва дигар иштирокчиёни низоми судиро дар таъмини адолат таъкид мекунад. [182, с. 12].

П.К. Лисов масъалаи мазкурро таҳқиқ намуда, чунин навиштааст, ки «функсияҳоеро, ки ҳокимияти судӣ иҷро мекунад, аз функсияҳои аз ҷониби низоми судӣ иҷрошаванда ҷудо кардан лозим аст. Инчунин,

функсияҳои ҳуқуқиро аз функсияҳои давлатӣ, беруниро аз дохилӣ фарк кардан лозим аст. Ҳамин тариқ, ҳама функсияҳои дохилии ташкилӣ ва функсияҳои беруна бояд ба функсияҳое, ки низоми судӣ иҷро мекунанд, мансуб доништа шаванд [131, с. 62-63].

Дар ҳақиқат, маҷмуи функсияҳои ҳокимияти судиро ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ ба вазифаи адолати судӣ (ҳалли низоъҳои иҷтимоӣ), ки танҳо яке аз функсияҳои ҳокимияти судӣ мебошад, мансуб донистан мумкин нест. Ин вазъият, пеш аз ҳама, бо он вобаста аст, ки ҳокимияти судӣ як навъи махсуси ҳокимиятро дар маънои васеъ, аз ҷумла шакли давлатии онро ташкил медиҳад. Дар натиҷа, вазифаҳои ҳокимияти судӣ мантиқан аз вазифаҳои умумии давлат бармеоянд ва мазмуни онҳо бар асоси вазифаҳои асосии ҳуқуқ ташкил ёфтааст. Бо эътироф кардани ин нуктаҳо ҳамчун аксиома, бояд таъкид кард, ки ҳокимияти судӣ дорoi тамоми вазифаҳое мебошад, ки барои ҳокимияти давлатӣ дар маҷмӯъ ва барои ҳуқуқ ҳамчун танзимгари муносибатҳои ҷамъиятӣ хосанд.

Ба ин тариқ, ҳокимияти судӣ, ки як қисми сохтори давлатӣ мебошад, вазифаҳои асосиро ба уҳда мегирад, ба мисли нигоҳ доштани тартиботи ҳуқуқӣ, таъмини адолат, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон, инчунин назорат аз болои риояи қонун. Ин вазифаҳо бо вазифаҳои ҳуқуқ, ки ба барқарорсозӣ ва танзими меъёрҳои рафтор, нигоҳ доштани ҳамоҳангии иҷтимоӣ ва ҳалли низоъҳо нигаронида шудаанд, саҳт пайваст мебошанд. Дар натиҷа, ҳокимияти судӣ дар баамалбарории адолати судӣ нақши марказӣ мебозад ва кафили риояи қонунҳо мебошад, ки аҳамияти онро ҳамчун унсури муҳимтарини механизми давлатӣ таъкид мекунад.

Ғайр аз ин, ҳокимияти судӣ функсияҳоеро дорост, ки танҳо ба он ҳамчун як шохаи мустақили ҳокимият, хос аст.

Аз ин рӯ, бе шакку шубҳа бидуни рад кардани таснифоти баррасигардида, муаллиф ба функсияҳои умумӣ ва махсус ҷудо кардани функсияҳои ҳокимияти судиро асоснок мешуморад. Ҳамзамон,

вазифаҳои умумии ҳокимияти судӣ тамоми ӯҳдадориро ва салоҳиятҳои онро фаро мегиранд, ки ҳокимияти судӣ дар доираи мавҷудияти худ ҳамчун падидаи ҳуқуқиву давлатӣ амалӣ мекунад. Ин вазифаҳо барои ҳар як ҳокимияти давлатӣ хосанд ва ба нигоҳ доштани тартибот, таъмини қонуният ва риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ равона шудаанд. Ба шумораи чунин вазифаҳо метавон назорат аз болои риояи қонунгузорӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон, нигоҳ доштани тартиботи ҷамъиятӣ ва ҳаллу фасли баҳсҳои ҳуқуқиро дохил намуд.

Вазифаҳои махсус, аз тарафи дигар, танҳо ба ҳокимияти судӣ ҳамчун як шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ мансуб мебошанд. Ин вазифаҳо бевосита бо адолати судӣ алоқаманд буда, унсурҳои ба монанди қабули санадҳои судӣ, назорати қонуният татбиқи ҳуқуқ, баргузори мурофияҳои судӣ, иҷрои санадҳои судӣ ва назорат аз болои фаъолияти дигар мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар доираи салоҳияти судиро дар бар мегиранд. Ин вазифаҳо хоси ҳокимияти судӣ мебошанд ва нақши онро ҳамчун механизми асосии татбиқи адолати судӣ ва таъмини адолат дар ҷомеа муайян мекунанд.

Тавре З. Х. Искандаров дуруст қайд менамояд, «суд дар ҳифз ва пешбурди ҳуқуқи инсон нақши муҳимтаринро мебозад, зеро маҳз ҳамин субъект ҳуқуқ дорад чӣ гуна тафсир додани меъёрҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳуқуқи инсон ва чӣ гуна ҳифз намудани онҳоро ҳал кунад» [39, с. 136].

Дар соҳаи ҳуқуқшиносии муосир функцияҳои комилан нави ҳокимияти судӣ ҷудо карда шудаанд, ки ба функцияҳои умумии маънавию сиёсӣ мансубанд [165, с. 194], [61, с. 70-75].

Чунон ки В.Н. Сиганаш зикр менамояд, «танзими судӣ аслан танзими маънавию ихтиёрӣ мебошад. Хусусияти иродавӣ аз муносибатҳои ҳокимияти давлатии аз ҷониби суд амалишаванда бармеояд. Маънои ҳалномаи суд ва мазмуни муносибатҳои ҳуқуқие, ки дар асоси он пайдо мешаванд, аз тамоми маънавиёти муносибатҳо дар ҷомеа, аз ҷиҳати амалӣ – аз хусусиятҳои ташаккули санади судии ба мазмуни қонунгузорӣ асосёфта, мазмуни салоҳдиди судӣ ва идеологияи

арзёбии судӣ, аз ҷиҳати техникӣ – аз тарзи ташкил намудани муносибатҳои ҳуқуқии байни иштирокдорони низоъҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби суд, бармеоянд» [144, с. 25].

Функсияи сиёсии ҳокимияти судӣ, ба ақидаи муҳаққиқи ватанӣ А.М. Диноршоев, бо он алоқаманд аст, ки «ҳокимияти судӣ ҳамчун имконият ва қобилияти таъсиррасонӣ ба муносибати одамон ва ҷараёнҳои иҷтимоӣ, ки аз ҷониби мақомоти (судҳои) дар дастгоҳи давлат мавқеи махсусдошта муайян карда шуда, ба онҳо хос мебошад» [160, с. 197].

Чунин самтгирии маънавӣ ва сиёсӣ бешубҳа дар фаъолияти ҳокимияти судӣ вучуд дорад. Дар ҳамин ҳол, ба андешаи муаллифи рисола, иҷрои вазифаҳои сиёсӣ аз ҷониби ҳокимияти судӣ танҳо дар ҳолате метавонад ба расидан ба ҳадафи асосии фаъолияти он мусоидат кунад, ки маънавияти ҳокимияти судӣ ба сӯи татбиқи моҳият ва ҳадафи асосии он – таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона карда шавад. Дар асл, танҳо истиқлолияти як судя метавонад адолати судиро ба таври ҳамаҷониба, воқеӣ, бетараф ва одилона татбиқ кунад ва аз ин тариқ қодир ба ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон шавад. З.Ҳ. Искандаров қайд кардааст: "Танҳо ҳокимияти судии мустақил метавонад беғаразона ва дар асоси қонун адолати судиро татбиқ кунад ва дар натиҷа аз ҳуқуқ ва озодиҳои асосии инсон ҳимоя кунад. Барои иҷрои самаранокӣ ин вазифа, ҷомеа бояд ба қобилияти ҳокимияти судӣ дар иҷрои мустақилона ва бетарафонаи вазифаҳои худ эътимоди комил дошта бошад. Бо аз байн рафтани чунин эътимод, ҳам ҳокимияти судӣ ҳамчун як ниҳод ва ҳам судяҳои алоҳида наметавонанд ин вазифаи муҳимро пурра иҷро кунанд ё ҳадди аққал кафолати иҷрои онро надоранд» [127, с. 166-172]

Илова бар ин, вазифаҳои умумии ҳокимияти судӣ, ба гуфтаи муаллиф, чунинанд: иттилоотӣ, омӯзишӣ, идоракунӣ, ташхисӣ ва пешгирикунанда. Чунин соҳаҳои фаъолият бешубҳа ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мусоидат мекунанд, зеро вазифаи

аввалиндараҷаи иҷрои чунин вазифаҳо пешгирӣ кардани поймолшавии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад.

Дар баробари таҳқиқи масъалаи ташаккули функцияҳои ҳокимияти судӣ бояд қайд кард, ки қонунгузори кишвар функцияҳои махсуси ҳокимияти судиро бевосита муқаррар накардааст. Илова бар ин, бар асоси меъёрҳои конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар илми ҳуқуқшиносии муосир маъмул аст, ки вазифаҳои адолати судӣ ва назорати судии конституциониро аз ҳам ҷудо кунанд. Инҳо вазифаҳои истисноии ҳокимияти судӣ мебошанд.

Ҳангоми амалигардонии адолати судӣ, ҳокимияти судӣ пеш аз ҳама функцияи мурофиавии ҳудуд оид ба ҳалли парванда (баҳс) иҷро мекунад. Функцияи мазкур дар аксар моддаҳои Конституцияи кишвар ифода ёфтааст.

Функцияи адолати судӣ дар ҳалли ихтилофоти иҷтимоӣ тавассути шаклҳои махсуси мурофиавӣ амалӣ карда мешавад, ки барои таъмини ҳуқуқи инсон дар мурофиаҳои судӣ ва таъмини муайянкунии ҳолатҳои воқеии ҳар як парванда (дар доираи қонунҳои конституционӣ, маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва судии иқтисодӣ) тарҳрезӣ шудаанд.

Бар асоси Конституцияи кишвар, ҳокимияти судӣ вазифаи махсуси дигареро низ иҷро мекунад - назорати судии конституционӣ.

Функцияи мазкур, ба фикри муаллиф, маҷмӯӣ мебошад, чунки функцияи назорати конституционӣ, функцияи назорати меъёрӣ ва функцияи назорати судиро дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти маъмурӣ (дар заминаи мақомоти тафтишоти пешакӣ ва прокуратура) дар бар мегирад [46, с. 194].

Ба назари муаллиф, татбиқи назорати конституционӣ аз ҷониби мақомоти судӣ нақши муҳимро дар расидан ба ҳадафи асосии фаъолияти худ, ки ҳимоя ва таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад, иҷро мекунад. Аҳамияти ин вазифа дар он аст, ки ҳокимияти судӣ дар раванди назорати конституционӣ фаъолона ба мувофиқати пойгоҳи ҳуқуқии давлатӣ бо муқаррароти Конституцияи Ҷумҳурии

Тоҷикистон мусоидат мекунад. Ин раванди тафтиши мутобикати санадҳои қонунгузорию бо меъёрҳои конституционӣ, ки ба ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон дахл доранд, дар бар мегирад.

Ҳар қадар мақомоти судие, ки баҳодиҳии мавқеъҳои ҳуқуқии қонунгузорию, ки дар санадҳои меъёрий ифода ёфтаанд, амалӣ мекунад, мустақил бошад ва ҳар қадаре, ки ғайбона дар равандҳои қонунгузорию конституционӣ иштирок намояд, ҳамон қадар ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои конституционӣ ба таври кафолатнок сурат мегирад. Мустақилияти суд имкон медиҳад, ки қарорҳо бегаразона ва бо адолат қабул шаванд, ки ба ҳифзи арзишҳои конституционӣ ва дар натиҷа ба таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ ва адолат дар давлат мусоидат менамояд.

Дар баробари баррасии функцияҳои ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин қайд кардан мумкин аст, ки функцияи афзалиятноки ҳокимияти судӣ функцияи ҳуқуқҳифзкунанда мебошад, чунки он бевосита аз моҳияти ҳокимияти судӣ бармеояд. Ин самти ғайбияти судӣ бо функцияҳои дигари судӣ, ки то андозае ба функцияи ҳуқуқҳифзкунанда тобеъ буда, мисли функцияҳои дигар ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд нигаронида шудаанд, дар ҳамкорию зич ва ягонагии диалектикӣ қарор доранд.

Ҳокимияти судӣ дар доираи ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон се вазифаи асосиро иҷро мекунад:

1. Татбиқи адолат. Ин вазифаи асосӣ, ки баррасии парвандаҳои ҷиноӣ, маданӣ ва маъмурию дар бар мегирад. Судя бар асоси қонунҳо ва адолат, ки дар Конституция ва дигар санадҳои қонунгузорӣ сабт шудаанд, қарор қабул мекунад. Этикаи касбии судяҳо аз онҳо мустақилият ва бегаразиро дар қабули санадҳои судӣ талаб мекунад, ки кафолати ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳоро таъмин менамояд.

2. Назорати конституционӣ. Ҳокимияти судӣ тавассути мақомоти адолати конституционӣ мутобикати қонунҳо ва амалияи татбиқи ҳуқуқро бо Конституция таъмин менамояд. Додгоҳи конституционӣ мувоҷиҳаҳои шаҳрвандонро баррасӣ мекунад, ки ҳангоми шубҳа дар

дурустии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пайдо мешаванд. Ин механизми муҳимтарини ҳифзи ҳуқуқҳои конститусионӣ ва таъмини бартариҳои Конститутсия мебошад.

3. Назорат бар қонуниятӣ амали мақомоти иҷроия. Додгоҳҳо дар доираи мурофияи маъмурӣ дурустии амалҳои мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдорро месанҷанд. Ин ҷанбаи фаъолияти судӣ низ ба ҳифзи ҳуқуқи шаҳрвандон аз қонуншиканиҳои эҳтимоли аз ҷониби намояндагони ҳокимият нигаронида шудааст, аз ҷумла амалҳо ё қарорҳои ғайриқонунӣ, ки ҳуқуқ ва озодиҳои поймол мекунанд.

Ҷамъбасти ин зербобро бо тавсифи нуқтаҳои асосии зерин метавон ҷамбаст намуд:

1. Ётироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳадафи асосии давлати моост. Ҳокимияти судӣ дар расидан ба ин ҳадаф нақши калидӣ мебозад, ки ҳифзи самаранок ва риояи ҳуқуқҳои шаҳрвандонро таъмин менамояд.

2. Қонунгузорӣ вазифаҳои асосии ҳокимияти судиро муқаррар мекунад, ки онҳо ҳифзи пояҳои сохтори конститусионӣ, ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои асосии шахсият ва таъмини волеияти қонун ва татбиқи бевоситаи муқаррароти Конститутсияро дар тамоми ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бар мегиранд. Дар ин замина, ҳадафи афзалиятноки ҳокимияти судӣ кафолати ҳуқуқ ва озодиҳои инсон аст, ки ҳамчун самти асосӣ амал мекунад ва ҳамаи дигар вазифаҳо ва вазифаҳои ҳокимияти судӣ ба он итоат мекунанд.

3. Расидан ба ҳадафҳои гузошташуда талаб мекунад, ки як қатор вазифаҳо ҳалли ҳудро ёбанд. Қонунгузорӣ маҷмӯи вазифаҳои ҳокимияти судиро муайян мекунад, ки аз онҳо муҳимтаринаш таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад.

4. Вазифаи функционалии фаъолияти судӣ, ки дар ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳо ифода ёфтааст, маънӣ ва мундариҷаи қори судиро пешақӣ муайян мекунад. Ин вазифаи ҳифзи ҳуқуқро вазифаи марказӣ дар системаи вазифаҳои ҳокимияти судӣ мегардонад.

5. **Функцияҳои ҳокимияти судӣ** ҳамчун самтҳои асосии фаъолияти он баррасӣ мешаванд, ки моҳият ва таъсири иҷтимоии он ба муносибатҳои ҷамъиятиро инъикос мекунанд. Ин функцияҳо аз функцияҳои давлат бармеоянд, мундариҷаи онҳо ба меъёрҳои ҳуқуқӣ асос ёфта, мутобиқи таҳаввули низоми ҳуқуқӣ рушд мекунанд. Функцияи афзалиятноки ҳокимияти судӣ вазифаи ҳифзи ҳуқуқ аст, зеро он мустақиман аз моҳияти он бармеояд. Бо вучуди ин, ҳамаи функцияҳои ҳокимияти судӣ ба ҳам алоқаманданд ва ба таъмини умумии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки унсурҳои фаъолияти ҳуқуқиро низ дар бар мегирад, равона шудаанд.

Аз ин рӯ, функцияҳои ҳокимияти судӣ дар татбиқи ҳадафҳои он нақши муҳим мебозанд ва ҳифзи ҳуқуқҳои конститусионӣ ва мусоидат ба нигоҳдории тартиботи ҳуқуқиро дар ҷомеа таъмин менамоянд.

Дар заминаи таҳқиқоти суратгирифта метавон чунин хулосаҳои илмиро манзур намуд:

Аввалан, таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳадафи асосӣ ва муайянкунандаи фаъолияти ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Ин ҳадаф аз муқаррароти Конститутсия бармеояд, ки дар моддаҳои 5 ва 14-и он ҳуқуқу озодиҳои шахсро ҳамчун арзиши олиӣ иҷтимоӣ эътироф мекунад. Маҳз равона будан ба ҳимоя ва татбиқи ҳуқуқи шахсият, моҳияти аслии ҳокимияти судиро муайян намуда, самти тамоми фаъолияти онро – аз баамалбарории адолати судӣ то назорати конститусионӣ ва судӣ бар фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, равшан месозад. Ин ҳадаф тавассути низоми вазифаҳо, ки ба татбиқ ва ҳифзи манфиатҳои ҳуқуқии шахс, ҷомеа ва давлат, инчунин ба таъмини волоияти қонун ва қонуният равона шудаанд, ифода меёбад. Дар доираи фаъолияти татбиқи ҳуқуқ, вазифаҳои ҳокимияти судӣ хусусияти маҷмӯӣ доранд ва ҳам аз ҷиҳати муҳтавои ҳуқуқӣ (ба амал баровардани адолати судӣ, пешгирии вайронкунии қонун, назорат бар риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ), ва ҳам аз ҷиҳати мурофиавӣ (таъмини адолат, шаффофият, риояи кафолатҳои ҳимояи ҳуқуқии субъектҳои ҳуқуқ) зухур

мекунад. Аз ин рӯ, ҳокимияти судӣ вазифаҳои моддӣ ва мурофиавиро амалӣ намуда, ҳамчун кафили тартиботи ҳуқуқӣ баромад мекунад.

Дуюм, вазифаҳои ҳокимияти судиро метавон бо асосҳои гуногун тасниф намуд: вобаста ба навъи мурофиаи судӣ (ҷиноятӣ, маданӣ, маъмурӣ, конституционӣ ва ғайра); вобаста ба механизми татбиқ (меъёрӣ, марҳилавӣ, ташкилотӣ); вобаста ба субъектҳо (судҳои зинаи болоӣ, судҳои марҳилаи якум ва ғайра); вобаста ба дараҷаи муҳиммият (стратегӣ ва тактикӣ). Ин равиш имкон медиҳад, ки хусусиятҳои вазифаҳои ҳалшаванда дар сатҳҳои гуногуни низоми судӣ ба инобат гирифта шаванд ва ба беҳсозии адолати судӣ ва тақсимоли дақиқтари вазифаҳо байни мақомоти судӣ мусоидат мекунад.

Сеюм, функцияҳои ҳокимияти судӣ самтҳои нисбатан устувори фаъолият мебошанд, ки аз ҷиҳати меъёрӣ ва институтсионалӣ танзим шудаанд ва моҳияти аслии онро ифода мекунад. Ин функцияҳо ҳам аз вазифаҳои умумии давлат ва ҳам аз хусусиятҳои низоми судӣ бармеоянд. Аз ҷумла, функцияҳои универсалӣ (ҳуқуқӣ, ҳимоявӣ, танзимкунанда, тарбиявӣ, идеологӣ) ва функцияҳои махсус (функцияи адолати судӣ, функцияи назорати конституционӣ, функцияи назорати мурофиавӣ) ҷудо карда мешаванд. Дар миёни онҳо функцияи ҳуқуқмуҳофизатӣ мақоми марказӣ дорад, ки татбиқи он риоя ва барқарор кардани ҳуқуқу озодиҳои вайроншудаи шахсро таъмин мекунад.

Чорум, ҳамаи функцияҳои ҳокимияти судӣ ба таври органикӣ бо ҳам алоқаманд буда, якдигарро пурра мекунад ва дар маҷмӯъ ба ҳадафи асосӣ – таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд, хизмат мекунад. Ин ягонагии функционалӣ далели низомнокӣ ва якпорчагии фаъолияти судӣ ҳамчун яке аз унсурҳои муҳими механизми давлатӣ мебошад. Дар ин замина, ҳокимияти судӣ на танҳо ҳамчун муассисаи ҳалкунандаи баҳсҳои ҳуқуқӣ, балки ҳамчун кафили асосии тартиботи конституционӣ, субот ва рушди демократии ҷомеа баромад мекунад.

Панҷум, дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҷудо накардани низомноки ҳадафҳо, вазифаҳо ва функцияҳои ҳокимияти судӣ мушоҳида мешавад,

ки ин боиси нофаҳмиҳои назариявӣ-ҳуқуқӣ мегардад. Аз ин рӯ, пешниҳод мешавад, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (аз ҷумла дар барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқии минбаъда) чунин таърифҳо ворид карда шаванд:

- **ҳадаф** – ҳолати стратегӣ ва дилхоҳи низоми ҳуқуқӣ, ки фаъолияти ҳокимияти судӣ ба он равона шудааст;
- **вазифаҳо** – самтҳои мушаххаси фаъолият, ки ҳамчун марҳилаҳои расидан ба ҳадаф хизмат меkunанд;
- **функсияҳо** – навъҳои устувори фаъолияти ҳокимияти судӣ, ки аз ҷиҳати институтсионалӣ танзим шудаанд.

2.2. Шаклҳо ва принципҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд

Ҳангоми таҳқиқи мафҳум ва моҳияти ҳокимияти судӣ, ки ба монанди ҳама гуна низоми иҷтимоӣ, дорои маҷмӯи унсурҳои таркибии худ мебошад зарур аст. Ба монанди, субъектҳо (маҷмӯи мақомоти давлатӣ ва муассисаҳои, ки дар ҳамкорӣ онҳо ҳокимияти судӣ амалӣ карда мешавад), объектҳо (ҷомеа, муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи татбиқи ҳокимияти судӣ), меъерҳои ҳуқуқие, ки ин муносибатҳои ҷамъиятиро танзим меkunанд, инчунин самтҳо, шаклҳо, усулҳо ва воситаҳои таъсири субъект ба объект.

Фаъолияти ҳокимияти судӣ бисёрҷанба аст. Дар ин бора, аз ҷумла, шумораи зиёди вазифаҳо (самтҳои фаъолият), ки аз ҷониби ҳокимияти судӣ амалӣ карда мешаванд ва дар зербоби қаблӣ баррасӣ карда шудаанд, шаҳодат медиҳанд. Аммо ин фаъолият берун аз шаклҳои дахлдор амалӣ карда намешавад.

Шаклҳои фаъолият ҳамчун роҳҳои ташкили дохилии унсурҳои систематикӣ он, яъне муносибатҳо, меъерҳо, ғояҳо, ақидаҳо ва мафҳумҳо, самтҳо, намудҳо ва зергурӯҳҳои фаъолияти субъектҳои ин соҳаро инъикос меkunанд. "Моҳияти шаклҳои ҳокимияти судӣ ташкили

дохилии чузъҳои сохтори мундариҷаи он, инчунин тартиби судӣ, меъерӣ-мурофиавии амалӣ намудани фаъолият мебошад"[71, с. 26-27].

Мафҳуми шакл категорияи фалсафӣ. Он маҷмӯи муносибатҳост, ки объект[59, с. 402], тарзи мавҷудияти мундариҷаро муайян мекунад, ки аз он чудо карда намешаванд ва ҳамчун ифодаи он хизмат мекунад [73, с. 843].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ фаҳмиши дақиқи шаклҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ вучуд надорад. Баъзе олимони ҳуқуқшинос намудҳои мурофиаи судиро ҳамчун шакли фаъолияти ҳокимияти судӣ меноманд [76, с. 86], [148, с. 198] дигарон дар бораи самтҳои фаъолияти он сухан мегӯянд [76, с. 86], [148, с. 198]. Масалан, Ба ақидаи В.А. Лазарева, "шакли ягонаи татбиқи ҳокимияти судӣ адолати судӣ аст", ва "усулҳо (усулҳои) татбиқи он" намудҳои гуногуни мурофиаи судӣ: конституционӣ, маданӣ (аз ҷумла арбитражӣ), маъмурӣ ва ҷиноятӣ [55, с. 16]. Ба ақидаи В.А. Ржевский ва Н.М. Чепурнова, шаклҳои татбиқи ҳокимияти судӣ инҳоянд: адолати судӣ; назорати фаъолияти судӣ, идоракунии судӣ, назорати судӣ ба ҳокимияти иҷроия; назорати конституционии судӣ [84, с. 97]. Аммо дар ин ҳолат шаклҳо аз вазифаҳои фаъолияти судӣ чӣ фарқ доранд?

И.Л. Петрухин, ки ба чунин таснифи шаклҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ эътироз мекунад, дар тадқиқоти худ ба он майл мекунад, ки вазифаи (мақсад, вазифаи) ҳокимияти судӣ ҳалли низоъҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ва муқаррар кардани далелҳои ҳуқуқӣ тавассути татбиқи адолат дар шаклҳои мурофиаи конституционӣ, маданӣ, арбитражӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ [76, с. 86]. Аммо аз ин таъриф, ба андешаи диссертант, муайян кардани он, ки ҳокимияти судӣ дар кадом шаклҳо амалӣ карда мешавад, ғайриимкон аст. Вале равшан аст, ки вазифаи ҳокимияти судӣ, яъне ҳалли баҳсҳои иҷтимоиву ҳуқуқӣ тавассути адолати судӣ ба амал бароварда мешавад. Адолати судӣ дар навбати худ дар шаклҳои гуногуни мурофиаӣ амалӣ карда мешавад. Яъне, маҳз адолати судӣ дар

шаклҳои мурофиаи конституционӣ, маданӣ, иқтисодӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ амалӣ карда мешавад, на худ ҳокимияти судӣ.

Дар ҳақиқат, нуқтаи назаре, ки адолати судиро шакли фаъолияти ҳокимияти судӣ мешуморад, далели иловагиро талаб намекунад, зеро шакл дар ҳуқуқшиносӣ ҳамеша бо ҷониби мурофиавӣ алоқаманд аст. Қариб ҳамаи вазифаҳои ҳокимияти судӣ, яъне ҳуқуқмуқарраркунӣ, амалисозии ҳуқуқ; ҳуқуқҳимоявӣ (ҳуқуқҳифзкунӣ); танзимкунанда; идеологӣ; сиёсӣ; иттилоотӣ; тарбиявӣ; идоракунӣ, ташҳисӣ; пешгирикунанда (профилактикӣ) ва ғайра дар шакли адолати судӣ амалӣ карда мешаванд. Аммо, оё ин шакли фаъолияти суд ягона аст? Ҷавоби ин савол ҳоло баҳсбарангез аст, аммо рисола бештар ба ҷавоби мусбат майл дорад, зеро назорати фаъолияти судӣ ва назорати судӣ ба ҳокимияти иҷроия, инчунин назорати конституционии судӣ танҳо дар ҷараёни ба амал баровардани адолати судӣ амалӣ карда мешавад. Ба ақидаи диссертант, ин хусусияти фаъолияти ҳокимияти судӣ мебошад.

Дар қонунгузорӣ муқаррароти дақиқи шакли фаъолияти ҳокимияти судӣ ҳамчун адолати судӣ, ки тавассути намудҳои гуногуни мурофиаи судӣ амалӣ карда мешавад, вучуд надорад. Дар робита ба ин, пешниҳод менамоем, ки ба Қонуни Конституционӣ "Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон" тағйирот ворид карда шавад ва:

- муқаррар кардани меъёр дар бораи он, ки ягона шакли татбиқи ҳокимияти судӣ адолати судӣ аст;

Илова бар ин, нишон дода шавад, ки адолати судӣ тавассути мурофиаи судии конституционӣ, маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва иқтисодӣ амалӣ карда мешавад.

Ҳамин тариқ, шакли фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд роҳи махсуси таърихан ташаккулёфтаи татбиқи самтҳои фаъолияти он мебошад, ки аз ба амал баровардани адолати судӣ иборат аст. Дар навбати худ, мурофиаи судии маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ, иқтисодӣ ва конституционӣ танҳо навъҳои мурофиавии ин шакл мебошанд.

Ҳамин тавр, моҳият ва мундариҷаи фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро таҳлил намуда, принципҳои ҳоси онро, ки адолати судӣ ба онҳо асос меёбад, мавриди омӯзиш қарор додан мебояд.

Худи истилоҳи "принсип" (аз лот. *Principium* асос, ибтидо) маънои мавқеи асосӣ, ибтидоии ягон назария, таълимот, илм ва ғайраро дорад; идеяи роҳбарикунанда, қоидаи асосии рафтор, фаъолият аст [91, с. 520].

Дар илми ҳуқуқии муосир мафҳуми "принсип" ягон баҳсро ба бор намеорад ва аксари муҳаққиқон ба он тафсири якхела медиҳанд. Умумияти принципҳои ҳама гуна низоми функционалӣ дар он аст, ки онҳо принципҳои объективӣ ва субъективиро дар худ муттаҳид мекунанд: онҳо қонуниятҳои объективии рушди муносибатҳои ҷамъиятиро инъикос мекунанд ва амалҳои эҷодиёти огоҳонаи қонунгузор мебошанд, ки ба иродаи ҳуқуқи табиӣ асос ёфтаанд [58, с. 270-271].

Аз ин рӯ, яке аз хусусиятҳои муҳими аксари принципҳо хусусияти меъёрию ҳуқуқӣ мебошад, яъне чунин принципҳо пас аз мустаҳкам шудани онҳо дар меъёрҳои ҳуқуқ мақоми комилро ба даст меоранд.

Тавре ки Х.М. Мирзамонзода қайд мекунад, "принсипҳо мафҳумҳои абстрактӣ ва умумии ҳуқуқ нестанд, онҳо моҳияти марказии тамоми соҳаи ҳуқуқ, бунёди сиёсати танзими ҳуқуқиро ифода мекунанд. Онҳо воқеияти ҳуқуқиро дар ин ё он соҳаи ҳуқуқ, ки аз амалия бармеояд, инъикос намуда, принципҳои ҳуқуқиро ба таври табиӣ объективӣ мекунад" [169, с. 378].

Дар ҳақиқат, принципҳо худсарона нестанд. Онҳо ба таври объективӣ бо хусусияти муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ, сатҳи шуури ҳуқуқии аҳоли ва фарҳанги ҳуқуқии мақомоти ҳуқуқэҷодкунандаи давлат, коллективҳо ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ вобастаанд.

Ҳангоми таҳлили адабиёти ҳуқуқии ватанӣ ва хориҷӣ, ки ба таҳқиқоти ҳокимияти судӣ бахшида шудааст, диссертант ба хулосае омад, ки бисёр олимони ҳуқуқшинос принципҳои ҳокимияти судиро ба таври муфассал баррасӣ мекунанд [127, с. 166-172], [160 с. 197], [169, с.

378], [153, с. 223], [11, с. 161], [56, с. 382], [181, с. 30]. Бояд қайд кард, ки дар масъалаҳои принципҳои ҳокимияти судӣ ягонагии ақидаҳо вучуд надорад. Ин аз он сабаб аст, ки ҳар як принцип бо хусусияти худ, доираи муайяни амал, доираи субъектҳои, ки ба онҳо дахл доранд ва ғайра фарк мекунад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ меъёрҳои гуногун пешниҳод карда мешаванд, ки бояд дар асоси таснифи принципҳо гузошта шаванд.

Ҳамин тавр, М.Н. Марченко мафҳуми принципҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ дар маънои "умумиэтирофшудаи васеъ" ва "ҳудӣ"-ро баррасӣ мекунад. "Принципҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ ба маънои васеъ қабулшуда принципҳои асосӣ, муқаррароти ибтидоӣ ва ғояҳои роҳбарикунанда мебошанд, ки дар асоси онҳо ҳам ҳуди ҳокимияти судӣ ва ҳам дорандаи он, механизми татбиқи он низом судӣ ба вучуд меоянд, амал мекунад ва мустаҳкам мешаванд (инкишоф меёбанд) [61, с. 26-27]. "Принципҳои ҳокимияти судӣ дар маънои худ ғояҳо ва муқаррароти асосиро дар назар доранд, ки дар асоси пайдоиш ва рушди ҳуди ҳокимияти судӣ ҳамчун падида мебошанд"[61, с. 27].

Баррасии принципҳои ҳокимияти судӣ дар маънои васеъ ва ҳудӣ, ба ақидаи М.Н. Марченко, зарур аст, зеро ҳокимияти судӣ ва низоми судӣ бо ҳам алоқамандии органикӣ доранд, ба ҳамдигар вобастаанд, аммо дар айни замон нисбатан мустақилона вучуд доранд ва фаъолият мекунад.

Н.М. Чепурнова дар тадқиқоти худ оид ба ҳокимияти судӣ мазмуни принципҳои асосии зерини ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ: қонуният, волоият ва амали мустақими Конститутсия, мустақилият ва дахлнопазирии судяҳо, татбиқи адолати судӣ танҳо аз ҷониби суд, ивазнопазирии судяҳо, ошкорбаёнӣ ва забони миллии мурофиаи судӣ, баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, рақобат ва баробарии тарафҳо, иштироки шаҳрвандон дар татбиқи адолати судӣ ва омезиши тартиби коллегиялӣ ва ягонаи баррасии парвандаҳо [108, с. 8-90].

Ба андешаи Е.Б. Абросимова ҳамаи принципҳои ҳокимияти судӣ ба институтсионалӣ (универсалии адолати судӣ, мустақилияти суд, манъи таъсиси судҳои ғавқулӯда ва трибуналҳо, иштироки мардум дар адолати судӣ) ва динамикӣ (мурӯфиявӣ) тақсим карда шуданд [11, с. 51].

А.А. Маткасимов принципҳои ҳокимияти судиро ба принципҳои конститутиони ташкили ҳокимияти судӣ ва принципҳои конститутиони мурӯфияи судӣ тақсим мекунад [168, с. 195]. Муаллифони дигар чунин муносибат доранд, ки принципҳои ташкил ва ғавқулияти ҳокимияти судӣ бояд ба принципҳои умумиҳуқуқӣ ва махсус тақсим карда шаванд [16, с. 48], [118, с. 68-72]. Ба ақидаи гурӯҳи сеюми муҳаққиқон, принципҳои ташкил ва ғавқулияти ҳокимияти судӣ бояд ба институтсионалӣ ва динамикӣ тасниф карда шаванд [10, с. 37].

Таснифоти ҷолибро муҳаққиқи ватанӣ Х.М. Мирзамонзода пешниҳод кардааст, ки принципҳои ташкил ва ғавқулияти ҳокимияти судиро ба доктриалӣ-эмпирикӣ ва конститутионӣ-ҳуқуқӣ тақсим мекунад. Дар ин ҳолат, принципҳои конститутионӣ-ҳуқуқӣ низ ба принципҳои ташкилӣ ва принципҳои адолат тақсим карда мешаванд [169, с. 378].

Таснифоти дар боло зикршудаи принципҳои ҳокимияти судӣ нишон медиҳанд, ки аксари олимон дар таҳқиқоти худ одатан байни принципҳои ташкил ва ғавқулияти ҳокимияти судӣ ҳамчун шӯҳаи ҳокимияти давлатӣ ва принципҳои механизми татбиқи ин ҳокимият сарҳад намегузоранд.

Аммо дар доираи тадқиқоти диссертатсионии мазкур маҳз принципҳои ташкил ва ғавқулияти ҳокимияти судӣ ҳамчун шӯҳаи ҳокимияти давлатӣ, ки моҳияти онро ҳамчун кафили таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд инъикос мекунанд, таваҷҷӯҳи хоса доранд, бинобар ин, диссертант зарур мешуморад, ки минбаъд танҳо ин намуди принципҳоро баррасӣ намоем.

Таҳлили адабиёти ватанӣ оид ба ин масъала ва санадҳои меъерию ҳуқуқии марбут ба ташкил ва ғавқулияти ҳокимияти судӣ имкон медиҳад,

ки принципҳои зерини марбут ба ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ чудо карда шаванд:

1. Соҳибхитиёрии ҳокимияти судӣ;
2. Мустақилияти ҳокимияти судӣ;
3. Волоият ва амали мустақими Конститутсия;
4. Қонуният;
5. Тамомият;
6. Ошкорбаёнӣ.

Минбаъд мундариҷаи ин принципҳоро мухтасар шарҳ медиҳем.

Дар иерархияи принципҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ принципҳои истиқлолият яке аз ҷойҳои пешрафтaro ишғол мекунад. Дар адабиёти ватанӣ аҳамияти мустақилият ва истиқлолияти ҳокимияти судӣ доимо таъкид карда мешавад, зеро бе ин принципҳо мавҷудияти ҳокимияти судӣ ҳамчун шоҳаи мустақили ҳокимияти судӣ маънои худро гум мекунад.

Танҳо мустақилияти судя қодир аст, ки адолати судиро ҳамаҷониба, объективӣ, беғаразона ва одилона ба амал барорад ва ба ин васила қобилияти ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои шахсро ба даст орад. З.Ҳ. Искандаров қайд мекунад, ки "танҳо ҳокимияти мустақили судӣ қодир аст адолатро беғаразона, дар асоси қонун амалӣ гардонад ва бо ин ҳуқуқҳои инсон ва озодиҳои асосии шахсро ҳимоя кунад. Барои он ки ин вазифа самаранок ҳал карда шавад, ҷомеа бояд ба қобилияти мақомоти судӣ барои мустақилона ва беғаразона иҷро кардани вазифаҳои худ пурра эътимод дошта бошад. Пас аз он ки ин эътимод аз даст меравад, на ҳокимияти судӣ ҳамчун институт ва на судяҳои алоҳида наметавонанд ин вазифаи муҳимро пурра ҳал кунанд ё ҳадди аққал боварӣ надоранд, ки онҳо бо он мубориза мебаранд" [127, с. 166-172].

Принсипи мустақилияти судҳо аз мундариҷаи моддаи 9 Конститутсия бармеояд. Ин принцип аз ҷониби баъзе конститутсионалистони ватанӣ (Масалан, А. Диноршоҳ) чунин тавсиф карда мешавад, ки судҳо ҳангоми амалӣ кардани ҳокимияти худ набояд

дигар шохаҳои ҳокимиятро иваз кунанд [160, с. 197]. Ҳамин тариқ, онҳо ҳамчун механизми самараноки назорат ва тавозун амал мекунанд. Аммо бояд қайд кард, ки ин мақсад танҳо дар сурати мустақилияти ҳокимияти судӣ ба даст оварда мешавад.

Дар навбати Худ, Х.М. Мирзамонзода қайд мекунад, ки "мустақилияти ҳокимияти судӣ дар он ифода меёбад, ки ҳеҷ кас наметавонад доираи салоҳиятҳои онро, ки Дар Конститутсия ва қонунгузори кишвар муқаррар шудаанд, маҳдуд кунад. Мустақилият ҳамчун принцип мақоми баробар ва мавқеи баробари ҳокимияти судӣ бо дигар шохаҳои ҳокимияти давлатиро дар назар дорад. Ҳамин тариқ, принципи мустақилияти ҳокимияти судӣ нақш ва ҷойгоҳи ҳокимияти судӣ дар низоми тақсимои ҳокимиятро муайян мекунад, ки мо онро дар боби қаблӣ муфассал шарҳ додаем [160, с. 197].

Тавре Н.М. Чепурнова қайд мекунад, "принципи истиқлолияти судяҳо аз муқаррароти умумии конститутсионӣ дар бораи мустақилияти ҳокимияти судӣ бармеояд" [184, с. 484]. Ин принцип дар моддаи 84 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст, ки маънои онро дорад, ки судҳо хангоми амалӣ намудани фаъолияти худ, аз ҷумла хангоми амалӣ намудани адолати судӣ мустақиланд. Салоҳияту ваколатҳои худ, вазифаҳои махсус дар низоми ҳуқуқӣ, воситаҳои конститутсионӣ - ҳуқуқӣ ва усулҳои ҳамкорӣ бо дигар шохаҳои ҳокимияти давлатӣ доранд.

Принципи истиқлолият ҷанбаи дигари муҳим дорад, ки асоси баррасии одилонаи парвандаҳо аз ҷониби судҳо мебошад. Моҳияти рисолаи ин ҷанбаи принципи истиқлолият аз он иборат аст, ки судҳо адолати судиро беғаразона, мувофиқи қонун ва далелҳои ҳуқуқӣ дар парванда, бидуни дахолат ё таъсири ягон шахси сеюм ва мақомоти дигар ба амал мебароранд.

Ҳамин тариқ, принципҳои мустақилият ва истиқлолияти ҳокимияти судӣ бо ҳам алоқамандии зич доранд, аммо якмаъно нестанд. "Дар асл, дар назария, ва ҳатто бештар аз он, амалан дар байни ин

принсипҳо хатти кофии тафриқавӣ гузоштан ва муайян кардани доираи "истифодаи" онҳо хеле душвор аст [61, с. 41]. Дар баробари ин, ба гуфтаи М.Н. Марченко, принципи мустақилияти ҳокимияти судӣ қобилияти қабул ва амалӣ кардани қарорҳои хусусӣ (инфироӣ) ва ҷамъиятӣ, аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳимро инъикос мекунад [61, с. 42]. Ин принцип ҳокимияти судиро ба як падидаи худкифо табдил медиҳад, ки метавонад мустақилона вучуд дошта бошад ва фаъолият кунад. Дар ин ҳолат, ҳокимияти судӣ ҳамчун ҳокимияти баробар ба қонунгузор баромад мекунад ва он меъёрҳои қонунгузори амалкунандаро ҳамчун ҳуқуқӣ ё ғайриқонунӣ дар ҳар як ҳолати истифодаи онҳо арзёбӣ мекунад, назари судии қонунҳоро таҳия мекунад, маънои онҳоро шарҳ медиҳад, бо ин роҳ як навъ "масири ҳуқуқӣ"-ро мукаммал мекунад, ки ҳудуди иҷозатдодашударо дар танзими ҳуқуқӣ аз мавқеи ҳуқуқ муайян мекунад [16, с. 129].

Дар навбати худ, принципи истиқлолияти ҳокимияти судӣ "қобилияти онро на танҳо мустақилона қабул кардан, балки дар амал татбиқ кардани қарорҳои хусусии ҳуқуқӣ ва ҳуқуқии қабулкардаи онро инъикос мекунад" [61, с. 42]. Ин принцип ба ҳокимияти судӣ имкон медиҳад, ки қарорҳои қабулкардаи худро бе ягон фишори беруна амалӣ кунад.

Қобилияти ҳокимияти судӣ барои иҷрои вазифаҳои ба зимма гирифташуда, ҳалли вазифаҳои дар назди он қарордошта ва муҳимтар аз ҳама, ноил шудан ба ҳадафҳои фаъолияти худ – таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз он вобаста аст. "Принсипи истиқлолият асоси адолати судии одилона аст.» [11, с. 101].

Ҳангоми баррасии принципи мустақилияти ҳокимияти судӣ, набояд фаромӯш кард, ки ин мустақилият нисбӣ аст ва пеш аз ҳама, он бо Конститутсияи кишвар маҳдуд карда мешавад.

Принсипҳои волоияти Конститутсия ва қонуният на танҳо дар ташкилот, балки дар фаъолияти ҳокимияти судӣ низ ифода меёбанд. Хусусияти бунёдии ин принципҳо дар он зоҳир мешавад, ки онҳо бо

кариб ҳамаи принципҳои дигари ҳокимияти судӣ зич алоқаманданд. Бо ошкор кардани мазмуни ин принцип олимони ватанӣ С.Ю. Алимов, А.М. Диноршоҳ ва С.М. Салоҳидинова қайд мекунанд, ки "Волоияти Конститутсия унсури асосии давлати ҳуқуқӣ ва демократӣ мебошад ва маънои онро дорад, ки қонуни асосии давлат қувваи олии ҳуқуқӣ дорад ва дар иерархияи низоми қонунгузорию кишвар мавқеи асосиро ишғол мекунад. Масъалаи волоияти Конститутсияи ҚТ дар моддаи даҳуми қонуни асосии кишвар муқаррар карда шудааст. Таҳияи ин меъер муайян мекунад, ки Конститутсия барои тамоми низоми ҳуқуқии ҚТ заминаи ҳуқуқӣ мебошад ва ҳамаи санадҳои меъёрии қабулшуда дар кишвар бояд ба Конститутсия мувофиқат кунанд, вагарна онҳо қувваи ҳуқуқии ҳудудӣ мекунад. Таъмини волоияти Конститутсия танҳо дар сурати таъмини амали бевоситаи меъёрҳои Конститутсия дар тамоми қаламрави кишвар имконпазир аст. Ин муқаррарот дар моддаи 10 Конститутсияи ҚТ низ муқаррар шудааст [15, с. 528]. Тавре М.Х. Мирзамонзода қайд мекунад, мақомоти судӣ дар татбиқи қонуниятӣ конституционӣ ва риояи принципи волоияти ҳуқуқ нақши асосӣ доранд. Мақсади асосии ҳокимияти судӣ ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон аз амалҳои ғайриқонунии мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо мебошад. Маҳз ҳокимияти судӣ қодир аст, ки ҳуқуқ ва озодиҳои конституционии инсон ва шахрвандро пурра ва самараноктар ҳимоя кунад [15, с. 528]. Дар ин замина мавқеи Н.М. Чепурнова ҷолиб аст, ки қайд мекунад, "қонуният принципи асосии ташкил ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти судӣ мебошад. Дар айни замон, таъмини қонуният, аз ҷумла шакли олии зухуроти он қонуниятӣ конституционӣ, ҳамзамон вазифаи асосии мақомоти ҳокимияти судӣ мебошад [108, с. 14]. Ин принцип бешубҳа дар фаъолияти ҳаррӯзаи ҳокимияти судӣ зоҳир мешавад, аммо онро дар чараёни татбиқи вазифаҳои назорати конституционӣ ва назорати меъерӣ аз ҷониби ҳокимияти судӣ равшантар пайгирӣ кардан мумкин аст. Аммо, то чӣ андоза фаъолияти ҳокимияти судӣ дар ин самтҳо ва дар маҷмӯъ самаранок хоҳад буд, на танҳо аз таҳкими ин принцип дар сатҳи

олӣ, яъне дар Конститутсияи кишвар, балки аз сифати риояи ҳокимияти судӣ дар чараёни фаъолияти худ аз ин принцип, инчунин аз сифати ҳуди қонунҳо, Конститутсия вобаста аст. Дар айни замон, Н.В. Витрук дуруст мешуморад, ки шартӣ ҳатмӣ татбиқи принципи волоияти Конститутсияи ФР хусусияти ҳуқуқии ҳуди конститутсия ҳамчун қонуни асосии (олии) давлат мебошад. Он, дар навбати худ, метавонад танҳо дар сурати мувофиқати мундариҷаи он ба идеалҳо ва принципҳои давлати ҳуқуқӣ ҳисобида шавад [23, с. 45].

Аммо ин принципҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд чӣ гуна таъсир мерасонанд?

Тавре Э.С. Насриддинзода қайд мекунад, " волоияти ҳуқуқ ва қонуни ҳуқуқӣ, қонуниятҳои конституционӣ ва ҳуқуқӣ, ҳимояи ҳуқуқҳои ҷудонопазири инсон, тақсимои ҳокимият, парламентаризм бо шартӣ баланд бардоштани сатҳи шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ амалӣ карда мешавад. Ташаққули ҷомеаи шаҳрвандӣ, аз ҷумла, фаъолгардонии фаъолияти сиёсӣ ва ҷамъиятии шаҳрвандон, иттиҳодияҳои ҷамъиятию сиёсии онҳо, татбиқи ваколатҳои назоратии ҷомеаи шаҳрвандӣ нисбат ба институтҳои ҳокимият, инчунин баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқи инсон, фарҳанги иттиҳодияҳои ҷамъиятию сиёсиро талаб мекунад" [67, с. 352]. Аз ҳамаи гуфтаҳои боло метавон хулоса кард, ки таъсири принципҳои зикршуда ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд бевосита аст, яъне ҳар қадаре ки дар кишвар сатҳи қонуният дар маҷмӯъ баландтар бошад дар фаъолияти ҳокимияти судӣ, аз ҷумла, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамон қадар бозғайимтар ҳимоя карда шаванд.

Принципи дигари муҳими ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ принципи ягонагии ҳокимияти судӣ мебошад. Ин принцип аз табиати ягонаи ҳокимияти давлатӣ дар маҷмӯъ бармеояд ва ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи алоҳидаи ҳокимияти давлатӣ, аз ҷумла, бо манбаи ягонаи ҳокимият вобаста аст, бо мақсадҳои ягона, самт, механизми ягонаи

ҳокимият ва ғайра ифода ёфтааст. Тавре ки Х.М. Мирзамонзода қайд мекунад, "принсипи ягонагии низоми судӣ яке аз принципҳои калидӣ дар бунёди низоми судӣ мебошад. Ин принцип тавассути ҷанбаҳои зерин ошкор карда мешавад:

- якум, муқаррар намудани низоми судӣ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳои конститусионӣ;
- дуум, риояи қоидаҳои муҳофизати судӣ аз ҷониби ҳамаи судҳо;
- сеюм, истифодаи ягонаи Конститутсия ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби ҳамаи судҳо, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки аз ҷониби Тоҷикистон эътироф шудаанд;
- чорум, эътирофи ҳатмии иҷрои қарорҳои судӣ дар тамоми қаламрави Тоҷикистон, ки қувваи қонунӣ гирифтаанд;
- панҷум, маблағгузори судҳо аз буҷети давлат.

Инчунин тамоми низоми судии ҚТ бо ягонагии мақсадҳо ва вазифаҳои ҳокимияти судӣ, принципҳои ташкил ва фаъолияти онҳо муттаҳид карда мешавад. Ин принцип ҳамчун шарт ташаккули ягонагии таҷрибаи судӣ баромад мекунад [67, с. 358].

Ҳамин тариқ, ягонагии ҳокимияти судӣ ин:

- 1) ягонагии мақсадҳо ва вазифаҳои фаъолияти ҳамаи зинаҳои ҳокимияти судӣ;
- 2) ягонагии вазифаҳои фаъолияти ҳамаи мақомоти ҳокимияти судӣ;
- 3) ягонагии амалияи судӣ дар дохили ҳар як низоми судҳо мебошад.

Л.Ю. Грудина қайд мекунад, ки "принсипи ягонагии ҳокимияти судӣ чунин тарзи ташкил ва фаъолияти онро ифода мекунад, ки имкон медиҳад мавҷудияти механизми ягонаи муттаҳидро дар давлат, ки вазифаи ҷамъиятии адолатро иҷро мекунад, муайян кунад, татбиқи ғояҳои субот ва итминони ҳуқуқ ҳамчун танзимгари иҷтимоӣ дар ҷомеа бошад» [123, с. 34-37]. Дар навбати худ, В.И. Ершина дуруст қайд мекунад, ки "вазифаҳои ҳокимияти судӣ дар салоҳиятҳои он, ки аз рӯи

мавзӯи фаъолият байни судҳои гуногун аз рӯи ихтисоси онҳо тақсим шудаанд, ифода карда мешаванд, аммо аз рӯи хусусияти онҳо онҳо ягона мебошанд" [16, с. 271]. Дар кори худ, В. А. Лазарева нишон медиҳад, ки "адлияи конституционӣ, умумӣ ва арбитражӣ, ки ба се пирамида чудо мешавад, тавассути чор намуди мурофияи судӣ: конституционӣ, маданӣ, маъмурӣ ва ҷиноятӣ амалӣ карда мешавад, ҳокимияти судӣ як намуди ягонаи фаъолияти давлатиро, ки дар конститутсия адолати судӣ номида мешавад, амалӣ мекунад" [55, с. 22].

Принсипи ягонагии ҳокимияти судӣ дар татбиқи чунин самтҳои фаъолият ба таври возеҳ зоҳир мешавад: татбиқи ҳуқуқ ва тафсири меъерҳо ва муқаррароти Конститутсия ва қонунҳо. Ин принцип шартӣ ташаккули ягонагии таҷрибаи судӣ мебошад.

Бояд қайд кард, ки дар айни замон дар фаъолияти мақомоти ҳокимияти судӣ мушкилоти муайяне мавҷуд аст, ки ба андешаи диссертант, дар набудани ягонагии кофӣ дар таҷрибаи судӣ мебошад, ки дар навбати худ ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъсири манфӣ мерасонад. Ҳангоми омӯзиши таҷрибаи судӣ дар ягон масъала дар ноҳияҳои гуногун, аммо як системаи судҳо, шумо албатта фарқи муносибати судҳоро ба як масъалаҳои ҳуқуқии мушкилот пай мебаред. Ба ақидаи диссертант, чунин ҳолатҳо набояд дар фаъолияти мақомоти ҳокимияти судӣ бошанд, зеро ин ба принсипи ягонагии ташкилот ва фаъолияти ҳокимияти судӣ мухолиф аст ва аз нобаробарии муайян дар таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд шаҳодат медиҳад.

Ҳамин тариқ, принсипи ягонагии ташкилот ва фаъолияти ҳокимияти судӣ имкон медиҳад, ки дар бораи мавҷудияти чунин як механизми ягона дар давлат сухан ронем, ки қодир аст дар сатҳи баландтарин вазифаи асосии таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро дар тамоми қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷро намояд.

Принсипи навбатии ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ принсипи пурраи ҳокимият паҳн кардани онро ба ҳамаи масъалаҳои

пешбурди ҳокимияти давлатӣ мувофиқи таъинот ва вазифаҳои он дар назар дорад. Дар таҳқиқи ин принцип А.М. Диноршоҳ қайд мекунад, ки "ҳокимияти судӣ аз ҷониби судҳо амалӣ карда мешавад, ки мақомоти қонунгузорӣ ва иҷроияи ҳокимияти давлатиро иваз накарда, баҳси байни онҳо ва дигар субъектҳои муносибатҳои ҷамъиятиро дар асоси конститутсия ва қонун ҳал мекунанд, воситаи самараноки механизми назорат ва мувозинат мебошанд". Вай минбаъд қайд мекунад, ки ин принцип ғояи мавҷудияти ҳокимияти мустақилро, ки аз шохаҳои дигар ҷудо аст, танҳо ба қонун итоат мекунад [160, с. 197].

Ин принцип, ба андешаи мо, гуногунии вазифаҳои ҳокимияти судиро, ки мо дар сархати қаблӣ нишон дода будем, муайян мекунад. Аммо дар фаҳмиши ин принцип махсусан муҳим он аст, ки ҳеҷ кас ва ҳеҷ чиз ба ҷузъ Конститутсия салоҳияти ҳокимияти судиро маҳдуд карда наметавонад. Асоси ин муқаррарот дар моддаи 19 Конститутсияи ҚТ гузошта шудааст, ки дар он ишора мегардад: "Ба ҳар кас ҳимояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ кафолат дода мешавад". Ғайриимкон будани маҳдуд кардани ваколатҳои конститутсионии ҳокимияти судӣ барои он зарур аст, ки ҳокимияти судӣ кафил, марҳилаи ниҳоии таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд бошад.

Асоси муҳимтарини ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ принципи оммавӣ мебошад. Ин принципро аз принципҳои механизми татбиқи ҳокимияти судӣ, ба монанди ошкоро сурат гирифтани мурофиаи судӣ ва дастрасӣ ба он фарқ кардан лозим аст. Принципи оммавии ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ ба принципи оммавият дар ташкили ҳокимият дар маҷмӯъ ва хусусан ҳокимияти давлатӣ асос ёфтааст.

Илова бар ин, принципи оммавияти ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ маънои онро дорад, ки ин фаъолияти ҳокимиятӣ аз номи давлат бо мақсади таъмини ҳуқуқ ва озодиҳо, ҳам шахс ва ҳам манфиатҳои ҷамъиятӣ амалӣ карда мешавад.

Дар баробари ин, вижагии хоси фаъолияти ҳокимияти судӣ, масалан, баррасии баҳсҳои ҳуқуқии маданӣ, вақте ки ташаббускори фаъолияти ҳокимияти судӣ на давлат, балки субъекти дахлдори ҳуқуқ мегардад, фаромӯш карда намешавад. Аммо дар ин маврид низ қарори мақомоти ҳокимияти судӣ дар ниҳоят аз номи давлат бароварда мешавад.

Ҳамин тариқ, ҳар яке аз ин принципҳо ҳокимияти судиро ба таври худ тавсиф мекунанд, ин ё он тарафи онро инъикос мекунанд, аммо қомилан ҳамаи принципҳои зикршуда ба он рағбона қарда шудаанд, ки ҳокимияти судӣ, дар асоси ин принципҳо ташкил ва фаъолият қарда, тавонад ҳадафи асосии худро пурра иҷро қунад – таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, қафилӣ ҳақиқии расидан ба ин ҳадаф бошад.

Принципҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судӣ принципҳои асосӣ, заминавие мебошанд, ки моҳият ва таъиноти ҳокимияти судиро инъикос қамуда, самтҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро муайян мекунанд. Онҳо бо мақоми махсуси ҳокимияти судӣ асоснок, бо ҳамдигар робитаи зич қоранд, ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъсири бевосита мерасонанд.

Ҳамин тариқ, фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ба қонанди ҳама гуна низоми иҷтимоӣ, ба принципҳои муайян асос ёфтааст. Принципҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ принципҳои объективии асосиро дар бар мегиранд, ки табиати онро ҳамчун шохҳои мустақили ҳокимият инъикос мекунанд, асосҳои ғоявии ташкил ва фаъолияти он, ки бевосита дар санадҳои конституционӣ ё меъёрий мустаҳкам қарда шудаанд ё аз мундариҷа ва табиати ҳуқуқии ҳуди ҳокимияти судӣ бармеоянд.

Принципҳои ҳокимияти судӣ дар қонунгузори амалқунада ба таври пароканда муқаррар қардидаанд, ки боиси қонунафзори татбиқи ҳуқуқ мегардад.

Пешниҳод менамоям, ки ба Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» боби алоҳида ворид карда шуда, дар он номгӯ ва таснифи принципҳои асосии фаъолияти ҳокимияти судӣ дар чунин шакл муқаррар карда шавад: соҳибхитӣ, мустақилият, волоияти Конституция, қонуният, ошкорбаёнӣ, соҳибваколат ва ягонагии ҳокимияти судӣ.

Дар амал, бештар маврид принципҳои фаъолияти ҳокимияти судиро бо принципҳои муҳофизати судӣ (масалан, ошкоро баргузор гардидани муҳофизат, муҳофизати тарафҳо) омехта менамоянд. Бо дарназардошти ин ҳолат, пешниҳод мегардам, ки дар қонунгузорию муҳофизати Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин таснифбандӣ ҷой дода шавад: принципҳои муҳофизати судӣ ҳамчун категорияи динамикии муҳофизат ва принципҳои ҳокимияти судӣ ҳамчун асосҳои институционалии ташкили адолати мустақили судӣ.

БОБИ 3. ДУРНАМОИ ТАКМИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ҲОКИМИЯТИ СУДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ОИД БА ТАЪМИНИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ИНСОН ВА ШАҲРВАНД

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ сиёсати пешбурди ғояҳои ҳуқуқи инсонро дар бисёр соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ фаъолона пеш мебарад ва дар пояи он заминаҳои давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандӣ ташаккул ёфтаанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар эътироф ва афзалияти санадҳо ва принсипҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамбастагӣ зоҳир намуда, онҳоро ҳамчун қисми таркибии низоми ҳуқуқи миллӣ эътироф намуда, уҳдадор шудааст, ки ҳуқуқу озодиҳои шахсро ҷудонопазир ва бегонанашаванда эътироф намуда, онҳоро риоя намояд. Бо ин мақсад дар тамоми соҳаҳои фаъолияти ҳаётии давлат барои таъмини самаранок ва тақмили кафолатҳои ҳифзи давлатии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, аз ҷумла тавассути ҳокимияти судӣ ислоҳоти васеъмиқёс гузаронида шуд.

Ба ин ҷанба Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон борҳо ишора кардааст. Ҳамин тавр, дар паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 январи соли 2015 қайд мекунад, ки "таҳкими фаъолияти ҳокимияти судӣ яке аз самтҳои асосии сиёсати давлатӣ мебошад, зеро фаъолияти судҳо бо инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ алоқамандии ногустастанӣ дорад" [195]. Дар Паёми худ аз 22 декабри соли 2017 Пешвои миллат таъкид доштанд, ки "кишвари мо роҳи бунёди ҷомеаи ҳуқуқиро интихоб кардааст, ки яке аз ғояҳои асосии он таъмини волоияти қонун ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандон мебошад. Ин принцип вазифадор мекунад, ки муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҳама соҳаҳо тавассути қонунҳое танзим карда шаванд, ки ба меъёрҳои ахлоқ, адолат ва гуманизм ҷавобгӯ бошанд" [196].

Дар ин замина, Президент борҳо ба зарурати тақмили фаъолияти ҳокимияти судӣ ишора карданд. Ҳамин тавр, Пешвои миллат зимни

паёми Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2018 таъкид доштанд, ки "зарур аст, ки барномаи нави ислоҳоти судӣ ва ҳуқуқӣ таҳия ва дар доираи он сохтор ва фаъолияти мақомоти судӣ такмил дода шуда, ҷиҳати таъмини баррасии босифат ва саривақтии парвандаҳо, иҷрои қарорҳои қабулнамудаи мақомоти судӣ тадбирҳои мушаххас андешида шаванд" [197].

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки ислоҳоти сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва иқтисодии дар кишвар гузаронидашуда аз рӯзҳои аввал ба таъмин ва ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, инчунин фароҳам овардани шароити мусоиди зиндагӣ равона карда шудааст. Ин муқаррарот дар Конститутсияи кишвар, ки 6 ноябри соли 1994 қабул шудааст, инъикос ёфтааст. Тавре А.И. Имомов қайд мекунад, Конститутсияи соли 1994 Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуҷҷати асосии ҳуқуқӣ мебошад, ки дар он марҳилаи нави ташаккули давлатдории миллии тоҷикон ба расмӣ дароварда мешавад. Дар Конститутсия барои таъсиси давлати нави миллии заминаи ҳуқуқӣ гузошта шуда, шакл, моҳият, мундариҷа, мақсад ва вазифаҳои он муайян карда шудаанд. Маҳз бо қабули Конститутсия раванди таъсис ва фаъолияти давлатдории миллии тоҷикон ба таври ниҳой қонунӣ гардонид шуд" [37, с. 208].

Тавре ки маълум аст, ислоҳот ин тағйироти сифатан пешрафта буда, дар ин ё он соҳаи кишвар гузаронида мешавад. Чи тавре, ки Ҷ.Ш. Шерализода қайд менамояд «ислоҳоти ҳуқуқӣ аз маҷмуи ҷорабиниҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ-сиёсӣ иборат аст, ки бо мақсади гузаронидани дигаргуниҳои куллӣ, инчунин дар асоси он тадриҷан мутобиқ намудани қонунгузории давлат равона карда мешавад. Дар заминаи мафҳуми муайяншуда хусусиятҳои ислоҳоти ҳуқуқиро чунин муайян кардан имконпазир аст: ислоҳоти ҳуқуқӣ пеш аз ҳама зухуроти сиёсӣ-ҳуқуқӣ мебошад; ба ҷорабиниҳои давлатии хусусияти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ ташкилидошта алоқаманд аст; бо мақсади тадриҷан тағйир додани қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалӣ карда мешавад; ислоҳоти ҳуқуқӣ хусусияти рушдбанда дорад» [185, с. 14].

Таҳқиқоти умуминазариявии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон ҳамчун кафили ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд омӯзиши ислохотро ҳамчун шартӣ тақмили фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳукуку озодиҳои инсон ва шаҳрванд пешбинӣ менамояд. Дар солҳои охир дар байни олимони ватанӣ ба омӯзиши ин масъала диққати бештар дода мешавад. Аз ҷумла, ба масъалаҳои ислоҳоти ҳокимияти судӣ, ташаккули сиёсати судӣ-ҳуқуқӣ, ҳимояи судии ҳукуқи инсон асарҳои олимони ватанӣ бахшида шудаанд, ба монанди И.Р. Шодиев [186, с. 176], Х.М. Мирзамонзода [169, с. 378], А.М. Диноршоҳ [160, с. 197], З.Ҳ. Искандаров [39, с. 136], Д.Х. Элназаров [187, с. 97] ва дигарон.

Муаллифони зикршуда қайд мекунанд, ки оғози кор оид ба дигаргунсозии куллии ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон бояд ба лаҳзаи қабули Конститутсияи соли 1994 нисбат дода шавад. Дар баробари ин, шартӣ муҳимтарини ислоҳоти судӣ дар кишвар эътирофи соҳибхитиярӣ ва истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон, эълони он ҳамчун давлати ҳуқуқбунёди демократӣ буд, ки фаъолияти он ба принсипи таҷзияи ҳокимият асос ёфтааст. Дуруст, ки барои ҳимояи ҳукуку озодиҳои шаҳрвандон давлат ва ҷомеа ба суди воқеан мустақил, ки аз ҳама таъсир беруна озод аст, ниёз доранд. Инро танҳо дар сурати таҷзияи воқеии ҳокимият ба қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ, ки дар он ҳокимияти судӣ қомилан мустақил хоҳад буд, таъмин кардан мешавад.

Ҳамин тавр, И.Р. Шодиев қайд мекунад, ки "тамоюлҳои муосири рушди низоми судӣ дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 6 ноябри соли 1994 қабул шудааст ва дар Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам карда шудаанд, дар моддаи 9 Конститутсияи ҚТ ҳокимияти судӣ пас аз ҳокимияти қонунгузорӣ ва иҷроия ҳамчун ҳокимияти сеюм ба амал омад" [186, с. 176]. Ҷ.Ш. Шерализода дар навбати худ қайд менамояд, ки «дар низоми имрӯзаи ҳокимияти давлатӣ ба ҳокимияти судӣ мавқеи махсус дода мешавад. Ин мақомро ҳокимияти судӣ дар натиҷаи гузаронидани ислоҳоти конститутсионӣ ва қабули Конститутсияи ҚТ соли 1994 соҳиб гардид. Аз

ҷумла, таҷдиди қонунгузории конституционӣ дар ин самт, раванди ташаккули низоми демократии ҳокимияти давлатӣ, раванди гузаронидани ислоҳоти судӣ бо мақсади фароҳам овардани механизмҳои ҳуқуқие, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро кафолат медиҳанд, мисолҳои мушаххас дар ин самт мебошанд. Ислоҳоти анҷомдодашудаи конституционии ҳокимияти судӣ дар кишвар, барои ташаккул ва рушди давлатдорӣ муосири мамлакат шароит фароҳам овард» [185, с. 14].

Инчунин олимони ватанӣ қайд менамоянд, ки дар Тоҷикистон дар ташаккули сохтори судӣ аз таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи хориҷӣ истифода шуда, вазифаҳои асосӣ, усулҳои ташкилӣ ва фаъолияти мақомоти судӣ муайян карда шудаанд [38, с. 766], [185, с. 195].

Аз мавқеъҳои дар боло зикргардидаи олимони ватанӣ метавон хулоса намуд, ки раванди ташаккули низоми судии муосир аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолият ва қабули Конституцияи соли 1994 оғоз гардид.

Таъмини ислоҳоти судӣ таҳияи концепсияи ҳокимияти судӣ, муайян кардани равишҳои нав ба ҳадафҳо, вазифаҳо ва функцияҳои ҳокимияти судӣ, принципҳои фаъолияти онро талаб мекард. Мақсаднок ва пайгирона дар қонунгузорӣ гузаронидани идеяи васеъ кардани кафолатҳои судии ҳуқуқи инсон ва ғайриқобили қабул будани пастшавӣ аз сатҳи бадастомада низ қисмати таркиби ин раванд ба шумор мерафт.

Чи тавре, ки Ф.Н. Абдуллозода қайд менамояд “барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷанбаҳои тақмили ҳокимияти судӣ як наwgонии назаррас арзёбӣ мегардад, зеро барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқии дар солҳои гуногун қабулкардашуда шаҳодати ин гуфтаҳо мебошанд. Мақсади ин барномаҳо низ баландбардорӣ сифати амалисозии адолати судӣ, тақвияти низоми судӣ, тақмили қонунгузории моддӣ ва мурофиавии ба ин фаъолият вобаста мебошад [153, с. 223].

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолият ва қабули Конституцияи амалкунанда раванди марҳилаи навсозии ҳокимияти судӣ идома дошт.

Дар баробари ин, олимони ватанӣ даврабандии гуногуни раванди ислоҳоти ҳокимияти судиро мекунанд. Аз ин рӯ, Ҷ.Ш. Шерализода қайд менамояд, ки «бо баррасии равандҳои ислоҳоти ҳокимияти судӣ онҳоро ба 4 марҳила ҷудо кардан мумкин аст:

- Марҳилаи аввал, бо раванди ба даст овардани истиқлолияти ҚТ;
- Марҳилаи дуюми ислоҳоти ҳокимияти судӣ бо қабули Конститутсияи соли 1994;
- Марҳилаи сеюми ислоҳоти ҳокимияти судӣ бо ислоҳоти конститусионии солҳои 1999 ва 2003;
- Давраи чоруми ислоҳоти конститусионии ҳокимияти судӣ бо қабул шудани барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ оғоз меёбад» [185, с. 15].

Муаллифони дигар ин равандро ба ду марҳила тақсим мекунанд: аз лаҳзаи қабули Конститутсияи соли 1994 ва аз лаҳзаи қабули барномаи аввали ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ барои солҳои 2007-2010 [169, с. 378], [153, с. 223].

Дар ин замина, меҳостам ба як ҷанба диққат диҳам. Муҳаққиқони ватанӣ тамоми раванди тағйиротро дар соҳаи судӣ ба ислоҳотҳо вобаста медонанд. Ин қисман аз он сабаб аст, ки раванди навсозии фаъолияти ҳокимияти судӣ дар доираи 4 барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ (2007-2010, 2011-2013, 2015-2017, 2019-2021) сураат гирифтааст.

Ба андешаи мо, ин изҳорот комилан дуруст нест. Ислоҳот, тавре ки мо дар боло қайд кардем, шартӣ зарурии тақмили фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Аммо, ба гуфтаи муаллифони ватанӣ, "бояд ислоҳот ва тақмилро фарқ кард. Тақмил раванди беохир аст. Ислоҳот, яъне дигаргуниҳои калон ва кулӣ, наметавонанд пайваستا анҷом дода шаванд ва аз ин рӯ, онҳо бояд дар ҷое ба поён расанд" [185, с. 195].

Дар робита ба ин, бояд раванди ислоҳоти ҳокимияти судӣ ва раванди тақмили ҳокимияти судӣ фарқ карда шавад. Раванди ислоҳот дар Тоҷикистон, ба андешаи мо, бо раванди қабули Конститутсияи кишвар ва гузариш ба низоми таҷзияи ҳокимият, муайян кардани низоми

судии давлат ба Конституцияи кишвар алоқамандии зич дорад. Раванди такмил дар Тоҷикистон бо таҳия ва қабули Барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ алоқаманд аст.

Минбаъд мо ба ин равандҳо, тавассути таҳлили амиқ ба нақши ҳокимияти судӣ дар ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, муфасссалтар диққат медиҳем. Ислоҳоти судии солҳои 90-уми асри XX дар Тоҷикистон ба тағйири куллии ҳокимияти судӣ ва фаъолияти он оид ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд мусоидат намуд. Мувофиқи моддаҳои 5 ва 14 Конституцияи кишвар, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд арзиши олий эълон карда шуданд ва таъмини онҳо вазифаи давлат, ҳадафи асосии фаъолияти ҳокимият судӣ гардидааст.

Дар баробари ин, дар Тоҷикистон дар фаъолияти мақомоти судӣ мушкилоти зиёде вучуд дошт, ки ба он монанд шуданд, ки кафили ҳақиқии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд гардад. Аз ин рӯ, дар ин самт як қатор ислоҳоти куллӣ гузаронида шуданд. Дар навбати аввал, онҳо ба такмили заминаи қонунгузорӣ, таъмини дурусти кадрӣ, молиявӣ, моддӣ-техникии фаъолияти судӣ ва дар сурати татбиқи адолати судӣ аз ҷониби судҳои мустақил дахл доштанд. Аз ин рӯ, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президент Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Паёми худ аз 30 апрели соли 2001 қайд намуданд: - «адолати том ва таъмини ҳаққи манфиатҳои ҳамаи аъзои ҷомеа, муассисаҳои созмонҳо дар ниҳоят ҳалли худро дар фаъолияти мақомоти судӣ меёбанд. Сохтмони ҷомеаи ҳуқуқбунёд ва пешрафти муносибатҳои бозорӣ маҳз ба фаъолият ва кафолати судӣ эҳтиёҷ доранд. Ҳатто ворид шудани сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисоди кишвар низ аз таъмини кафолати ҳуқуқи манфиатҳо ва амнияти онҳо вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, ба мо зарур аст, ки нақш ва мавқеи ҳокимияти судиро дар ҷомеа амалан баланд бардорем ва бо ин васила мустақилияти онҳоро таъмин намоем. Бояд таъкид намоям, ки мо дар ин роҳ корҳои зиёдеро анҷом додем. Таъсиси Шурои адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз санҷиши таҳассусӣ гузаштани судяҳо ва аз рӯйи натиҷаи санҷиш ҷо ба ҷо кардани онҳо аз ҷумлаи ин

корҳо мебошанд. Дар масъалаҳои таъминоти моддию техникӣ ва шароити кории судҳои ҷумҳурӣ чораҳои зарурӣ андешида шуда бошанд ҳам, аммо ин соҳа қатъиян беҳбудиро меҳақад. Ба Шурои адлия зарур аст, ки якҷоя бо раисони вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо оид ба ҳалли ин масъала тадбирҳои мушаххас андешад. Дар баробари ин дар фаъолияти судҳо камбудии низ ҷой доранд. Дар баъзе мавридҳо судҳо қонунҳоро нодуруст татбиқ менамоянд ва ҷазоро мувофиқи кирдори содиршуда, шахсияти гунаҳкор ва ҳавфнокии ҷамъиятии он таъин намеkunанд. Ба судҳои ҷумҳурӣ лозим аст, ки ба масъалаи сари вақт баррасӣ намудани парвандаҳо ва иҷрои бечунучарои ҳукму ҳалномаҳо диққати ҷиддӣ диҳанд. Қобили зикр аст, ки бо мақсади идомаи ислоҳоти судию ҳуқуқӣ беҳбудии фаъолияти судҳо, таъмини мустақилият ва дахлнопазирии судҳо мо зарур шуморидем, ки дар бораи судҳои Тоҷикистон қонуни ягона қабул намоем. Лоихаи ин қонун ба шумо пешниҳод шудааст ва боварӣ дорам, ки онро дастгирӣ мекунед» [191].

Ҳамин тариқ, пас аз қабули Конститутсияи соли 1994 вазифаҳои асосӣ муайян карда шуданд, ки ҳалли онҳо дар раванди ташаккули низоми нави ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон афзалиятнок гардид. Ба онҳо дохил мешаванд: - тақмили қонунгузорӣ дар соҳаи фаъолияти судӣ, таҳкими кафолатҳои мустақилияти судя, аз ҷумла чораҳои ҳифзи ҳуқуқи он, беҳтар намудани таъминоти ташкилии фаъолияти судҳо, таъминоти моддӣ ва иҷтимоӣ, таҳкими низоми судӣ бо кадрҳои баландихтисос ва ғ.

Масъалаи асосии ислоҳоти ҳокимияти судӣ муайян кардани низоми суди кишвар буд. Тавре, ки И.Р. Шодиев қайд менамояд: «Ҳангоми муайян намудани низоми судии мамлакат, ду роҳи қабули низоми судӣ дар кишвар пайдо гардида буд: яке низоми шуравии судӣ ва дигаре судҳои махсусгардонидашуда. Дар низоми судии шуравӣ танҳо суди салоҳияташ умумидошта ташкил гардида, дар дохили он дигар судҳо ташкил гардида буд. Аммо низоми судии судҳои махсусгардонидашуда билохир танзими худро дар Конститутсия

мустаҳкам гардонид, ки нисбат ба низоми шуравии судӣ афзалият дорад» [186, с. 146].

Дар навбати худ, Х.М. Мирзомонзода қайд мекунад, ки "татбиқи ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби низоми махсус таъсисёфтаи судҳо, ки маҷмуи судҳои дар Конститутсия ва қонунҳои конститусионӣ муқарраргардида аз ҳама намудҳо ва сатҳҳо мебошад, ки бо мақсади амалӣ намудани ҳокимияти судӣ ташкил шудаанд, ба роҳ монда шудааст. Судҳо дар низоми судӣ одатан аз рӯи салоҳият, ҳаҷм ва доираи ваколаташон фарқ мекунанд" [169, с. 378].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми судӣ аз суди Конститусионӣ, Суди Олӣ, Суди олии иқтисодӣ, Суди ҳарбӣ, суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоятӣ, суди шаҳри Душанбе, судҳои шаҳрӣ ва ноҳиявӣ, Суди қтисодии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои иқтисодии вилоятҳо ва шаҳри Душанбе иборат аст.

Мутобиқи Конститутсияи ҚТ мақоми судии назорати конститусионӣ, ки мустақилона тавассути мурофияи суди конститусионӣ ҳокимияти судиро амалӣ менамояд, Суди Конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Мақоми олии судӣ оид ба парвандаҳои маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва дигар парвандаҳо, судҳои салоҳияти умумӣ, ки дар шаклҳои мурофиявии пешбиниамудаи қонун назорати судии фаъолияти онҳоро амалӣ менамоянд ва оид ба масъалаҳои амалияи судӣ тавзеҳот медиҳанд, суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Мутобиқи Қонуни конститусионӣ "Дар бораи судҳои ҚТ" Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон "мақоми олии судӣ оид ба ҳалли баҳсҳои иқтисодӣ, парвандаҳои марбут ба фаъолияти соҳибкорӣ ва дигар қорҳои иқтисодӣ, инчунин парвандаҳои баррасишудаи судҳои иқтисодӣ" ҳисобида мешавад.

И. Р. Шодиев дар таҳлили ин раванд қайд мекунад, ки "ислоҳоти судӣ асосан аз рӯи зарурати ҷорӣ ва рушди минбаъдаи ихтисоси судҳо дар Тоҷикистон сарчашма мегирад. Дар кишвари мо қариб се

зерсистемаи ҳокимияти судӣ – суди конституционӣ, судҳои салоҳияти умумӣ ва судҳои иқтисодӣ ташаккул ёфтаанд ва дар маҷмӯъ бомуваффақият дуруст омадаанд" [186, с. 176].

Ҳамин тавр, дар заминаи меъёрҳои Конституция бори нахуст дар баробари судҳои салоҳиятшон умумӣ, инчунин, суди конституционӣ ва суди иқтисодӣ дар самти татбиқ намудани адолати судӣ таъсис дода шуд [185, с. 195].

Таъсиси судҳои махсусгардонидашуда ба раванди Ҳимояи ҳуқуқи инсон таъсири мусбат расонд. Аз ҷумла, муҳаққиқони ватанӣ фаъолияти суди Конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар Ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон баҳои баланд медиҳанд. Ҳамин тавр, А.М. Диноршоҳ қайд мекунад, ки "дар фаъолияти худ Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюлҳои муосирро истифода мебарад, ки ба низоми назорати конституционӣ ва адолати конституционӣ асос ёфтаанд. Аз як тараф, ин муайян намудани фаҳмиши якхелаи ҳуқуқ ва озодиҳои конституционии инсон ва шаҳрванд, аз тарафи дигар, идеяи тартиботи иерархӣ дар низоми ҳуқуқӣ мебошад, ки имкон медиҳад назорати фаъолияти қонунҷодкунии мақомоти ҳокимияти давлатӣ амалӣ карда шавад" [160, с. 150].

Ҳангоми таҳлили фаъолияти Суди конституционӣ Д.Х. Элназаров қайд мекунад, ки "аз лаҳзаи таъсиси Суди конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имкониятҳои нав барои Ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон тавассути воситаҳо ва механизмҳои нав пайдо шуданд. Ҳимояи ҳуқуқи инсон яке аз вазифаҳои муҳимми конституционии давлат мебошад, ки уҳдадор аст низоми боэътимоди кафолатҳои ҳуқуқӣ ва сиёсиро, аз ҷумла механизми Ҳимояи ҳуқуқҳои конституционии инсонро ташкил диҳад. Суди конституционӣ ягона мақомест, ки барои пайдо кардани тавозуни муносиб байни манфиатҳои давлатӣ ва хусусӣ, қудрат ва озодӣ, ҳифзи шахсият, ҷомеа ва давлат аз таҷовузҳои ғайриқонунӣ, нигоҳ доштани ҳифз ва амнияти мақоми конституционӣ-

хуқуқии ҳамаи субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ пешбинӣ шудааст" [187, с. 97].

Минбаъд қайд мекунад, ки "парвандаҳо оид ба ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои конституционии шаҳрвандон дар фаъолияти Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон бартарӣ доранд. Қабули қарор дар бораи баҳси мушаххас дар аксари ҳолатҳо таҳияи ҷанбаҳои муайяни назарияи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд, аз ҷумла конституциониро аз ҷониби Суди конституционӣ ба вуҷуд меорад. Чун қоида, рисолати ҳуқуқҳимоявии Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи соҳибистиклолӣ ба таври назаррас афзоиш ёфта, ин аз сатҳи устувори боварии шаҳрвандон ба мурофияи суди конституционӣ шаҳодат медиҳад. Принципиҳои фаъолияти ҳуқуқии Суди конституционӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои қабулкардаи он на танҳо барои мурофияи суди конституционӣ, балки барои манфиатҳои ҷомеа дар маҷмӯъ аҳаммияти муҳим доранд. Ба онҳо метавон дохил кард: принциpleri мутаносиб маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳо вобаста ба ҳадафҳои муҳимми конституционӣ; ҳатмӣ ва таъсири танзимкунандаи принциpleri номбаршуда; набудани худсарӣ дар раванди тафсири қонунҳо; эҳтироми шаъну шарафи шахс ҳамчун субъекти баробарҳуқуқ дар муносибат бо давлат" [187, с. 97].

Дар ҳақиқат тавре ки амалияи фаъолияти Суди конституционӣ нишон медиҳад, он бо фаъолияти худ ба таъмини принципи баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, барҳам додани таъбиз, шароити ноодилонаи татбиқи ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд мусоидат менамояд ва дар амал он талаботеро, ки дар моддаи 5 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон гузошта шудаанд, татбиқ менамояд.

Барои мисол қарорҳои Суди конституционӣ оид ба чунин парвандахоро овардан мумкин аст: "Дар бораи мувофиқати Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Фармони Президиуми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 ноябри соли 1993 №134 – Дар бораи

боздоштани амали моддаҳо 6, 28, 48, 49, 53, 53.1, 85, 90, 92, 97, 221.1 ва 221.2 Кодекси муҳофизагии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон II, ки бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 1993 № 944 II Дар бораи тасдиқи Фармонҳои Президиуми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба баъзе санадҳои қонунгузорӣ тасдиқ шудааст II, дар қисми шикоят ба суди ҳабс ё тамдиди муҳлати ҳабс ва тафтиши судии асоснокии ҳабс ё тамдиди муҳлати ҳабс"; парванда бо пешниҳоди судияи суди ноҳияи Шохмансури шаҳри Душанбе Ш.Р. Шодиев "Дар бораи муайян намудани мувофиқати моддаи 17 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми 2 моддаи 17 ва қисми 2 моддаи 33 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон", ки ба андешаи ӯ, муқаррароти Кодекси оила ба талаботи қисми 2 моддаи 17 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки мутобиқи он "мардон ва занон баробар ҳуқуқанд" ва қисми 2 моддаи 33 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки мутобиқи он "дар муносибатҳои оилавӣ ва ҳангоми бекор кардани никоҳ ҳамсарон баробар ҳуқуқанд"; қарори Суди конституционии ҚТ аз 12 июни соли 2001 дар парвандаи "Дар бораи муайян намудани мувофиқати Конститутсияи ҚТ қисми 5 моддаи 329 ва қисми 2 моддаи 339 Кодекси муҳофизагии ҷиноятии ҚТ" [89, с. 224-229].

Қарорҳои ин парвандаҳо барои ташаккули концепсияи муосири ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон, тафсири муқаррароти асосии Конститутсия, ки ҳуқуқҳои бунёдии инсонро танзим мекунанд, аҳамияти тақдирсоз доштанд.

Дар раванди ислоҳоти ҳокимияти судӣ ба масъалаҳои танзими ҳуқуқии мақоми судяҳо, таъминоти моддӣ-техникӣ ва кадрҳои ҳокимияти судӣ аҳамияти муҳим дода мешуд. Дар ин замина, бояд ду тағйироти муҳимро қайд кард, ки дар ташаккул ва рушди ҳокимияти судӣ дар кишвар нақши муҳим бозиданд. Якум, таъсиси Шурои адлия ва дуум, зиёд кардани муҳлати ваколати судяҳо аз 5 то 10 сол.

Дар адабиёти ватанӣ оид ба ин тағйирот ақидаҳои гуногун мавҷуданд, аз ҷумла онҳо ба ғайрияти Шурои адлия дахл доранд. Дар

ин замина, пеш аз ҳама, бояд сабаби ин тағйиротҳо – таъмини мустақилияти судяҳоро нишон дод. Х.М. Мирзомонзода қайд мекунад, ки "ҳимояи судӣ дар давлати ҳуқуқбунёд дар он сурат аҳаммияти муҳим ва принципиалӣ пайдо мекунад, ки аз ҷониби суди салоҳиятдор, мустақил ва бегараз баррасии парванда на танҳо кафолат дода мешавад, балки дар асл амалӣ карда мешавад" [169, с. 378].

Хосияти фаъолияти Шурои адлияро муайян намуда, А.М. Диноршоҳ қайд мекунад: «дар ибтидо таъсиси Шурои адлия ва фаъолияти минбаъдаи он бо мақсади таъмини мустақилияти ҳокимияти судӣ пешбинӣ шуда буд, чунки Шурои адлия дар баробари интихоби судяҳо вазифаҳои дигареро низ дошт: фаъолияти омӯрӣ ва таҳлилӣ оид ба иттилоот дар бораи фаъолияти судҳо, ташкил ва гузарондани курсҳои таъмили ихтисоси судяҳо ва ғайра» [160, с. 90]. Натиҷаҳои ин ислохотро баҳо дода, олимони ватанӣ қайд мекунанд, ки «тағйиротҳои соли 1999 ба Конститутсия ворид кардани ниҳодҳои нав, ки то ин замон, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вуҷуд надоштанд, рушди низоми давлатро таъмин намуданд. Аз ҷумла, таъсиси Шурои адлия барои таъмини мустақилияти ҳокимияти судӣ, баланд бардоштани сатҳи касбии судяҳо, инчунин, ҳалли дигар масъалаҳои муҳими дар низоми судӣ мавҷудбуда, замина гузошт» [15, с. 116-118] Аммо як қатор олимони ватанӣ зимни таҳлили фаъолияти Шурои адлия ба номукаммалии фаъолияти он ва иҷрои вазифаҳои таъмини мустақилияти суд, ишора карданд. Аз ҷумла Ф.Н. Абдулозода қайд мекунанд, ки «Дар як давраи муайян мақоми ҳуқуқи Шурои адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Конститутсия ва Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» муайян карда шуда буд, вале ин муқаррарот, ақида ва мавқеи моро дар бораи он ки Шурои адлия мақоми рукни ҳокимияти иҷроия аст, дигар накард. Чунин ҳолат дар як марҳилаи муайяни таърихӣ тавонист мустақилияти ҳокимияти судиро то андозае коста намояд, бинобар ин 22 майи соли 2016 зимни ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ муқаррароти ҳуқуқӣ дар бораи Шурои адлия аз он хориҷ карда шуда,

фаъолияти он ба тамои қатъ карда шуд» [153, с. 69]. Ҷ.Ш. Шерализода дар навбати худ қайд менамояд, ки «воқеан ҳам, тавре ки амалияи фаъолияти Шурои адлия нишон дод, аз уҳдаи таъиноти асосии худ яъне, фароҳам овардани шароит барои таъмини мустақилияти судҳо намебаромад ва аз ин рӯ, ворид намудани тағйирот дар ин самт иқдоми мантиқӣ ба ҳисоб мерафт» [185, с. 10]. Тағйироти назарраси муҳими самти ҳокимияти судӣ, ки дар доираи ислоҳоти конституционии соли 2003 амалӣ гаштааст ва ба таъмини мустақилияти судҳо нигаронида шуда буд, аз 5 то 10 сол зиёд кардани муҳлати ваколати онҳо буд. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки вобаста ба масъалаи муҳлатҳои ваколати судҳо бахсҳои гуногун сурат гирифт ва дар натиҷа тасмим гирифта шуд, ки ваколати судҳо ба муҳлати то 10 сол тамдид карда шавад. Оид ба ин масъала мо мавқеи олимони ватаниро ҷонибдорӣ мекунем [160, с. 60], [169, с. 378], [39, с. 136], ки нишон медиҳанд, ки мазмуни асосии принципи ивазнопазирии судҳо муқаррар намудани муҳлати қафолатноки ваколатҳо мебошад, ки дар давоми он онҳо худсарона бозхонд карда намешаванд, ба кори суди дигар гузаронида мешаванд ва ғ. Дар шароити Тоҷикистон муҳлати муқарраргардидаи 10 сол ба ин меъёр комилан мувофиқ аст. Мо чунин мешуморем, ки вақте сухан дар бораи ивазнопазирии судҳо меравад, сухан на дар бораи муҳлатҳо, балки дар бораи муттасилии дар ин вазифа будан меравад.

Хулоса кардан мумкин аст, ки дастовардҳои муҳимтарини ислоҳоти судӣ дар охири солҳои 90-ум ва аввали солҳои 2000-ум дар соҳаи фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд инҳоянд:

- эътирофи принципи таҷзияи ҳокимият ва дар ин замина эътирофи ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи мустақили ҳокимият;
- эътирофи таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд бо мақсад ва вазифаи асосии фаъолияти ҳокимияти судӣ;

- тавсеаи самтҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ бо роҳи додани ҳуқуқи амалӣ намудани фаъолияти контрол ва назоратӣ (аз ҷумла, мақомоти таҳқиқ ва тафтишоти пешакӣ);

- мустаҳкам намудани чунин принципҳои демократии фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ба монанди мустақилияти ҳокимияти судӣ; соҳибхитиёрии ҳокимияти судӣ; волоият ва амали мустақими Конститутсия; қонуният; оммавӣ.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи ислоҳот ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон кафили таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд эълон карда шуд.

Дар айни замон, ҳадафи асосии ислоҳоти судӣ таъмини ҳимояи самараноки судӣ ва риояи устувори ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мебошад. Бо вучуди ин, дар кишвар ҳанӯз ҳам дар татбиқи фаъолияти ҳокимияти судӣ мушкилот вучуд дошт. Аз ин рӯ, масъалаи зарурати такмили фаъолияти ҳокимияти судӣ ба таври шадид ба миён омад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон борҳо ба ин ҷанба таваҷҷӯҳ зоҳир намуданд. Ҳамин тавр, дар паёми худ ба парлумони кишвар аз 20 апрели соли 2006 ӯ қайд кард, ки "ташаққули давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ бе мавҷудияти низоми мушаххаси мустақил ва беғаразонаи судӣ ғайриимкон аст. Дар робита ба ин, бо мақсади такмили минбаъдаи фаъолияти ҳокимияти судӣ иҷрои корҳои зеринро зарур мешуморам: Якум, барои пурра ва самаранок истифода бурдани имкониятҳои назорати конститусионӣ барои такмил додани салоҳият ва ваколатҳои Суди конститусионӣ. Дуюм, бо мақсади рушд ва такмили минбаъдаи ҳокимияти судии мамлакат ба Суди конститусионӣ, Суди Олӣ, Суди олии иқтисодӣ ва Шурои адлия зарур аст, ки якҷоя бо мақомоти дахлдори давлатӣ барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо назардошти шароити имрӯзаи мамлакат таҳия ва пешниҳод намоянд" [195]. Дар паёми 15 апрели соли 2009 қайд карда

шуд, ки "воситаи муҳимми ҳимояи ҳуқуқи инсон ва таъмини волоияти қонун мақомоти ҳокимияти судӣ мебошанд. Бо мақсади таҳким ва такмили ҳокимияти судӣ дар соли 2007 Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ тасдиқ карда шуд, ки тибқи он ислоҳоти марҳилавии судӣ амалӣ карда мешавад. Бо мақсади таҳкими минбаъдаи ҳокимияти судӣ, баланд бардоштани нақши суд дар ҳифзи ҳамаҷонибаи ҳуқуқу озодиҳои инсон, манфиатҳои қонунии давлат, ташкилоту муассисаҳо, идомаи ислоҳоти судӣ ва таҳияи барномаи нави комплекси соҳа барои солҳои минбаъда мақсаднок хоҳад буд" [195]. Дар бораи мураккабии раванди такмили фаъолияти ҳокимияти судӣ аз ҷониби Пешвои миллат дар паёми 23 апрели соли 2014 низ қайд карда шудааст: "мо барои ташаккули низоми суди кишвар, баланд бардоштани мақоми ҳокимияти судӣ дар ҷомеа ва ба сатҳи байналмилалӣ баровардани низоми суди ҷумҳурий қорҳои зиёдеро анҷом додем. Ҳокимияти судӣ минбаъд низ такмил дода мешавад, ислоҳоти судӣ ва ҳуқуқӣ идома меёбад ва барои фароҳам овардани шароити ҳуқуқӣ барои расидан ба ин ҳадафҳо қонунҳои зарурӣ таҳия ва қабул карда мешаванд. Барои рушди низоми судии кишвар, баланд бардоштани сатҳи касбии судяҳо, нақш ва мавқеи суд дар таъмини воқеии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон, манфиатҳои қонунии ташкилоту муассисаҳо, новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқии онҳо, ҳоло барномаи нави низоми судӣ-ҳуқуқӣ барои се соли оянда таҳия шуда истодааст" [195].

"Рушди минбаъдаи ҷомеа ва татбиқи ҳадафҳо ва вазифаҳои дар пеш истода кафолати ҳамаҷонибаи адолати судиро талаб мекунад. Зарур аст, ки барномаи нави ислоҳоти судӣ ва ҳуқуқӣ таҳия карда шуда, дар доираи он сохтор ва фаъолияти мақомоти судӣ такмил дода шуда, ҷиҳати таъмини баррасии босифат ва саривактии парвандаҳо, иҷрои қарорҳои қабулнамудаи мақомоти судӣ тадбирҳои мушаххас андешида шаванд. Бо ин мақсад зарур аст, ки дар муддати кӯтоҳтарин барномаи нави ислоҳоти судӣ ва ҳуқуқӣ барои солҳои 2019-2021 таҳия ва пешниҳод

карда шавад" [195], - аз ҷониби Пешвои миллат дар паёми худ санаи 26 декабри соли 2018 таъкид гардида буд.

Ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои тақмили фаъолияти ҳокимияти судӣ, муҳаққиқони ватанӣ ба якҷанд самтҳои онҳо ишора мекунанд. Ҳамин тавр, Х.М. Мирзомонзода самтҳои зеринро ҷудо мекунад: тақмили сохтор ва фаъолияти низоми судӣ, тақмили намудҳои мавҷудаи мурофиаи судӣ, имконияти таъсиси судҳои махсусгардонидашуда ва масъалаҳои таъмини дастрасӣ ба иттилоот дар бораи фаъолияти мақомоти судӣ [169, с. 376]. И.Р. Шодиев ба зарурати тақмили сохтори судҳо тавассути таъсиси судҳои махсусгардонидашуда диққат медиҳад [186, с. 176]. З.Ҳ. Искандаров ва А.М. Диноршоҳ дар навбати худ ба камбудии қонунгузори мурофиавӣ, ки ба вайрон кардани ҳуқуқи инсон дар мурофиаи судӣ мусоидат мекунанд, диққат медиҳанд [39, с. 136], [160, с. 150].

Бо ҷамъбасти мавқеъҳои мавҷуда дар илми ватанӣ, инчунин дар асоси таҳлили ҳамаи 4 барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ, мо метавонем ду самти тақмили ҳокимияти судӣ, аз ҷумла таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро муайян намоем:

1. Самтҳои функционалӣ;
2. Самтҳои ташкилӣ.

Самти аввал масъалаҳои марбут ба ташкил ва фаъолияти низоми судӣ, аз ҷумла ташкили судҳои махсусгардонидашуда, масъалаҳои назорати судӣ, тафсир ва истифодаи санадҳои судӣ мебошад.

Самти дуюм ба ҳалли масъалаҳои марбут ба сиёсати ташкилӣ, моддӣ-техникӣ ва кадрӣ дар фаъолияти ҳокимияти судӣ равона карда шудааст.

Минбаъд мо ба ин самтҳои тақмили ҳокимияти судӣ муфассал диққат медиҳем, ҳаҷми кори аллакай анҷомдодашударо меомӯзем ва мавқеи ҳудро дар бораи мушкилоти то ҳол ҳалнашуда изҳор менамоем.

Дар илми ҳуқуқии ватанӣ яке аз мушкилоти тақмили ҳокимияти судӣ таъсиси мақомоти махсусгардонидашудаи ҳокимияти судӣ

мебошад. Дар ин ҳолат суҳан дар бораи таъсиси адлияи маъмурӣ, инчунин институти судяҳои сулҳ ва суди ҳакамӣ меравад [186, с. 176], [39, с. 136], [36, с. 627], [74, с. 384]. [12, с. 252], [175, с. 200]. Инчунин як қатор муаллифони масъалаи зарурати муттаҳид кардани судҳои салоҳияти умумӣ ва судҳои иқтисодиро ба миён мегузоранд [153, с. 223], [169, с. 376], [160, с. 150].

Бешубҳа, таҳассус (таъсиси судҳои махсусгардонидашуда) дар фаъолияти ҳокимияти судӣ зарур аст, зеро он ба ҳалли самараноки низоъҳои иҷтимоӣ ва дар натиҷа, ҳимояи самараноки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, дар барномаҳои ислоҳоти судӣ ба ислоҳоти низоми ҳокимияти судӣ нисбати ноболиғон диққати махсус дода мешавад. Дар ин самт кори муайяне анҷом дода шуд. Аз ҷумла, моҳи октябри соли 2009 Комиссияи назди Ҳукумати ҚТ оид ба ҳуқуқи кӯдак Нақшаи миллии амалҳоро оид ба ислоҳоти низоми адлияи ноболиғон барои давраи солҳои 2010-2015 қабул кард. Соли 2015 Қонуни ҚТ "Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи кӯдак" қабул карда шуд ва соли 2016 вазифаи Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак таъсис дода шуд. Аммо, ин самт то ҳол ба анҷом нарасидааст, яъне масъалаи таъсиси судҳои ноболиғон кушода мондааст.

Дар байни олимони ватанӣ мушкилоти набудани судҳои маъмурӣ боиси нигаронии бештар мегардад. Ҳамин тавр, Х.М. Мирзамонзода қайд мекунад, ки "яке аз самтҳои баҳсбарангези сиёсати судӣ-ҳуқуқии давлат ташаккули низоми комили адлияи маъмурӣ дар Тоҷикистон мебошад, ки барои рушди низоми мақомоти судӣ, татбиқи адлия ва дар натиҷа ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон аҳаммияти муҳим дорад" [169, с. 376].

Мушкилот дар ин самт тафсири мафҳуми "мурофияи суди маъмурӣ" мебошад. Қонунгузор, ки ин соҳаро танзим мекунад, аз он бармеояд, ки мурофияи суди маъмурӣ (адлияи маъмурӣ) парвандаҳо оид ба баррасии ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ мебошанд. Аз ин рӯ, қонунгузорӣ ташаккулёфта истодааст, ки дар натиҷа ду кодекс, Кодекси

ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ва Кодекси муҳофизатии ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ қабул карда шудааст.

Аммо олимони ватанӣ бо ин равиши қонунгузор розӣ нестанд. Дар адабиёти ватанӣ олимони бо ақли маъмурӣ "намуди муҳофизатии судӣ - ро мефаҳманд, ки ба суд шикоят кардан аз амалҳо ва қарорҳои мақомоти давлатӣ, мақомоти ҳудудоракунии маҳаллӣ ва шахсони мансабдорро дар назар дорад, ки ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандонро вайрон кардаанд" [36, с. 627], [74, с. 384], [12, с. 252], [175, с. 225]. Ин тартиб дар доираи Кодекси муҳофизатии маданӣ пешбинӣ шудааст. Ба ибораи дигар, дар амалӣ намудани фаъолияти ҳокимияти судӣ дар ин самт равише боқӣ мондааст, ки ҳанӯз дар солҳои шӯравӣ истифода мешуд.

Аз ин рӯ, муаллифони ватанӣ қайд мекунанд, ки дар Тоҷикистон ин самти фаъолияти ҳокимияти судӣ бояд ба таври кулӣ ислоҳ карда шавад. Аввалан, қонунгузорӣ бояд такмил дода шавад, ки аз Кодекси маданияи ҚТ муқаррароти марбут ба тартиби шикоят ба амалҳои шахсони мансабдор, яъне парвандаҳои хусусияти ҳуқуқии ҷамъиятӣ хориҷ карда шаванд ва қонуни алоҳида қабул карда шавад, ки ин масъаларо танзим мекунад. Дуюм, судҳои маъмурии алоҳида бояд таъсис дода шаванд, ки ба салоҳияти онҳо баррасии бахсҳои ҳуқуқии оммавӣ дохил карда шавад. Дар ин замина А.М. Диноршоҳ қайд мекунад: "бояд таъкид кард, ки ин намуди муҳофизатии судӣ идомаи мантиқии низоми маъмурӣ-ҳуқуқии (ғайрисудӣ) ҳимояи ҳуқуқи инсон ва аз ҷумла тартиби маъмурии шикоят мебошад".

Дар асоси муқаррароти зикршуда изҳорот дар бораи зарурати таҳкими институтсионалӣ ва меъёрии низоми муҳофизатии судии маъмурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асоснок ба назар мерасад. Рушди муносираҳои давлати ҳуқуқӣ, афзоиши шумораи муқочиатҳои шаҳрвандон вобаста ба нақзи ҳуқуқу озодиҳои онҳо аз ҷониби мақомоти давлатӣ, инчунин хусусияти муносибатҳои ҳуқуқии оммавӣ ташкили механизмҳои равшантар ва самарабахши ҳимояи судиро дар ин соҳа талаб менамояд.

Дар робита ба ин, пеш аз ҳама, таҳия ва қабули Кодекси алоҳидаи мурофиаи судии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки тартиби баррасии баҳсҳоеро, ки аз муносибатҳои ҳуқуқии оммавӣ бармеоянд, мунтазам ва пайваста танзим менамояд, мақсаднок ба назар мерасад. Чунин кодекс бояд рӯйхати ҳамаҷонибаи иштирокчиёни мурофиаи маъмурӣ, қоидаҳои дақиқ муайяншудаи пешниҳоди шикоятҳо ва даъвоҳо, мӯҳлатҳои мурофиаӣ, шаклҳои далелҳо, хусусиятҳои баррасии парвандаҳо оид ба шикоятҳо оид ба амал (ё беамалии) мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор, инчунин тартиби иҷрои санадҳои судӣ дар парвандаҳои маъмуриро дар бар гирад. Таъмини қонунгузориҳои стандартҳои мурофиаӣ имкон медиҳад, ки сатҳи муайянкунии ҳуқуқӣ, интизоми мурофиаӣ ва дастрасии адолати судӣ барои шаҳрвандон баланд бардошта шавад. Дуюм, ташкили низоми судҳои махсуси маъмурӣ, ки аз судҳои салоҳияти умумӣ ҷудо карда шудаанд, пешниҳод карда мешавад. Чунин ислоҳот сатҳи баландтари тахассуси судяҳо ва дар натиҷа баррасии беҳтари парвандаҳоро таъмин мекунад; мустақилияти институтсионалии мурофиаи суди маъмурӣ аз таъсири дигар шохаҳои ҳокимият; кам кардани сарборӣ ба судҳои салоҳияти умумӣ ва баланд бардоштани самаранокии умумии системаи судӣ; рушди таҷрибаи ягонаи судӣ оид ба парвандаҳои маъмурӣ. Тахмин меравад, ки ба салоҳияти судҳои маъмурӣ баҳсҳо дар бораи ғайриқонунӣ эътироф кардани санадҳои меъёрӣ ва ғайримуқаррарии ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти давлатӣ дохил карда шаванд. Ба монанди, шикоятҳо аз амал ё беамалии шахсони мансабдор, мақомоти давлатӣ ва маҳаллӣ; парвандаҳо оид ба ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ, ки ба манфиатҳои оммавӣ таъсир мерасонанд; парвандаҳои марбут ба таъмини ҳуқуқи интиҳобот, ҳуқуқҳо дар соҳаи ҳифзи иҷтимоӣ, муҳоҷират, андозбандӣ, танзими соҳибкорӣ ва дигар соҳаҳо, ки шаҳрвандон бо маъмурияти давлатӣ дучор мегарданд. Ҳамин тариқ, татбиқи пешниҳодҳои зикршуда имкон медиҳад, ки механизми муассиртар, махсусгардонидашуда ва мустақили ҳимояи судии ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон дар соҳаи ҳуқуқии

оммавӣ таъсис дода шавад, ки ба таҳкими давлати ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани эътимод ба низоми судии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат намояд.

Ҳамчунин олимони ватанӣ дар асоси омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонӣ пешниҳод мекунанд, ки дар Тоҷикистон чунин институтҳо ба монанди судяҳои сулҳ ва судҳои ҳакамӣ ҷорӣ карда шаванд. Ҳамин тавр, Х.М. Мирзамонзода қайд мекунад, ки "таъсиси институти судяҳои сулҳ дар Тоҷикистон, ба андешаи мо, ҳамчун воситаи мукамалтари татбиқи концепсияи дастрасии максималии шаҳрвандон ба адолат" амал мекунад [169, с. 376]. Вай минбаъд қайд мекунад, ки "таъсиси судҳои сулҳ барои ҳалли якчанд вазифаҳо пешбинӣ шудааст: - бори судҳои салоҳияти умумиро тавассути баррасии категорияҳои одии парвандаҳо (ҷиноятӣ, маъмурӣ ва маданӣ) кам мекунад; дастрасии аҳолиро ба мақомоти судӣ таъмин мекунад; баланд бардоштани самаранокӣ ва сифати баррасии парвандаҳо аз ҷониби мақомоти судӣ ва ба ин васила татбиқи ҳуқуқи шаҳрвандон "ба мурофиаи одилонаи оммавии парванда дар мӯҳлати оқилона аз ҷониби суди мустақил ва бегараз, ки дар асоси қонун таъсис дода шудааст" [169, с. 378].

Як қатор муаллифони ватанӣ ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои иштироки шаҳрвандон дар адолати судӣ нишон медиҳанд, ки айни замон дар Тоҷикистон ин ҳуқуқ ба таври назаррас коҳиш ёфтааст, зеро тибқи муқаррароти Кодекси ҷиноятии ҚТ, маҷлисҳои халқӣ дар категорияҳои қатъиян муайяни парвандаҳои ҷиноятӣ иштирок мекунанд. Дар ин замина, онҳо пешниҳод мекунанд, ки аз рӯи намунаи як қатор кишварҳои давлатҳои пасошуравӣ ба низоми суди ҳакамӣ гузаранд [172, с. 184].

Ҳамчунин олимони ватанӣ аз рӯи намунаи як қатор давлатҳои пасошуравӣ пешниҳод мекунанд, ки судҳои салоҳияти умумӣ ва судҳои иқтисодиро муттаҳид кунанд. Масалан, Ф.Н. Абдуллозода қайд мекунад, ки «агар ба ислоҳоти гузаронидашуда дар ҳокимияти судии Россия назар афканем, мумкин аст як нуқтаи хеле муҳим – муттаҳидсозии Суди Олӣ ва

Суди Олии арбитражиро ба мақоми ягонаи судӣ алоҳида қайд намоем. Мувофиқи мақсад мебуд, ки ин таҷрибаи Федератсияи Россияро самараовар арзёбӣ намуда, дар таркиби Суди Олӣ таъсиси коллегияи нави судиро бамаврид меҳисобем, ки он метавонад баҳсҳои иқтисодиро баррасӣ ва ҳал намояд. Ин гоя мумкин аст, ки ба оқибатҳои зерини мусбат оварад: харчи маблағҳои буҷетии давлатро кам намуда, таҷрибаи ягонаи ҳуқуқтатбиқкуниро беҳтар созад” [153, с. 223].

Бо ишора ба масъалаҳои асосие, ки дар барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ муайян шудаанд ва мавқеъҳои мавҷудаи илмро оид ба такмили минбаъдаи низоми судии кишвар, аз ҷумла таъсиси судҳои махсус муайян намуда, ба хулосаҳои зерин омадем:

Аввалан, дар айни замон таъсиси судҳои махсус муносибати амиқ ва системавиро талаб намуда, таҳияи маҷмӯи тадбирҳоро ҳам дар сатҳи қонунгузорӣ ва ҳам дар сатҳи моддию техникӣ тақозо мекунад. Ҳамин тавр, агар суҳан дар бораи таъсиси судҳои ноболиғон равад, пас тавре ки мо қайд кардем, заминаи муайяни қонунгузорӣ аллакай ташаккул ёфтааст, ҳалли масъала бо иқтидори кадрӣ корпуси судӣ ва ҳалли ҷузъҳои иқтисодии ин раванд боқӣ мемонад. Дар робита ба ин, қадами навбатӣ дар ин самт, ба андешаи мо, таъсиси институти судяҳои махсусгардонидашуда оид ба қорҳои оилавӣ дар назди судҳои салоҳияти умумӣ мебошад. Фаъолияти муайян дар ин самт аллакай идома дорад, аз ҷумла Дар назди Суди Олӣ Коллегияи қорҳои оилавӣ таъсис дода шудааст. Ин иқдом, ба назари мо, барои марҳилаи ниҳоии такмили фаъолияти судӣ, яъне таъсиси судҳои ноболиғон заминаи мустаҳкам фароҳам меорад.

Дуюм, барои ташкили намудҳои муайяни судҳо тағйироти кулӣ дар танзими қонунгузорӣ талаб карда мешавад. Дар ин ҳолат суҳан дар бораи таъсиси судҳои маъмурӣ меравад. Дар ин замина, ба андешаи мо, суҳан дар бораи тағйироти таълимотӣ дар муносибати илмӣ ва амалӣ ба дарки адлияи маъмурӣ меравад, яъне он бояд на ҳамчун баррасии парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ, балки ҳамчун ҳалли баҳсҳои

оммавӣ-ҳуқуқӣ (маъмурӣ) қабул карда шавад. Дар ин самт, мо бояд дар бораи институти судяҳои сулҳ сухан ронем, ки ба салоҳияти онҳо баррасии чунин категорияи парвандаҳо, яъне парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ дода мешавад. Аммо барои ин, инчунин дар сатҳи доктриналӣ бояд муносибати ин падида муайян карда шавад. Масалан, дар як қатор давлатҳо аз категорияи "ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ" дур шуда, онро ҳамчун категорияи "ҷиноят" муайян карданд ва ба доираи муҳофизати ҷиноятӣ дохил карданд.

Ба ибораи дигар, масъалаҳои ташкили судҳои маъмурӣ ва судяҳои сулҳ аз коркарди таълимии онҳо, танзими дурусти ҳуқуқӣ, ки пеш аз ҳама ба шароити мавҷудаи кишвар таъҷиб мекунад, вобаста аст. Интиқоли техникий таҷрибаи кишварҳои дигар ба фазои ҳуқуқии Тоҷикистон на ҳамеша бо сабаби хусусиятҳои низоми ҳуқуқии мо, тафаккури аҳоли ва дигар омилҳои объективӣ ва субъективӣ таъсири мусбат мерасонад.

Сеюм, барои фаъолияти самараноки ҳокимияти судӣ сатҳи шуури ҳуқуқӣ, саводнокии ҳуқуқии аҳоли аҳаммияти муҳим дорад. Барои иштироки фаъолона дар раванди татбиқи адолат, аҳоли бояд сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ дошта бошад. Тавре ки муҳаққиқони ватанӣ қайд мекунанд, "омили муҳим дар механизми танзими ҳуқуқӣ фарҳанги ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқӣ мебошад, ки ба рафтори шахс таъсир мерасонад" [67, с. 352]. Дар ин замина, идеяи пешниҳодкардаи як қатор муаллифон дар бораи гузаштан ба низоми суди ҳакамӣ ҷолиб, вале ба ҳар ҳол душвор аст. Дар Тоҷикистон оид ба маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон корҳои фаъол идома доранд, як қатор барномаҳо ва концепсияҳо қабул шудаанд, вале бояд гуфт, ки мутаассифона, дар ҷомеаи мо нигилизми ҳуқуқӣ бештар ҳукмфармост. Дар ин бахш зарур мешуморем, ки кори худро оид ба баланд бардоштани сатҳи маърифати ҳуқуқии аҳоли идома диҳем ва минбаъд масъалаи таъсиси судҳои ҳакамиро ба миён гузорем.

Яке аз самтҳои асосии такмили фаъолияти судӣ, аз ҷумла дар соҳаи ғимояи ҳуқуқи инсон масъалаи амалӣ намудани назорати судӣ ва

хусусан назорати конституцсионии судӣ мебошад. Ин зарурат ба нақши назаррасе вобаста аст, ки назорати меъёрии судӣ дар ҳалли вазифаҳои бунёди давлати ҳуқуқбунёд, таъмини волоияти Конституция ва ҳукмронии ҳуқуқ, ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ташаккули фазои ягонаи конституционӣ ва ҳуқуқӣ дар назди ҷомеа мебошад. Дар доираи ин самт дар барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ як қатор вазифаҳо, аз ҷумла баланд бардоштани самаранокӣ дар фаъолияти Суди конституционӣ муайян карда шуданд. Маҳз дар доираи иҷрои вазифаҳое, ки дар ин барнома соли 2014 муқаррар гардидаанд, Қонуни конституцсионии ҚТ "Дар бораи Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон" таҳия ва қабул карда шуд, ки дар натиҷа ба Суди конституционӣ дар соҳаи назорати конституционӣ ваколатҳои иловагӣ дода шуда, доираи субъектҳое, ки ҳуқуқи муроҷиат ба Суди конституцсиониро доранд, хеле васеъ карда шуд.

Дар баробари ин, дар адабиёти илмӣи ватанӣ як қатор пешниҳодҳо ҷиҳати тақмили фаъолияти Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи назорати меъёрӣ ироа шудаанд. Аз ҷумла, Д.С. Раҳмон пешниҳод менамояд, ки ба Суди конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти қабул ва истифодаи мавқеъҳои ҳуқуқии мустақили суд дода шавад. Мавқеи ҳуқуқӣ, тибқи пешниҳоди муаллиф, "бояд ба пурмазмун ва муфассал гардидани қарорҳои Суди конституционӣ мусоидат намояд. Ин мавқеъҳо, ки дар раванди тафсири ҳуқуқии парвандаҳои мушаххас ташаккул меёбанд, бояд баёнгари моҳияти ҳуқуқии масъалаи баррасишаванда бошанд.

Муаллиф таъкид мекунад, ки чунин мавқеъҳои ҳуқуқӣ набояд ҳамчун санадҳои мустақили ҳуқуқӣ пазируфта шаванд ва низоми ҳуқуқии ҷудогона пайдо намоянд, балки онҳо бояд ҳамчун низом ва маҷмӯи далелҳо ва асосноксозии ҳулосаи ниҳонии суд дар парвандаи мушаххас, ки эҳтимолияти ҳақиқат ва аснокии ҳуқуқии қарорро таъмин мекунанд, арзёбӣ гарданд" [176, с. 184]. Дар навбати худ, А.М. Диноршоҳ зикр менамояд, ки "Суди конституцсионии Ҷумҳурии

Тоҷикистон, новобаста аз он ки тибқи қонун ҳуқуқи мустақими тафсири Конститутсияро надорад, аммо ҳангоми баррасии парвандаҳои гуногун мафҳум ва муҳтавои баъзе категорияҳои ҳуқуқиро шарҳ медиҳад. Бо ин роҳ, суд ба таҳкими амалияи ҳуқуқии минбаъда мусоидат менамояд” [124, с. 7-12]. Аз ҳамин ҷиҳат, пешниҳод менамояд, ки дар Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конститусионӣ ҚТ» мавқеи ҳуқуқии Суди конститусионӣ ҳамчун шакли алтернативии тафсири Конститутсия мустаҳкам карда шавад. Ба назари ӯ, ин мавқеъҳоро бояд ҳамчун “хулосаҳои асосии Суди конститусионӣ ҳангоми баррасии парвандаҳои мушаххас, ки дар натиҷаи тафсири меъёрҳои конститусионӣ ташаккул меёбанд ва минбаъд барои ҳаллу ҷасли масъалаҳои шабеҳ замина мегузоранд”, расман эътироф кард [124, с. 7-10]. Ин андешаҳо дар таҳлили Х.М. Мирзамонзода низ таҳким меёбанд. Ӯ таъкид мекунад, ки “аҳаммияти мавқеъҳои ҳуқуқии Суди конститусионӣ дар он ифода меёбад, ки онҳо ҳамчун қоида ё тавсифи ҳуқуқӣ дар бораи конститутсионии санад ё меъёри мушаххас амал мекунанд” [169, с. 378]. Ба андешаи ӯ, чунин мавқеъҳо бояд барои қонунгузорон, судҳо, мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор ҳамчун меъёри роҳнамо дар фаъолияти ҳуқуқии онҳо дар доираи ваколатҳои худ хидмат кунанд.

Пас аз омӯختани пешниҳодҳои мавҷуда дар илмҳои ватанӣ, мо чунин мешуморем, ки дар масъалаи ҳимояи ҳуқуқи инсон мавқеи Суди конститусионӣ аҳаммияти калон дорад. Ҳангоми муайян кардани мавқеи худ дар масъалаи мушаххас, суди Конститусионӣ ҳам ба стандартҳои ҷаҳонӣ ва ҳам ба амалияи мавҷудаи кишвар таъяс мекунад. Ғайр аз ин, дар қарорҳои он муносибати доктриналӣ ба мушкилоти ҳуқуқии мавҷуда инъикос ёфта, тафсирҳои асосии дарки падидаҳои мушаххаси ҳуқуқӣ муайян карда мешаванд.

Аз ин рӯ, муқаррар кардани ҳуқуқи муайян кардани мавқеи ҳуқуқӣ ба Суди конститусионӣ, дар партави набудани ҳуқуқи Тафсири Конститутсия ва қонунҳо, имкон медиҳад, ки далелҳои, ки барои асоснок

кардани хулосаи ниҳоии суди Конституционӣ оид ба парвандаи мушаххас гузаронида мешаванд, муқаррар карда шаванд.

Самти дигари муҳими фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки дар илми ватанӣ фаъолона муҳокима карда мешавад, масъалаҳои Тафсири Конституцияи ҚТ ва қонунҳо, инчунин ҳуқуқи ташаббуси қонунгузори мақомоти судӣ мебошад. Мушкилоти тафсир аз лаҳзаи гузоштани вазифаи бунёди давлати ҳуқуқбунёд ва дарки зарурати назорати мазмуни ҳуқуқии қонун хеле фаъол шуд. Бо истифода аз тафсир, ҳокимияти судӣ дар шароити муайян қодир аст қонунгузорӣ, масалан, тавассути таҷрибаи судӣ пур кунад.

Дар ин масъала дар илми ватанӣ мавқеъҳои зиёде баён карда шудаанд, ки аксари онҳо ба додани ҳуқуқ ба тафсири Конституция ва қонунҳо ба Суди конституционӣ оварда мерасонанд.

Дар робита ба ин, пешниҳод менамоем бо мақсади баланд бардоштани эътибор ва самаранокии фаъолияти Суди конституционӣ бояд ба Қонуни конституционии ҚТ "Дар бораи суди Конституционии ҚТ" бо мазмуни зерин тағйирот ворид карда шавад:

- Таҳким бахшидани рӯйхати субъектҳои, ки ҳуқуқи муроҷиат ба Суди конституционӣ қаранро доранд, аз ҷумла ассосиатсияҳои касбии ҳуқуқшиносон ва муассисаҳои илмӣ;

- Ба қонунгузорӣ ворид намудани муқаррароти ҳатмӣ ҷиҳати иҷрои тавзеҳоти Суди конституционӣ аз ҷониби ҳамаи судҳо ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ;

- Мафҳуми «мавқеи ҳуқуқии Суди конституционӣ» муқаррар ва қувваи ҳуқуқии он муайян карда шуда, ишора гардад, ки татбиқи ҷунин мавқеъҳо барои ҳамаи мақомоти давлатӣ, аз ҷумла парламент ва судҳои умумӣ ҳатмӣ мебошад.

Муаллифони ватанӣ ба қарорҳои мақомоти олии судӣ ҳамчун санадҳои тафсирий камтар тавачҷӯх зоҳир мекунанд. Амиқтар ба моҳияти баҳс надаромада, мо мехоҳем мушкилоти дигареро, ки дар ин замина

вучуд дорад, муайян кунем – эътирофи санадҳои судии тафсир ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ. Дар ин масъала дар илм тадқиқотҳои гуногун мавҷуданд, ки дар доираи онҳо зери категорияи сарчашмаи ҳуқуқ танҳо санадҳои меъёри фаҳмида мешаванд. Ин равиш аз ҷониби қонунгузори ватанӣ низ истифода шудааст. Дар қонуни ҚТ "Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ" санадҳои мақомоти судӣ ба сарчашмаҳои ҳуқуқ дохил карда нашудаанд.

Дар байни олимони ватанӣ мавқеи дигар бартарӣ дорад. Аз ҷумла, К.Н. Холиқов қайд мекунад, ки "санадҳои суди Конституционии ҚТ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошанд, зеро онҳо меъёрҳои ҳуқуқиро муқаррар меkunанд, тағйир медиҳанд ё бекор меkunанд. Аз ин рӯ, ӯ ба хулосае меояд, ки санадҳое, ки тартиби мувофиқаи суди конституциониро муайян меkunанд, қарорҳое, ки дар онҳо конституционии санадҳои ҳуқуқӣ, масъалаҳои тафсири меъёрҳои Конституция ва ғайра муқаррар карда мешаванд, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошанд ва мувофиқан ҳамчун манбаъҳои ҳуқуқи конституционӣ баромад меkunанд [106, с. 129]. М.А. Маҳмудзода қайд мекунад, ки "аз рӯи аҳаммияти қарорҳои мақомоти назорати конституционӣ дар рушди низоми ҳуқуқӣ, инчунин нақши он дар таъмини қонуниятии конституционӣ дар кишвар, метавон эътироф кард, ки санадҳои Суди конституционӣ ҳамчун манбаи нави ҳуқуқ амал меkunанд, ки тавассути он Суди конституционӣ вазифаи ислоҳи ҳуқуқро нисбат ба меъёрсозии мақомоти ҳокимияти ҷамъиятӣ, ки ба таъмини волоияти Конституция равона шудааст, иҷро мекунад" [132, с. 26].

Дар навбати худ, Ф.Н. Абдуллозода инчунин ба аҳаммияти қарорҳои мақомоти олии судӣ ҳамчун манбаъҳои ҳуқуқ диққат медиҳад [153, с. 223].

Дар ин замина, мо чунин мешуморем, ки дар шароити муосир эътирофи санадҳои алоҳидаи судӣ ба нақши манбаъҳои ҳуқуқ ба самаранокии бештари меъёрҳои ҳуқуқии амалкунанда мусоидат мекунад. Савол дар он аст, ки дар амал робитаи фаъолияти судӣ бо фаъолияти

лоихаи қонун таъмин карда намешавад. Амалияи судӣ худ аз худ вучуд дорад, фаъолияти лоихаи қонун худ аз худ вучуд дорад. Аз ин рӯ, қонунгузорӣ эътироф кардани санадҳои тафсири мақомоти олии судӣ (аз ҷумла Пленумҳои судҳои олий) ҳамчун манбаъҳои ҳуқуқ мақсаднок аст, алахусус, ки ҳуқуқэҷодкунии судӣ аллакай аз ҷониби олимони ватанӣ назарияшиносон ва амалиячиён эътироф шудааст. Таъмини санадҳои судӣ ҳамчун манбаи ҳуқуқ, ба андешаи диссертант, ба ҳокимияти судӣ имкон медиҳад, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро самараноктар таъмин кунад.

Дар ин замина, мо пешниҳод менамоем, ки ба Қонун "Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ" тағйирот ворид карда шавад, аз ҷумла:

– қарорҳои Суди конституционӣ, ки мавқеи ҳуқуқиро доро мебошанд;

– қарорҳои Пленуми Суди Олий ва Суди Олии иқтисодӣ, ки таҷрибаи судиро тавзеҳ медиҳанд, ба сифати сарчашмаи ҳуқуқ эътироф карда шаванд.

Инчунин, пешниҳод мегардад, ки ба таври ҳатмӣ иҷро кардани онҳо дар амалияи ҳуқуқтатбиқнамоӣ возеҳан нишон дода шавад.

Дар бораи масъалаҳои такмили фаъолияти ҳокимияти судӣ сухан ронда, ба масъалаи дигари муҳоҷисавӣ, ки дар байни муаллифони ватанӣ фаъолона баррасӣ мешавад, дахл накардан мумкин нест – додани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ба мақомоти судӣ. Тавре ки то ислоҳоти конституционии соли 2003 маълум буд, ҳокимияти судӣ ҳамчун шохҳои мустақили ҳокимият ин ҳуқуқро дошт.

Олимони ватанӣ зарурати барқарор кардани ин ваколатро барои мақомоти судӣ асоснок карда, қайд мекунанд, ки мақомоти олии судӣ мақомоте мебошанд, ки дар бораи ҷӣ гуна амал кардани қонунҳо, мушкилот ва нуқсонҳои татбиқи онҳо маълумоти васеъ доранд. Бо ишора ба ин маълумот, судҳо қодиранд, ки ба қонунэҷодкунӣ мусоидат намуда, ба камбудии ва дигар камбудии қонунгузорӣ таваҷҷӯҳ зоҳир кунанд. Бахусус, ки дар қонунгузорӣ ин ҳуқуқ ба судҳо ба таври

ғайримустақим нигоҳ дошта шудааст. Ҳамин тавр, дар моддаи 22 Қонуни конституционии ҚТ "Дар бораи судҳои ҚТ" чунин ваколати Суди Олии ҚТ муқаррар карда мешавад: - "пешниҳодҳо оид ба тақмили қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳия ва ба мақомоти дахлдор пешкаш менамояд".

Амалия нишон медиҳад, ки таҳия ва пешниҳоди судҳои зинаҳои болоии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба навсозии қонунгузорӣ дар матни қонунҳо аз ҷониби мақомоти қонунгузории ҳокимият амалан бетағйир қабул карда мешавад. Гузашта аз ин, назарияи ҳуқуқ таҳия ва пешниҳоди лоиҳаи қонунро ҳамчун қисми ҷудонашавандаи ташаббуси қонунгузорӣ мешуморад. Аз ин рӯ, метавон назариявӣ изҳор дошт, ки муқаррароти зикршудаи Қонуни конституционӣ "Дар бораи судҳои ҚТ" ба маънои васеъ пешниҳоди ташаббуси қонунгузорӣ ба мақомоти олии суди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад [169, с. 378].

Ҳангоми ҷамъбасти мавқеи муаллифони ватанӣ оид ба ин масъала, мо мехоҳем қайд намоем, ки дар маҷмӯъ мо пешниҳоди додани ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорро ба мақомоти судӣ дастгирӣ менамоем. Дар ин ҳолат, ин ҳуқуқ дар заминаи ҳокимияти судӣ метавонад тағйир дода шавад, яъне аз рӯи хусусияти фаъолияти мақомоти судӣ, ин ҳуқуқро на ба ҳамаи судҳои ба низоми судӣ дохилшуда, балки танҳо ба Суди конституционӣ додан мумкин аст.

Самти дуҷонибаи тақмили ҳокимияти судӣ, тавре ки дар боло қайд кардем, самти ташкилӣ мебошад. Ба ин самт омилҳои гуногуни объективӣ ва субъективӣ, аз ҷумла хусусиятҳои таърихӣ рушди давлат дар маҷмӯъ ва ҳокимияти судӣ, ҷанбаҳои иқтисодӣ, идеологӣ ва сиёсии рушди давлат, ҳолати қонунгузорӣ ва татбиқи он, ҳолати шуури ҳуқуқии шаҳрвандон ва ғайра таъсир мерасонанд.

Ҳамзамон, давлат бояд ба омилҳои зикршуда таъсир расонида, барои ташаккул ва рушди ҳокимияти судӣ ва фаъолияти он оид ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд шароити мусоид фароҳам оварад.

Ҳамин тариқ, омили муҳимми рушд ва фаъолияти самараноки ҳокимияти судӣ таъмини суботи сиёсӣ, иқтисодӣ ва идеологӣ мебошад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон борҳо ба ин оил таваҷҷӯҳ зоҳир намуданд. Ҳамин тавр, дар паёми худ ба парлумони кишвар аз 23 декабри соли 2022 қайд карданд, ки "рушди устувор ва босуръати кишвар, алахусус татбиқи стратегияҳо, барномаҳои дарозмуддат ва миёнамӯҳлати кишвар таъмини саривактӣ ва босифати онҳоро бо заминаи ҳуқуқӣ талаб мекунанд. Ин вазифа аз мақомоти ҳуқуқэҷодкунӣ, пеш аз ҳама, аз парлумон талаб мекунад, ки фаъолияти худро фаъол созад. Вазифаҳои ба зиммаи мо гузошташуда тақвияти фаъолияти Маҷлиси Олиро бо мақсади қабули қонунҳои саривактии комил ва босифат талаб мекунанд. Ин вазифа, дар навбати худ, ҳамкориҳои доимии парлумонро бо дигар мақомоти қонунэҷодкунӣ, аз ҷумла субъектҳои, ки ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ва татбиқи ҳуқуқро доранд, талаб мекунад. Бо дарназардошти рушди минбаъдаи муносибатҳои ҷамъиятӣ, таҳкими кафолатҳои судии субъектҳои ин муносибатҳо бояд фаъолияти мақомоти судӣ пайваستا тақвият ва такмил дода шавад" [195].

Дар ҳақиқат, барои татбиқи самараноки ҳокимияти судӣ суботи сиёсӣ ва иқтисодии давлатро таъмин кардан лозим аст, ки аз он, аз ҷумла, вазъи иқтисодиёт ва қонунгузорӣ, сатҳи шуури ҳуқуқии шаҳрвандон ва дар ниҳоят, сатҳи таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд вобаста аст.

Самти дигари муҳим масъалаи такмили заминаи меъёрию ҳуқуқӣ мебошад. Мутаассифона, судҳо аксар вақт ба камбудии дучор меоянд, ки дар қонунгузориҳои амалкунандаи кишвар мавҷуданд. Барои ҳалли ин масъала дар Тоҷикистон Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 қабул гардид. Зарурати такмили қонунгузорӣ дар соҳаи муносибатҳои баррасишаванда сатҳи сифатан нави қонунгузорӣ ва ҳуди қонунҳоро пешбинӣ мекунад, зеро сифати як

катор қонунҳои дар даҳсолаи охир қабулшуда сазовори танқиди ҷиддӣ мебошанд, зеро онҳо зиддияти дохилӣ доранд, доимо тағйир меебанд ва пурра карда мешаванд, аз ҷумла бо сабабҳои, ки хусусияти объективӣ-зарурӣ надоранд, на ҳамеша механизми татбиқи меъёрҳо пешбинӣ карда мешавад. Дар натиҷа, ин ба афзоиши субъективизм дар фаъолияти судӣ оварда мерасонад, ки аксар вақт дар амалияи судӣ ихтилоф ба вучуд меорад ва дар натиҷа ба вайрон кардани ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд оварда мерасонад.

Самаранокии фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз сатҳи шуури ҳуқуқии шаҳрвандони кишвар низ вобаста аст. Тавре ки муаллифони ватанӣ қайд мекунанд, "ҳокимияти судӣ ҳамчун арзиш ифодагари марҳилаи тамаддунии рушди давлат ва ҷомеа, дараҷаи рушди конституционизми давлатӣ мебошад. Ба ибораи дигар, ташаккули ҳокимияти судӣ ҳамчун арзиш бо рушди принципҳои демократии ҳаёти ҷамъиятӣ, шуури ҳуқуқии шаҳрвандон ва фарҳанги ҳуқуқии онҳо алоқаманд аст. Ҳар қадаре ки сатҳи онҳо баландтар бошад, нақши ҳокимияти судӣ дар давлат ва ҷомеа ҳамон қадар муҳимтар мешавад" [67, с. 352], [169, с. 378].

Тавре Э.С. Насурдинов қайд менамояд: «Андеша, фаҳмиш, концепсия ва назарияҳои, ки ба ҳимоя ва коркарди арзишҳои фарҳанги ҳуқуқӣ алоқаманданд, дар робита бо андешаи давлати ҳуқуқбунёд ташаккул ёфтаанд ва барои худ роҳ кушодаанд», зеро, воқеан, асоси давлати ҳуқуқбунёдро ҳуқуқи инсон ташкил медиҳад [67, с. 352].

Дар навбати худ Ҷ. Саъдизода қайд менамояд, ки «нақши фарҳанги ҳуқуқи инсонро дар амалишавӣ ва таъмини ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд чунин арзёбӣ кардан мумкин аст: 1) фарҳанги ҳуқуқи инсон фарогири арзишҳои фарҳангӣ-ҳуқуқии мусбате мебошад, ки ба амалишавии ҳуқуқи инсон мусоидат мекунанд; 2) вай дар шуури инсон фаҳмишҳои ахлоқӣ-маънавӣ ва нишондодҳои арзиширо оид ба зарурати эҳтиром ва риояи ҳуқуқи инсон ташаккул медиҳад; 3) тавассути ҳавасмандсозии рӯҳӣ ба равон (психология) ва шуури шахс таъсир

расонида, бо ёрии арзишҳои ахлоқӣ дар ҳар як фард аз рӯи эҳтиром муносибат кардан ба инсонро тарғиб месозад; 4) фарҳанги ҳуқуқи инсон дар чараёни таълим ва омӯзиш, тарбияи иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ ташаккул ёфта, маҳз тавассути стандартҳои таълимӣ дар шуур ва рафтори инсон ба шакли одати нек мубаддал мегардад; 5) фарҳанги ҳуқуқи инсон барои барпо намудани давлати ҳуқуқбунёд, ки яке аз талаботи он сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқии аҳоли аст, хизмат мерасонад» [179, с. 241].

Дар робита ба ин масъала пайваста силсилаи тадбирҳои мақсаднок аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон андешида мешаванд. Аз ҷумла қабули як қатор барномаҳои муҳимми давлатӣ, ба монанди Барномаи системаи давлатии омӯзиши ҳуқуқи инсон аз 12-уми июни соли 2001; Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2019 аз 29-уми апрели соли 2009; Барномаи таълим дар соҳаи ҳуқуқи инсон барои солҳои 2013-2020 аз 3-юми декабри соли 2012 далели равшани сиёсати ҳадафмандонаи кишвари мо дар самти ҳуқуқи инсон ва баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқи инсон ба ҳисоб мераванд. Дар Барномаи таълим дар соҳаи ҳуқуқи инсон барои солҳои 2013-2020 аз 3 декабри соли 2012 бисёр бамаврид ишора шудааст: «Ташаккули давлати ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандӣ маданияти баланди ҳуқуқиро талаб менамояд, ки бе он чунин арзишҳои бунёдӣ ва принципҳои ҷомеа, ба монанди волоияти қонун, афзалияти ҳуқуқу озодиҳои инсон ва ҳифзи манфиатҳои қонунии инсон ва шаҳрванд наметавонанд пурра амалӣ шаванд».

Ин чораҳо ба баланд бардоштани сатҳи шуури ҳуқуқии шаҳрвандон равона карда шудаанд. Ҳар қадаре, ки сатҳи шуури ҳуқуқии шаҳрвандон баландтар бошад, фаъолияти ҳокимияти судӣ дар ҳимояи ҳуқуқи инсон самараноктар хоҳад буд.

Бояд қайд кард, ки ба ғайр аз самтҳои омили зикршудаи тақмили ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, омили дигаре низ вучуд дорад, ки баъзе ислохотро талаб мекунад – ин хусусиятҳои шахсии корпуси судяҳо мебошад. Мақоми ҳокимияти судӣ

дар чомеа, самаранокии он асосан аз ҷониби шахсияти судя, тамоми рафтори ӯ, ҳам дар деворҳои суд ва ҳам дар рӯзгор муайян карда мешавад. Судя бояд мутахассиси дараҷаи аввал бошад, дорои фарҳанги баланди ҳуқуқӣ ва умумӣ бошад. Ба ӯ бояд ҳикмати ҳаёти, тарозуи ҳукмҳо хос бошад. Вай набояд фаромӯш кунад, ки ҳар калимае, ки ӯ мегӯяд, аксар вақт ҳамчун фикри давлат, ҳокимият қабул карда мешавад. Ба гуфтаи В.Ф. Яковлев, "сифати фаъолияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз сатҳи касбият ва сатҳи масъулияти судя муайян карда мешавад" [151, с. 7-8].

Дар ин бахш бояд бо мавқеи Ф.Н. Абдуллозод розӣ шуд, ки қайд мекунад, ки «ҳамзамон дар раванди гуфтаҳои боло мебоист махсусан муқаррароти минбаъдаи барномаи судӣ-ҳуқуқиро нисбати таҳкими қонунгузорӣ чиҳати баландбардории сатҳи касбияти судя, фарҳанги маънавию ҳуқуқӣ, фарҳанги муоширати касбии судяҳо, адолат ва ахлоқу одоб, шоистаи номи худ будан, бо маҳорати касбӣ анҷом додан, поқбодон будан, дар ҳама вазъият шаъну шарафи шахсии худро нигоҳ доштан, аз ҳамаи он амале, ки метавонад нуфузи ҳокимияти судиро паст занад ва ба номи неки судя зиён расонад, худдорӣ намудан зикр намудан ва ин ҳама нуктаҳоро қабул намудан мувофиқи мақсад мебуд. Аз ин рӯ, аз нуктаи назари мо, судяҳо ҳамчун барандагони ҳокимияти давлатӣ бояд дорои хислатҳои баланди корӣ ва маънавӣ бошанд. Бо ин мақсад аз ҷониби Иттиҳодияи судяҳо бо таҳрири нав Кодекси одоби судяҳо коркард ва қабул гардид, ки ҳамаҷониба ва бо таври комплексӣ рафтори судяҳоро танзим менамоянд. Зарурияти қабули Кодекси нав аз он бармеомад, ки ҳуҷҷати пешина ба талаботи вақт ҷавобгӯ набуд» [153, с. 223].

Бо муайян кардани самтҳои функционалӣ ва ташкилии тақмили ҳокимияти судӣ ва фаъолияти он оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, бояд қайд кард, ки ҳамаи самтҳои дар боло зикршуда дар робитаи системавӣ қарор доранд. Ин маънои онро дорад, ки бе тақмили соҳаҳои ташкилӣ тақмил додани самтҳои функционалӣ

ғайриимкон аст. Дар баробари ин, такмили самтҳои ташкилӣ ба таври худкор такмили самтҳои функционалиро дар назар дорад. Масалан, бидуни такмили соҳаи иқтисодии давлат таъсиси судҳои махсусгардонидашуда (маъмурӣ, ноболиғон) ғайриимкон аст; фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар соҳаи назорати меъёрии судӣ бе ворид намудани тағйироти дахлдор ба қонунгузории амалкунанда ва ғайра такмил дода намешавад.

Барои ҷамъбасти ин гуфтаҳо мо ба хулосаҳои зерин омадем:

Якум, мақсади марказии муайянкунандаи фаъолияти ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ҳамчун арзиши олии эълоннамудаи Конститутсия мебошад. Ин ҳадафи асосии муайянкунандаи ҳокимияти судӣ дар механизми тақсимои ҳокимият инъикос намуда, ҷойгоҳ ва нақши онро дар низоми ҳокимияти оммавӣ муайян мекунад. Ҳокимияти судӣ, ки ин ҳадафро тавассути татбиқи адолат, назорати конституционӣ ва дигар назорати судӣ амалӣ менамояд, як ниҳоди асосӣ мебошад, ки ба тасдиқи волияти ҳуқуқ, таъмини адолат ва ҳифзи ҳуқуқии шахс дар ҷомеаи демократӣ мусоидат мекунад.

Дуюм, мушаххас кардани ҳадафи зикршуда тавассути низоми бисёрсатҳаи вазифаҳое, ки ба татбиқи вазифаи ҳуқуқии ҳокимияти судӣ ва нигоҳ доштани суботи тартиботи ҳуқуқӣ равона шудаанд, амалӣ карда мешавад. Ин вазифаҳо дар чунин самтҳо, ба монанди баррасии саривақтӣ ва ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ, назорати қонуниятӣ амалҳои мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор, таъмини иҷрои қарорҳои судӣ, инчунин таъмини мурофиавии дастрасӣ, беғаразӣ ва самаранокии мурофиаи судӣ ифода меёбанд. Ҳамзамон, вазифаҳои ҳокимияти судӣ ҳам ҷанбаҳои пурмазмуни марбут ба моҳияти парвандаҳои баррасишаванда ва ҳам мурофиавиро дар бар мегиранд, ки риояи принципҳои мурофиаи одилнаро таъмин мекунанд.

Сеюм, барои фаъолияти самараноки ҳуқуқӣ ва ташкилии ҳокимияти судӣ таснифи вазифаҳои он аз рӯи як қатор меъёрҳои асосӣ

мақсаднок ба назар мерасад. Ба онҳо дохил мешаванд: намуди мурофияи судӣ (ҷиноятӣ, маданӣ, маъмурӣ ва ғ.); механизми татбиқи ҳуқуқ (меъёрӣ, мурофиявӣ, назоратӣ); ҳайати субъектӣ (судҳои умумӣ, мақомоти махсусгардонидашуда, Суди конституционӣ); инчунин дараҷаи зарурият ва ҷаврӣ (вазифаҳои ҷорӣ ва стратегӣ). Чунин типология ба муайян кардани афзалиятҳо дар сиёсати судӣ, муайян кардани захираҳои рушди институтсионалии он ва мутобиқ шудан ба шароити тағйирёбандаи иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ мусоидат мекунад.

Чорум, вазифаҳои ҳокимияти судӣ самтҳои устувори фаъолияти ҳуқуқӣ, муҳофизатӣ ва ҳуқуқии он мебошанд, ки бо вазифаҳои давлат алоқамандии зич доранд ва бо ҳадафҳои салоҳияти судӣ вобастаанд. Пуркунии функционалии ҳокимияти судӣ ҳам вазифаҳои универсалӣ (ҳуқуқшиносӣ, муҳофизатӣ, танзимкунанда, тарбиявӣ ва ғ.) ва ҳам вазифаҳои махсусро, ба монанди татбиқи адолат, татбиқи назорати конституционӣ, баррасии қарорҳои судӣ бо тартиби назорат ва шикоят дар бар мегирад. Дар ин ҳолат, вазифаи ҳуқуқи башар аҳаммияти марказӣ дорад, ки дар шароити давлати ҳуқуқӣ афзалиятнок ва муайянкунандаи тамоми фаъолияти ҳокимияти судӣ ҳамчун кафили асосии ҳуқуқ ва озодиҳои шахс мебошад.

Панҷум, тамоми механизми функционалии ҳокимияти судӣ ба татбиқи ҳадафи олии он – таъмин ва ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд тобеъ аст, ки ин хусусияти яклухт, бонизом ва интегративии онро ба вуҷуд меорад. Вазифаҳо ва функцияҳои ҳокимияти судӣ дар ягонагии дохилии мундариҷа ва мантиқӣ қарор доранд, ки низоми мукамал ва ҳамоҳангшударо ташкил медиҳанд, ки ба таъмини волоияти қонун, итминони ҳуқуқӣ ва суботи ҳуқуқӣ равона карда шудааст. Ҳамин тариқ, ҳокимияти судӣ ҳамчун як ниҳоди калидӣ ба назар мерасад, ки ҳам ҳимояи ҳуқуқии инфиродӣ ва ҳам ҳифзи сохти конституционӣ, принципҳои демократӣ ва тартиботи ҳуқуқиро дар давлат таъмин мекунад.

ХУЛОСА

Аз таҳлили ниҳоии рисола ва натиҷаҳои ҳосилшуда метавон чунин хулосаҳоро манзур намуд:

1. Аз рӯи мазмун, институти ҳимояи ҳуқуқи инсон фарогирандаи унсурҳои гуногуни ташкилӣ, танзимнамояӣ, коммуникатсионӣ, ахлоқӣ ва ғайра буда, аз нигоҳи функционалӣ ва моҳияти табиӣ худ баҳри татбиқи раванди воқеии таъмини ҳимояи ҳуқуқи инсон нигаронида шудааст. Бо ин назардошт, институти ҳимояи ҳуқуқи инсон институти мукамал буда, дар худ тамоми маҷмӯи меъёрҳои инфиродӣ-ҳуқуқӣ ва ташкилӣ-ҳуқуқиро баҳри таъмини ҳимояи ҳуқуқи инсон ҷой додааст. Бо дарназардошти ин, категорияҳои «ҳимояи давлатӣ», «ҳимояи ҳуқуқӣ», «ҳимояи судӣ» ва ғ., ки дар илм ва амалияи қонунгузорӣ мавҷуданд, мафҳумҳое мебошанд, ки қисман ҳамдигарро такрор, муттаҳид ва пурра менамоянд. Ҳолати мазкур ифодакунандаи он мебошад, ки ҳамаи онҳо аз нигоҳи хусусиятҳои ба табиаташон мутааллиқбуда, ифодакунандаи як падида – институти ҳимояи ҳуқуқи инсон мебошанд. [1-М]

2. Фаҳмиши категорияи “ҳимояи ҳуқуқи инсон” на танҳо ошкор кардани хусусиятҳои пурмазмуни онро талаб мекунад, балки ҷудоии возеҳи методологиро аз мафҳумҳои ҳуқуқии ҳамҷавор, аз ҷумла аз истилоҳи “ҳифзи ҳуқуқи инсон” талаб мекунад. Гарчанде ки ҳардуи ин падидаҳо ба таъмини татбиқи ҳуқуқ, озодиҳо ва манфиатҳои қонунии шахс нигаронида шудаанд ва аксар вақт механизмҳои шабеҳи ҳуқуқӣ ва ташкилиро истифода мебаранд, байни онҳо дар табиати ҳуқуқӣ ва мазмун фарқиятҳои ҷиддӣ мавҷуданд. Ҳамин тариқ, ҳимояи ҳуқуқи инсон, чун қоида, ба фаъолиятҳои дахл дорад, ки ба барқарор кардани ҳуқуқҳои аллакай вайроншуда, пешгирии амалҳои ғайриқонунӣ ва ба ҷавобгариҳои ҳуқуқӣ кашидан нигаронида шудаанд. Дар айни замон, ҳифзи ҳуқуқ ҳамчун механизми пешгирикунанда, ки ба пешгирии қонуншиканиҳои эҳтимоли равона шудааст, амал мекунад. Гузаронидани чунин тафриқа ҳам барои дарки назариявӣ-ҳуқуқии

низомии танзими ҳуқуқӣ ва ҳам барои таъмини фаъолияти самараноки механизмҳои татбиқ ва кафолати ҳуқуқу озодиҳои шахс аҳамияти муҳим дорад. Дар ин замина, ҳифз ва ҳимоя метавонад ҳамчун ҷанбаҳои гуногуни падидаи умумии ҳуқуқӣ - низомии таъмини ҳуқуқии ҳуқуқи инсон баррасӣ карда шавад. Ҳамин тариқ, ҳимоя ва ҳифзи ҳуқуқи инсон шаклҳои ҳуқуқии татбиқи ҳуқуқи шахс ба ҳимоя мебошанд, ки ба низомии умумии кафолатҳои ҳуқуқ ва озодиҳо мувофиқат мекунанд. [7-М]

3. Фаҳмиши муосири ҳуқуқи инсон ба таҷрибаи назарраси таърихии инсоният, пеш аз ҳама дар соҳаи ташкили ҳуқуқии ҷомеа ва давлат, инчунин танзими ҳуқуқии муносибатҳои иҷтимоӣ асос ёфтааст. Дар баробари ин, дар илми ватанӣ ва хориҷӣ назари гуногун дар бораи пайдоиш ва рушди ҳуқуқи инсон пешниҳод карда мешавад. Доктринаи хориҷӣ асосан пайдоиши консепсияи ҳуқуқи инсонро бо рушди афкори давлатии ҳуқуқии ғарбӣ алоқаманд мекунад, дар ҳоле ки муҳаққиқони ватанӣ таъкид мекунанд, ки ҳанӯз дар Шарқ дар соли 539 пеш аз милод Эълумияи Куруши Кабир, ки меъёрҳои ҳуқуқи инсонро дар бар мегирад, қабул карда шуд. Бидуни ворид шудан ба баҳсҳои муфассали илмӣ, ба андешаи муаллиф равиши одилонае ба назар мерасад, ки мувофиқи он масъалаҳои пайдоиш ва рушди ҳуқуқи инсон дар минтақаҳои гуногуни ҷаҳон дар як вақт ва вобаста ба хусусиятҳои фарҳанг, фалсафа, дин, шуури ҷамъиятӣ ва ахлоқи онҳо ҳал карда мешуданд. Рушди тасаввурот дар бораи ҳуқуқи инсон хусусияти иҷтимоӣ таърихӣ дорад, зеро ҳар як ҷомеа ва тамаддуни таърихӣ дар ташаккул ва фаҳмиши онҳо саҳми махсус гузоштааст. Ин имкон медиҳад, ки ҳуқуқи инсон на як категорияи шахшуда, балки як категорияи ҳуқуқии фаъол мебошад, ки дар тӯли вақт бо таъсири омилҳои фарҳангӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ тағйир меебад. Ҳуқуқҳои инсон бояд ҳамчун падидаи универсалӣ баррасӣ карда шаванд, ки маҷмӯи имкониятҳои шахсиятро дар бар мегирад, ки татбиқи онҳо эътироф, риоя ва ҳимояи ҳам давлатҳо ва ҳам ҷомеаи байналмилалиро талаб мекунад. [8-М]

4. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон падидаи мураккаби ҳуқуқӣ буда, омӯзиши амиқро тақозо менамоянд. Ба мазмуни ҳуқуқу озодиҳои инсон омилҳои зиёди объективӣ ва субъективӣ таъсир мерасонанд. Ба онҳо метавон асосҳои таърихӣ рушди давлат, сатҳи шуурнокӣ ва фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа, сатҳи рушди иқтисодӣ, иродаи сиёсӣ ва дигар омилҳоро дохил намуд. Аммо новобаста аз ин омилҳо, ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ҳамеша арзишҳои муҳимми ҳаётӣ буданд, ҳастанд ва мемонанд, ки ҳар як давлат вазифадор аст онҳоро на танҳо эътироф кунад, балки барои таъмин, татбиқ ва ҳифзи онҳо шароит фароҳам оварад. Мафҳум ва таснифоти ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро баррасӣ намуда, муаллифи рисола ба чунин хулоса омад: барои воқеӣ будани ҳуқуқу озодиҳо давлат бояд на танҳо онҳоро танзим ва эътироф намояд (ва ин нукта низ муҳим мебошад), балки ҳимояи воқеии онҳоро низ бояд таъмин кунад. Барои расидан ба ин ҳадаф, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми кафолатҳои давлатиро пешбинӣ менамояд, ки роҳҳо ва шаклҳои гуногуни татбиқи ин ҳадафро дар бар мегиранд. Ба ин низом дохил мешаванд:

– Эълони Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд. Ин муқаррарот дорои аҳамияти махсус мебошад, зеро кафолати воқеии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд танҳо дар шароити давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд имконпазир аст.

– Бояд эътироф намуд, ки ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мустақиман амал намуда, мазмун, моҳият ва татбиқи қонунҳо, фаъолияти мақомоти қонунгузор, иҷроия ва судиро муайян мекунанд.

– Таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд тавассути ҳимояи судӣ.

– Усулҳои ҳимояи маъмурӣ-ҳуқуқӣ, яъне шахрванд ҳуқуқ дорад бевосита ва ё тавассути муроҷиати инфиродӣ ва дастаҷамъона ба мақомоти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ муроҷиат кунад.

– Фаъолияти Ваколатдор оид ба ҳуқуқи инсон. [2-М]

5. Ҳокимияти судӣ одатан ҳамчун пайванди калидӣ дар механизми таъмин ва ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар ҷомеаи муосири ҷаҳонӣ баррасӣ карда мешавад. Падидаи ҳимояи судӣ оид ба ҳуқуқ дар низоми кафолати ҳуқуқи инсон мавқеи марказиро ишғол мекунад, зеро он на танҳо барои таъмини муқаррароти онҳо дар сатҳи қонунгузории миллӣ ва байналмилалӣ, балки татбиқи воқеии онҳо, инчунин барқарор кардани ҳуқуқҳои вайроншуда дар сурати поймол шудани онҳо пешбинӣ шудааст. Маҳз тавассути расмиёти судӣ даҳолати муассири давлат барои ҳимояи ҳуқуқҳои шахс аз ҳама гуна таҷовузҳои ғайриқонунӣ кафолат дода мешавад, ки ба падидаи ҳимояи судӣ мақоми воситаи универсалии ҳифзи ҳуқуқиро медиҳад. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мубодилаи ин равишҳои эътирофшудаи умум дар модели конститутсионии худ ба ҳокимияти судӣ дар таъмин ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон аҳамияти махсус дода, муқаррароти дахлдорро дар Конститутсия мустаҳкам намуда, онҳоро дар қонунгузории соҳавӣ ва амалияи судӣ рушд медиҳад.

Конститутсияи ҚТ муҳимтарин муқарраротҳоро ҷой додааст, ки ифодакунандаи мазмун ва принципҳои ҳимояи судӣ мебошанд. Аз ҷумла, дар моддаи 84 ба таври бевосита пешбинӣ мегардад, ки ҳокимияти судӣ ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро ба роҳ мемонад. Моддаи 19 бошад, ба ҳар кас ҳуқуқи мурочиат кардан ба судро кафолат дода, дар моддаи 21 ҳуқуқи ҷабрдидаро аз кирдорҳои ҷиноятӣ тавассути ҳимояи судӣ пешбинӣ менамояд. Инчунин, Конститутсия баррасии парвандаро ба зиммаи суди босалоҳият, мустақил ва бегараз вогузор намуда (моддаи 19), иҷрои мустақими ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро тавассути ҳокимияти судӣ кафолат дода (моддаи 14), принципҳои мубоҳисавӣ, баробарии тарафҳо, ошкоро баргузор гардидани мурофияи судӣ (моддаи 88) ва эҳтимолияти бегуноҳиро (моддаи 20) муқаррар кардааст. Ба сифати кафолатҳои иловагӣ, ҳуқуқи мурочиат ва бозбинӣ намудани қарорҳои судӣ баромад менамоянд.

Ҳамин тариқ, ҳимояи судӣ усули муқаррарнамудаи конституционии ҳимояи ҳуқуқ ва озодӣ буда, тавассути фаъолияти низоми судӣ ба амал бароварда мешавад. Он як механизми универсалӣ (фарогир)-и ҳуқуқӣ аст, ки бидуни ҳеҷ гуна фарқиятҳои иҷтимоӣ ё дигар нави фарқиятҳо барои ҳама дастрас мебошад ва баҳри барқарор намудани ҳуқуқҳои поймолшуда ва пешгирӣ кардани вайронкунии онҳо равона карда шудааст. [6-М]

6. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳимояи судӣ тавассути муҳофизати суди конституционӣ, маъмурӣ, ҷиноятӣ, маданӣ ва иқтисодӣ амалӣ карда мешавад. Ҳар яке аз судҳои, ки ба низоми судӣ дохил мешаванд, ваколат доранд, ки парвандаҳои вайрон кардани ҳуқуқ ва озодиҳои шахсро баррасӣ кунанд.

Фаъолияти суди Конституционӣ аҳамияти махсус дорад, ки мувофиқати қонунҳои Конститусияро санҷида, фаҳмиши ягонаи меъёрҳои конституциониро таъмин мекунад, афзоиши онҳо дар низоми ҳуқуқӣ ва бо ин роҳ қарорҳои ҳуқуқиро таъмин мекунад.

Муҳофизати суди маъмурӣ ҳамчун воситаи самараноки шикоят аз амалҳо ва қарорҳои мақомоти ҳокимият, ки ба ҳуқуқҳои шаҳрвандон таъсир мерасонад, хизмат мекунад.

Муҳофизати суди ҷиноятӣ манфиати оммавӣ ва ҳатмии оғоз кардани парвандаҳоро ҳангоми мавҷудияти аломатҳои ҷиноят амалӣ мекунад, дар айни замон қарорҳои конституциониро таъмин мекунад (муҳофизат, эҳтимолияти бегуноҳӣ ва ғайра).

Дар муҳофизати маданӣ ҳимояи ҳуқуқҳо асосан тавассути муҳофизати судӣ, ки бо хоҳиши ҳама субъектҳои оғоз карда мешавад ва дар муҳофизати иқтисодӣ тавассути баррасии баҳсҳои марбут ба фаъолияти соҳибдорӣ амалӣ карда мешавад.

Ҳамин тариқ, низоми суди Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқи ҳамаҷонибаи ҳуқуқи ҳимоя дар тамоми соҳаҳои ҳаётро таъмин менамояд. [3-М]

7. Аз таҳлили Конституцияи ҚТ ва санадҳои қонунгузории дар асоси он қабулшуда чунин бармеояд, ки ҳадафи асосии давлати мо эътироф, риоя ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мебошад. Дар баробари ин, нақши асосиро дар таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд маҳз мақомоти судӣ дорост. Қонунгузорӣ ба сифати ҳадафҳои асосии фаъолияти ҳокимияти судӣ дар замони муосир инҳоро муқаррар кардааст: ҳифзи асосҳои сохтори конституционӣ, ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон ва шаҳрванд, таъмини волоият ва амали бевоситаи Конституцияи ҚТ дар тамоми ҳудуди он. Дар ҳамин ҳол, таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд – мақсади бунёдии фаъолияти ҳокимияти судӣ ба ҳисоб рафта, ҳамаи дигар ҳадафҳо ба он мутааллиқ мебошанд. Аз нигоҳи мо, мақсади ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи ҳокимияти давлатӣ аз ҷимояи арзишҳои ҳуқуқии инсон, давлат ва ҷомеа тавассути татбиқи адолати судӣ, иборат мебошад. Арзиши ҳуқуқии марказиро арзише ташкил медиҳад, ки дар Конституцияи ҚТ муқаррар карда шудааст, яъне арзишҳои конституционӣ.

Ҳадафҳо ва вазифаҳои, ки дар назди ҳокимияти судӣ гузошта шудаанд, тавассути функцияҳои амалкунандаи он татбиқ карда мешаванд. Дар натиҷаи таҳқиқоти анҷомдодашуда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки функцияҳои ҳокимияти судиро метавон ба умумӣ ва махсус ҷудо намуд. Функцияҳои умумӣ он функцияҳои мебошанд, ки ҳокимияти судӣ ҳамчун як падидаи давлатӣ-ҳуқуқӣ дорост, функцияҳои махсус бошанд, танҳо ба ҳокимияти судӣ ҳамчун як шохаи мустақил ва алоҳидаи ҳокимияти давлатӣ рабт доранд.

Фаъолияти ҳокимияти судӣ ба маҷмӯи принципҳои асосӣ таъна мекунад, ки моҳияти конституционӣ-ҳуқуқии онро инъикос меkunанд. Чунин принципҳои ташкил ва фаъолияти ҳокимияти судиро метавонем ҷудо намуд: соҳибхитиярии ҳокимияти судӣ; мустақилияти ҳокимияти судӣ; волоият ва таъсири бевоситаи Конституция (конституционӣ будан); қонуният; салоҳиятноки будан (пурра будани ваколатҳо); ошкорбаёнӣ. Ин принципҳо бо ҳам алоқаманданд, аз мақоми махсуси

ҳокимияти судӣ бармеоянд ва бевосита ба раванди ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд таъсир мерасонанд.

Танҳо дар сурати риояи қатъии ин принципҳо, ҳокимияти судӣ қодир аст, ки таъиноти худро пурра иҷро кунад — ҳуқуқ ва озодиҳои конституционии шахсро боэътимод таъмин ва ҳимоя кунад, ки ин қаророти муҳимтарини самаранокии фаъолияти он дар давлати ҳуқуқбунёд мебошад. [5-М]

8. Дигаргуниҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва иқтисодии дар Тоҷикистон аз замони қабули Конститутсия 6 ноябри соли 1994 гузаронидашуда ба таъмин ва ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандон ва фароҳам овардани шароит барои зиндагии шоиста равона карда шудаанд. Таҳқиқоти умумии ҳокимияти судӣ ҳамчун қариб ҳамаи ҳуқуқи инсон инчунин омӯзиши равандроҳои ислоҳот ва тақмили онро дар бар мегирад. Ислоҳоти ҳокимияти судӣ пеш аз ҳама бо тасдиқи модели конституционии таҷзияи ҳокимият ва ташаккули низоми судӣ тибқи Конститутсия алоқаманд аст. Ин тақмил бо татбиқи пайдарпайи барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ алоқаманд аст. Ислоҳоти судии охири солҳои 1990-ум ва аввали солҳои 2000-ум ҳокимияти судиро ба таври куллӣ тағйир дода, мустақилияти онро мустаҳкам кард, эътирофи ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳоро вазифаи асосӣ эътироф кард, самтҳои фаъолиятро васеъ кард ва принципҳои демократии фаъолиятро тасдиқ кард. Дар айни замон, ҳадафи асосии ислоҳот ташкили низоми самараноки ҳимояи судии ҳуқуқи инсон боқӣ монд. Аммо мушкилоти боқӣ монда зарурати тақмили минбаъдаи фаъолияти судӣ ба миён овард. Таҳлили барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ имкон дод, ки ду самти асосии тақмилдиҳӣ ҷудо карда шаванд.

– самтҳои функционалӣ – масъалаҳои марбут ба ташкил ва фаъолияти низоми судӣ, аз ҷумла ташкили судҳои махсусгардонидашуда, масъалаҳои назорати судӣ, тафсир ва истифодаи санадҳои судиро дар бар мегирад

– самтҳои ташкилӣ – ба ҳалли масъалаҳои марбут ба сиёсати ташкилӣ, моддӣ-техникӣ ва кадрӣ дар фаъолияти ҳокимияти судӣ равона карда шудааст. [4-А]

ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҲҚИҚОТ

Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии механизми судии химояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, пешниҳод мегардад, ки ба қонунгузории амалкунанда чунин тағйиру иловаҳо ворид карда шавад:

1. Баҳри таҳкими кафолатҳои ҳифзи ҳуқуқи инсон, ба андешаи мо, дар қонунгузории мурофиавӣ ворид намудани меъёрҳои, ки фарогирандаи масъалаҳои зерин мебошанд, ба мақсад мувофиқ аст:

– Муқаррар намудани уҳдадорӣ нисбат ба судҳо чиҳати асоснок намудани рад кардани муроҷиат ва шикоятҳои, ки марбут ба химояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон мебошанд;

– Фароҳам овардани имкониятҳои бештар баҳри ҷамъоварӣ намудани далелҳо барои тарафҳо, махсусан барои шаҳрвандоне, ки таҳсилоти касбии ҳуқуқӣ надоранд;

– Пешбинӣ кардани уҳдадории ҳатмӣ нисбат ба судҳо чиҳати фаҳмондани ҳуқуқҳои иштирокчиёни мурофиа дар ҳама марҳилаҳои баррасии судӣ.

2. Бо мақсади баланд бардоштани мақом ва самаранокии фаъолияти Суди конститусионӣ, зарур аст, ки ба Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» тағйироти зерин ворид карда шаванд:

– Васеъ намудани номгуи субъектҳои, ки ҳуқуқи муроҷиат карданро ба Суди конститусионӣ доранд, аз ҷумла ассосиатсияҳои касбии ҳуқуқшиносон ва муассисаҳои илмӣ;

– Ба қонунгузорӣ ворид намудани муқаррароти ҳатмӣ чиҳати иҷрои тавзеҳоти Суди конститусионӣ аз ҷониби ҳамаи судҳо ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ;

– Мафҳуми «мавқеи ҳуқуқии Суди конститусионӣ» муқаррар ва қувваи ҳуқуқии он муайян карда шуда, ишора гардад, ки татбиқи чунин

мавқеъҳо барои ҳамаи мақомоти давлатӣ, аз ҷумла парламент ва судҳои умумӣ ҳатмӣ мебошад.

3. Айни замон дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳадафи дақиқ ва ягонаи умумии ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи мустақили ҳокимияти давлатӣ муайян карда нашудааст. Бо ин мақсад, пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» моддаи алоҳида ворид карда шуда, ҳадафҳои умумии ҳокимияти судӣ дар шакли – «таъмин ва ҳимояи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таҳкими қонуният, адолат ва волияти Конституция» муқаррар карда шавад.

Инчунин, дар қонунгузорӣ ҳадафҳо, вазифаҳо ва функцияҳои ҳокимияти судӣ ба таври низомнок ҷудо карда нашудааст, ки боиси номуайянии назариявӣ-ҳуқуқӣ мегардад. Аз ин рӯ, пешниҳод карда мешавад, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (аз ҷумла, дар барномаҳои ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ) мафҳумҳои зерин ворид карда шаванд:

- ҳадаф – ҳолати аз ҷиҳати стратегӣ дилхоҳи низоми ҳуқуқӣ, ки ноил шудан ба он ҳадафи фаъолияти мақомоти судӣ мебошад;
- вазифаҳо – самтҳои мушаххаси фаъолият, ки марҳилаҳои амалисозии ҳадафҳоро ташкил медиҳанд;
- функцияҳо – намудҳои мукаммали фаъолияти ҳокимияти судӣ, ки ба таври институтсионалӣ таҳким баҳшида шудаанд.

4. Вазифаҳои ҳокимияти судӣ бештар маврид бо вазифаҳои судҳои ҷудогона ҳамсон шуморида мешавад ва ё бидуни асоснокӣ аз мақомоти дигари ҳифзи ҳуқуқ ба он интиқол дода мешавад. Бо ин мақсад, пешниҳод мегардад, ки дар сатҳи қонунгузорӣ вазифаҳои зерин ҷудо карда шаванд:

- вазифаҳои умумии ҳокимияти судӣ ҳамчун шохаи ҳокимияти давлатӣ;
- вазифаҳои махсуси судҳои дорои салоҳияти муайяндошта (конституционӣ, маданӣ, ҷиноятӣ ва ғ.).

Ба мақсад мувофиқ аст, ки дар Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» моддаи алоҳида – «Вазифаҳои ҳокимияти судӣ» ворид карда шавад.

5. Дар қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол ба таври амиқ муқаррар нагардидааст, ки адолати судӣ ягона шакли фаъолияти ҳокимияти судӣ ба ҳисоб меравад, ки тавассути намудҳои гуногуни мурофияи судӣ ба амал бароварда мешавад. Бо ин мақсад, пешниҳод карда мешавад, ки ба Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» чунин тағйиротҳо ворид карда шаванд:

– тавассути меъёри ҳуқуқӣ муқаррар карда шавад, ки ягона шакли амалӣ гардонидани ҳокимияти судӣ ин адолати судӣ мебошад;

– ба таври иловагӣ ишора карда шавад, ки адолати судӣ тавассути мурофияҳои судии конституцсионӣ, маданӣ, ҷиноятӣ, маъмурӣ ва иқтисодӣ ба амал бароварда мешавад.

6. Принципҳои ҳокимияти судӣ дар қонунгузори амалкунанда ба таври пароканда муайян карда шудаанд, ки боиси номуайянии татбиқи ҳуқуқ мегардад.

Пешниҳод менамоем, ки ба Қонуни конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» боби алоҳида ворид карда шуда, дар он номгӯ ва таснифи принципҳои асосии фаъолияти ҳокимияти судӣ дар чунин шакл муқаррар карда шавад: соҳибхитӣ, мустақилият, волоияти Конституция, қонуният, ошкорбаёнӣ, соҳибваколат ва ягонагии ҳокимияти судӣ.

Дар амал, бештар маврид принципҳои фаъолияти ҳокимияти судиро бо принципҳои мурофияи судӣ (масалан, ошкоро баргузор гардонидани мурофия, муҳофизати тарафҳо) омехта менамоянд. Бо дарназардошти ин ҳолат, пешниҳод мегардад, ки дар қонунгузори мурофиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин таснифбандӣ ҷой дода шавад: принципҳои мурофияи судӣ ҳамчун категорияи динамикии мурофиявӣ ва

принсипҳои ҳокимияти судӣ ҳамчун асосҳои институтсионалии ташкили адолати мустақили судӣ.

7. Қонунгузории амалкунанда (махсусан, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ») қарорҳои Суди конституционӣ, Пленуми Суди Олӣ ва дигар мақомоти олии судиро ба сифати сарчашмаи ҳуқуқ эътироф наменамоянд. Бо ин мақсад, ба қонуни ишорашуда тағйирот ворид карда шуда, дар он:

- қарорҳои Суди конституционӣ, ки мавқеи ҳуқуқиро доро мебошанд;

- қарорҳои Пленуми Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодӣ, ки таҷрибаи судиро тавзеҳ медиҳанд, ба сифати сарчашмаи ҳуқуқ эътироф карда шаванд.

Инчунин, пешниҳод мегардад, ки ба таври ҳатмӣ иҷро кардани онҳо дар амалияи ҳуқуқтатбиқнамоӣ возеҳан нишон дода шавад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ:

[1]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 [Матн] // (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «Ганҷ», 2016. – 136 с.

[2]. Қонуни конститутисионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конститутисионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июни соли 2014, № 1083 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2014, № 7, қ. 1, мод. 379.

[3]. Қонуни конститутисионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 июни соли 2014, № 1084 [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2014. – № 7. – қ. 1, мод. 380.

[4]. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 апрели соли 1997, № 692 «Дар бораи баъзе татбириҳо оид ба таъмини мустақилияти ҳокимияти судии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

[5]. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июни соли 2007, № 271 «Дар бораи тасдиқи барномаи ислоҳоти судӣ – ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

[6]. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3.01.2011 сол, № 976 «Дар бораи барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011–2013» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

[7]. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5.01.2015 сол, № 327 «Дар бораи барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015–2017» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/27417>. (санаи мурочиат: 23.08.2022 с.).

[8]. Федеральный конституционный закон РФ «О Конституционном Суде Российской Федерации» от 21.07.1994 г. // Собрание законодательства РФ. 1994. № 13. ст. 1447.

[9]. Эълумияи умумии ҳукуқи башар аз санаи 20.12.1948. // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ] / Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (санаи мурочиат: 08.12. 2021).

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

[10]. Абросимова, Е.Б. Суд в системе разделения властей: российская модель (конституционно-теоретические аспекты) [Текст]: учеб. пособие / Е.Б. Абросимова. – М., 2002. – 110 с.

[11]. Абросимова, Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации [Текст]: система и принципы / Е.Б. Абросимова. – М., 2002. – 161 с.

[12]. Административно-процедурное производство в Республике Таджикистан [Текст]: учеб. метод. пособие / под общ. ред. А.М. Диноршоева. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 252 с.

[13]. Азаров, А., Ройтер, В., Хюфнер, К. Защита прав человека. Международные и российские механизмы [Текст] / А. Азаров, В. Ройтер, К. Хюфнер. – М., 2000. – 392 с.

[14]. Ализода, З. Эволюция института парламента в Республике Таджикистан [Текст] / З. Ализода. – Душанбе: ТНУ, 2013. – 206 с.

[15]. Алимов, С.Ю., Диноршоев, А.М., Салохидинова, С.М. Конституционное право Республики Таджикистан [Текст]: учебник / С.Ю. Алимов, А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова; под общ. ред. А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2018. – 528 с.

[16]. Анишина, В.И. Конституционные принципы судебной власти Российской Федерации [Текст]: формирование, содержание и перспективы развития / В.И. Анишина. – М., 2003. – 271 с.

[17]. Баглай, М.В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] / М.В. Баглай. – М., 1998. – 156 с.

[18]. Бадальянц, Ю.С., Ягофаров, Д.А. Права человека [Текст]: учебное пособие / Ю.С. Бадальянц, Д.А. Ягофаров; под ред. М.И. Кошелева. – М.; Рязань: Издательство «Поверенный», 2006. – 519 с.

[19]. Бахрах, Д.Н. Административное право России [Текст]: учебник / Д.Н. Бахрах. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2010. – 607 с.

[20]. Бахриддинов, С.Э. Диноршоев А.М. Сафаров А.И. Восприятия судебной системы населением Республики Таджикистан [Текст] / С.Э. Бахриддинов, А.М. Диноршоев, А.И. Сафаров. – Душанбе, 2013. – 61 с.

[21]. Бондарь, Н.С. Власть и свобода на весах конституционного правосудия [Текст]: защита прав человека Конституционным судом Российской Федерации / Н.С. Бондарь. – М., 2005. – 592 с.

[22]. Венгеров, А.Б. Теория государства и права [Текст] / А.Б. Венгеров. – М., 2000. – 528 с.

[23]. Витрук, Н.В. Конституционное правосудие [Текст] / Н.В. Витрук. – М., 2005. – 243 с.

[24]. Владимиров, В.А. Основные функции посткоммунистического государства в области внутренней политики [Текст]: учебное пособие / В.А. Владимиров. – Тверь: ТГУ, 1992. – 82 с.

[25]. Воеводин, Л.Д. Юридический статус личности в России [Текст] / Л.Д. Воеводин. – М., 1997. – 298 с.

[26]. Головистикова, А.Н., Грудцына, Л.Ю. Права человека [Текст] / А.Н. Головистикова, Л.Ю. Грудцына. – М., 2008. – 448 с.

[27]. Диноршов, А.М. Права человека: учебник для ВУЗов [Текст] / А.М. Диноршов. – Душанбе, 2010. – 334 с.

[28]. Диноршоев, А.М. Закрепление прав и свобод человека в Конституции Республики Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2014. – 143 с.

[29]. Диноршоев, А.М. Механизмы защиты прав человека [Текст] / А.М. Диноршоев. – Душанбе, 2014. – 152 с.

[30]. Диноршоев, А.М., Салохидинова, С.М. Конституционное право Республики Таджикистан [Текст]: учебник / А.М. Диноршоев, С.М. Салохидинова; под общ. ред. А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2017. – 247 с.

[31]. Диноршоев, А.М., Сафаров Д.С., Хамдамова Ш.М. Процессуальные институты конституционного судопроизводства в Республике Таджикистан [Текст] / Под общей редакцией А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2015. - 133 с.

[32]. Доброхотов, А.Л. Цель [Текст] / А.Л. Доброхотов // Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2000. – 42 с.

[33]. Достиев, А.С. Конституция Республики Таджикистан 1994 года: История разработки, принятия, внесения изменений и основные положения [Текст] / А.С. Достиев. – Душанбе, 2001. – 238 с.

[34]. Ершов, В.В. Статус суда в правовом государстве / В.В. Ершов. – М.: Изд-во РПА МЮ РФ, 2012. – 206 с.

[35]. Зоиров, Д.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности: историко-правовой анализ [Текст] / Д.М. Зоиров. – СПб: Реноме, 2014. – 287 с.

[36]. Ибрагимов, С.И. Административная юстиция в Республике Таджикистан и странах Центральной Азии: концептуальные подходы [Текст] / С.И. Ибрагимов. – Душанбе: Дониш, 2015. – 627 с.

[37]. Имомов, А. Конституционно-правовые проблемы развития Республики Таджикистан (1992–1998) [Текст] / А. Имомов. – Душанбе, 1998. – 208 с.

[38]. Имомов, А.И. Ҳукуки конститутсиони Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст]: Китоби дарсӣ / А.И. Имомов. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2017. – 766 с.

[39]. Искандаров, З.Х. Права человека и национальный механизм их защиты. [Текст] / З.Х. Искандаров. – Душанбе, 2007. – 136 с.

[40]. История прав человека [Текст]: учебник для вузов / под ред. д.ю.н., профессора А.М. Диноршоева. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 364 с.

[41]. Каблова, Н.А. Права человека. Спецкурс [Текст] / Н.А. Каблова; под ред. Р.Г. Вагизова. – Казань, 2004. – 116 с.

[42]. Калинина, Т.М. К вопросу о законодательной дефиниции понятия «правозащитная система» [Текст] / Т.М. Калинина // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование / под ред. В.М. Баранова. В 2 тт. – Н. Новгород, 2001. Т. 1. – 534 с.

[43]. Ковлер, А.И. Антропология права [Текст] / А.И. Ковлер. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – 480 с.

[44]. Козлова, Е.И., Кутафин, О.Е. Конституционное право России [Текст] / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – М., 2003. – 565 с.

[45]. Колесников, Е.В., Селезнева, Н.М. Статус суда в Российской Федерации [Текст] / Е.В. Колесников, Н.М. Селезнева. – Саратов, 2008. – 201 с.

[46]. Колоколов, Н.А. О праве, суде и правосудии [Текст]: избранное / Н.А. Колоколов. – М., 2006. – 687 с.

[47]. Комментарий к Гражданско-процессуальному кодексу РТ [Текст] / под ред. М.З. Рахимова. – Душанбе, 2012. – 574 с.

[48]. Комментарий к Гражданско-процессуальному кодексу РФ [Текст] / под ред. А.И. Нечаева. – М., 2008. – 976 с.

[49]. Комментарий к Конституции Российской Федерации. Постатейный [Текст]: 2-е издание, пересмотренное / под ред. В.Д. Зорькина. – М.: Норма – Инфра М, 2011. – 1007 с.

[50]. Конституционный статус личности в СССР [Текст] / [Б.Н. Топорнин, Л.Д. Воеводин, В.С. Шевцов и др.; Редкол.: Н.В. Витрук и др.]. – Москва: Юрид. лит., 1980. – 256 с

[51]. Конституция Российской Федерации: доктринальный комментарий (постатейный) [Текст] / под ред. Ю.А. Дмитриева. – М., 2009. – 600 с.

[52]. Краткая философская энциклопедия. – М., 1994. – 574 с.

[53]. Кузнецова, С.Н. Международная защита прав человека [Текст] / С.Н. Кузнецова. – Нижний Новгород, 2005. – 159 с.

[54]. Кучинский, В.А. Личность, свобода, право [Текст] / В.А. Кучинский. – М., 1978. – 207 с.

[55]. Лазарева, В.А. Судебная власть. Судебная защита. Судебный контроль: понятие и соотношение [Текст] / В.А. Лазарева. – Самара, 1999. – 63 с.

[56]. Лебедев, В.М. Судебная власть в современной России: Проблемы становления и развития [Текст] / В.М. Лебедев. – СПб., 2001. – 382 с.

[57]. Лукашева, Е.А. Права человека [Текст] / Е.А. Лукашева. – М., 2001. – 537 с.

[58]. Макуев, Р.Х. Теория государства и права [Текст]: учебник / Р.Х. Макуев. – Москва-Орел, 2005. – 684 с.

[59]. Малый энциклопедический словарь: в 4 т. [Текст] / Репринтное воспроизведение издания Брокгауза-Ефрона. – М., 1997. (1902). – 402 с.

[60]. Мальцев, Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы [Текст] / Г.В. Мальцев. – М., 1999. – 419 с.

[61]. Марченко, М.Н. Судебное правотворчество и судебское право [Текст] / М.Н. Марченко. – М., 2007. – 448 с.

[62]. Матузов, Н.И. Личность. Права. Демократия [Текст]: Теорет. проблемы субъективного права / М-во высш. и сред. спец. образования РСФСР. Саратов. юрид. ин-т им. Д.И. Курского. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 292 с.

[63]. Махмудов, М.А., Худоёров, Б.Т. Мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар Тоҷикистон [Матн]: Китоби дарсӣ / М.А. Махмудов, Б.Т. Худоёров. – Душанбе: «Эр-граф», 2012. – 396 с.

[64]. Милль, Дж.С. Утилитаризм. О свободе [Текст] / Дж.С. Милль. – СПб., 1882. – 447 с.

- [65]. Миралиев, И. Правовое государство и права человека [Текст] / И. Миралиев. – Душанбе, 2015. – 258 с.
- [66]. Мордовец, А.С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина [Текст] / А.С. Мордовец. – Саратов, 1996. – 285 с.
- [67]. Насрудинов, Э.С. Правовая культура [Текст] / Э.С. Насрудинов. – М.: Норма, 2014. – 352 с.
- [68]. Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации [Текст] / отв. ред. В.В. Лазарев. – М., 2003. – 656 с.
- [69]. Нерсисянц, В.С. Общая теория государства и права [Текст]: учебник / В.С. Нерсисянц. – М., 2002. – 552 с.
- [70]. Нудненко, Л.А. Конституционные права и свободы личности в России [Текст] / Л.А. Нудненко. – М., 2009. – 449 с.
- [71]. Оганесян, М.А. Судебная власть в Российской Федерации и ее роль в становлении правового государства [Текст] / М.А. Оганесян. – СПб., 2003. – 63 с.
- [72]. Ожегов, С.И. Словарь русского языка [Текст] / под ред. Н.Ю. Шведовой. – М., 1984. – 797 с.
- [73]. Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. Толковый словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М., 1995. – 843 с.
- [74]. Ойев, Х., Марифхонов, Р.Н. Административно-процессуальное право Республики Таджикистан [Текст]: учеб. пособие / Х. Ойев, Р.Н. Марифхонов. – Душанбе, 2016. – 384 с.
- [75]. Патюлин, В.А. Государство и личность в СССР: правовые аспекты взаимоотношений [Текст] / В.А. Патюлин. – М., 1974. – 246 с.
- [76]. Петрухин, И.Л. Понятие и формы реализации судебной власти [Текст] / Судебная власть / под ред. И.Л. Петрухина. – М., 2003. – 720 с.
- [77]. Петрухин, И.Л., Батуров, Г.П., Морщакова, Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия [Текст] / И.Л. Петрухин, Г.П. Батуров, Т.Г. Морщакова. – М., 1979. – 392 с.

[78]. Поленина, С.В. Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект [Текст] / С.В. Поленина. – М., 2000. – 225 с.

[79]. Поляков, А.В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода [Текст]: курс лекций / А.В. Поляков. – СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2004. – 864 с.

[80]. Постатейный комментарий к Конституции Российской Федерации [Текст] / под ред. Л.А. Окунькова. – М., 1994. – 290 с

[81]. Постатейный комментарий к Конституции Российской Федерации [Текст] / под общ. ред. В.Д. Карповича. – М., 2002. – 259 с..

[82]. Права человека: учебник для вузов [Текст] / отв. ред. – член-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашева. – М.: НОРМА, 2001. – 560 с.

[83]. Радько, Т.Н. Методологические вопросы познания функций права [Текст] / Т.Н. Радько. – Волгоград, 1974. – 151 с.

[84]. Ржевский, В.А., Чепурнова, Н.М. Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности [Текст] / В.А. Ржевский, Н.М. Чепурнова. – М., 1998. – 214 с.

[85]. Российское государство и правовая система [Текст]: современное развитие, проблемы, перспективы / под ред. Ю.Н. Старилова. – Воронеж, 1999. – С. 703 с.

[86]. Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации [Текст] / под ред. В.В. Ершова. – М., 2006. – 493 с.

[87]. Сафарзода, Б.А. Международные стандарты в области прав человека: история и современность [Текст]: монография / Б.А. Сафарзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 324 с.

[88]. Сафаров, Б.А., Ойев Х.О. Механизмы защиты прав человека и гражданина в Республике Таджикистан (на тадж. яз) [Текст] / Б.А. Сафаров, Х.О. Ойев. – Душанбе, 2013. – 256 с.

[89]. Сборник решений Конституционного суда Республики Таджикистан [Текст]. – Душанбе, 2010. – 248 с.

[90]. Сергеев, К.А., Слинин, Я.А. Природа и разум: античная парадигма [Текст] / К.А. Сергеев, Я.А. Слинин. – Л.: ЛГУ, 1991. – 238 с.

[91]. Словарь иностранных слов [Текст] / под ред. И.В. Лехина, С.М. Локшиной, Ф.Н. Петрова и др. – М., 1964. – 784 с.

[92]. Сорокин, В.В. Государство переходного периода: теоретические вопросы [Текст] / В.В. Сорокин. – Барнаул: Алтайский полиграфический комбинат, 2000. – 512 с.

[93]. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Текст]: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Имперал – Групп, 2014. – 720 с.

[94]. Сравнительное конституционное право [Текст] / под ред. В.Е. Чиркина. – М., 1996. – 728 с.

[95]. Стецовский, Ю.И. Судебная власть [Текст] / Ю.И. Стецовский. – М., 1999. – 398 с.

[96]. Страшун, Б.А. Конституционные реформы в Восточной Европе [Текст] / Б.А. Страшун. – М., 1992. – 206 с.

[97]. Сырых, В.М. Теория государства и права [Текст] / В.М. Сырых. – М.: Былина, 1998. – 512 с.

[98]. Теория государства и права [Текст] / под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юрист, 1999. – 592 с.

[99]. Толкачев, К.Б., Хабибулин, А.Г. Органы внутренних дел в механизме обеспечения личных конституционных прав и свобод граждан [Текст] / К.Б. Толкачев, А.Г. Хабибулин. – Уфа, 1991. – 168 с.

[100]. Толковый словарь русского языка [Текст] / под ред. Д.Н. Ушакова. Т. 1. – М., 1996. – 1562 с.

[101]. Утяшев, М.М. Права и свободы человека и гражданина в истории России: материалы Всероссийской научнопрактической конференции: в 2-х частях [Текст] / М.М. Утяшев. – Часть 1. – Уфа: БГУ, 2017. – 221 с.

- [102]. Фарбер, И.Е. Свобода и права человека в Советском государстве [Текст] / И.Е. Фарбер. – Саратов, 1974. – 189 с.
- [103]. Холиқзода, А.Ғ. Ганчинаи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии тоҷикон (хрестоматия по государству и праву Таджикистана) [Текст] / А.Ғ. Холиқзода. – Душанбе: ЭР – граф, 2016. – 488 с.
- [104]. Холиқзода, А.Г., Маджидзода Дж.З., Одиназода Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистана [Текст] / А.Г. Холиқзода, Дж.З. Маджидзода, Р.С. Одиназода. – Душанбе, 2019. – 488 с.
- [105]. Холиков, К.Н. Конституционное судопроизводство в Республике Таджикистан [Текст] / отв. ред. С.А. Авакьян. – Душанбе: Эр-граф, 2010. – 420 с.
- [106]. Холиков, К.Н. Конституционный суд и конституционное судопроизводство в Таджикистане [Текст] / К.Н. Холиков. – Душанбе, 2014. – 410 с.
- [107]. Холиков, К.Н. Конституционный суд Республики Таджикистан: статус, организация и деятельность [Текст] / К.Н. Холиков. – М., 2009. – 272 с.
- [108]. Чепурнова, Н.М. Конституционные принципы судебной власти и проблемы формирования судебной системы в субъектах Российской Федерации [Текст]: монография / Н.М.Чепурнова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 175 с.
- [109]. Червонюк, В.И. Конституционное право России [Текст] / В.И. Червонюк. – М., 2004. – 348 с.
- [110]. Четвернина, В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию [Текст] / В.А. Четвернина. – М.: ИГиП РАН, 1993. – 140 с.
- [111]. Шадрин, В.С. Обеспечение прав личности при расследовании преступлений [Текст]: монография / В.С. Шадрин – Волгоград: Изд-во Волгогр. юрид. ин-та, 1997. – 220 с.

[112]. Шайкенов, Н.А. Правовое обеспечение интересов личности [Текст] / Н.А. Шайкенов. – Свердловск, 1990. – 200 с.

[113]. Эбзеев, Б.С. Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации [Текст] / Б. С. Эбзеев. – Москва : Юрид. лит., 2005 (ГУП ППП "Тип. "Наука АИЦ РАН"). – 574 с.

[114]. Эбзеев, Б.С. Конституция. Демократия. Права человека [Текст] / Б.С. Эбзеев. – М., 1992. – 228 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

[115]. Абрамов, Х.И. Понятие функции права [Текст] / Х.И. Абрамов // Журнал российского права. – 2006. – № 2. – С. 82-85.

[116]. Азаров, А.Я. Гуманизм и права человека – философско-правовое содержание [Текст] / А.Я. Азаров // Конституционные права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации: учебник для вузов / под ред. О.И. Туинова. – М., 2005. – С. 13-14.

[117]. Анишина, В.И. Функции судов как самостоятельной ветви государственной власти в Российской Федерации [Текст] / В.И. Анишина // Российский судья. – 2006. – № 10. – С. 15-19.

[118]. Анишина, В.И., Ломтев, С.П. Конституционные принципы организации и деятельности судебной власти [Текст] / В.И. Анишина, С.П. Ломтев // Судебная власть и правосудие в Российской Федерации: курс лекций / под ред. В.В. Ершова. – М., 2011. – С. 68-72.

[119]. Байтин, М.И. О принципах и функциях права: новые моменты [Текст] / М.И. Байтин // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 12-15.

[120]. Власова, О.В. К вопросу об истоках идеи защиты человеческого достоинства [Текст] / О.В. Власова // Адвокат. – 2008. – № 12. – С. 89-19.

[121]. Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена резолюцией 217 А (Ш) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 г. [Текст] // Международные акты о правах человека: сб. документов. – М., 2000. – С. 40-46.

[122]. Глухарева, Л.И. Понятие прав человека: теоретико-правовое и социогуманитарное определение [Текст] / Л.И. Глухарева // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. – 2004. – № 4. – С. 17-18.

[123]. Грудцина, Л.Ю. Принцип единства судебной власти в России [Текст] / Л.Ю. Грудцина // Право и управление. – 2022. – № 5. – С. 34-37.

[124]. Диноршоев, А.М. Понятие правовой позиции Конституционного суда [Текст] / А.М. Диноршоев // Государствоведение и права человека. – 2017. – № 2. – С. 7-10.

[125]. Ивентьев, С.И. Четвертое и пятое поколение прав человека. Любовь. Права и свободы человека. Проблемы реализации, обеспечения и защиты [Текст] / С.И. Ивентьев // Материалы международно-практической конференции. – Пенза, 2011. – С. 29-35.

[126]. Имомов, А.И. Конституционный надзор: права и свободы человека [Текст] / А.И. Имомов // Вестник Конституционного суда РТ. – Душанбе, 1998. – С. 65-72.

[127]. Искандаров, З.Х., Тураханова, Д.Т., Каримова, Т.Ф. Основные элементы, обеспечивающие организационную и функциональную независимость суда: компетентность, независимость и беспристрастность [Текст] / З.Х. Искандаров, Д.Т. Тураханова, Т.Ф. Каримова // Вестник Таджикского национального университета. – 2019. – № 1. – С. 166-172.

[128]. Казаков, В.Л. Право человека как объект защиты в правовом государстве [Текст] / В.Л. Казаков // История государства и права. – 2007. – № 14. – С. 22-27.

[129]. Карасев, Р.Е. Судебная защита: понятие, значение, место в системе защиты прав и свобод человека и гражданина [Текст] / Р.Е. Карасев // Право и политика. – 2013. – № 11 (166). – С. 1511-1519.

[130]. Кательников, М.Г. Право на судебную защиту: понятие и сущность [Текст] / М.Г. Кательников // Вестник ЮУрГУ. – 2006. – № 13 (68). – С. 247-252.

[131]. Лысов, П.К. Классификация функций судебной власти [Текст] / П.К. Лысов // Вестник Московского университета МВД России. – 2013. – № 3. – С. 62-63.

[132]. Махмудзода, М.А. Роль и значение решений Конституционного суда Республики Таджикистан в преодолении законодательных пробелов и правовой неопределенности [Текст] / М.А. Махмудзода // Правовая политика и демократическое государство: сборник статей и выступлений. – Душанбе, 2017. – С. 26-28.

[133]. Мирзагитова, А.Л. Понятие прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации и их классификация [Текст] / А.Л. Мирзагитова // International Scientific Review of the Problems and Prospects of Modern Science and Education. – Boston, Massachusetts, 2021. – С. 24-30.

[134]. Михайловская, И.Б. Судебная власть в системе разделения властей / И.Б. Михайловская // Судебная власть / под ред. И.Л. Петрухина. – М., 2003. – С. 24-27.

[135]. Мурадян, Э.М. Конституционная доктрина судебной власти России [Текст] / Э.М. Мурадян // Журнал российского права. – 2011. – № 9. – С. 130-134.

[136]. Пашенцев, Д.А. Совершенствование механизма защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации [Текст] / Д.А. Пашенцев // Вестник МГВУ. – 2015. – № 1(17). – С. 20-26.

[137]. Переплеснина, Е.М. Судебная власть и правосудие в конституционно-правовой системе современной России [Текст] / Е.М. Переплеснина // Российская юстиция. – 2012. – № 5. – С. 73-77.

[138]. Рудинский, Ф.М. Гражданские права человека: общетеоретические вопросы [Текст] / Ф.М. Рудинский // Право и жизнь. – 2000. – № 31. – С. 16-25.

[139]. Салохиддинова, С.М. Соотношение понятий «охрана» и «защита» прав человека [Текст] / С.М. Салохиддинова // Право и практика. – 2015. – № 1. – С. 15-23.

[140]. Скитович, В.В. Судебная власть как системное образование [Текст] / В.В. Скитович // Правоведение. – 1997. – № 1. – С. 150-158.

[141]. Стерликова, О.Б. Развитие института прав и свобод военнослужащих в Российском государстве: конституционно-правовой аспект [Текст] / О.Б. Стерликова // Военно-юридический журнал. – 2010. – № 1. – С. 15-21.

[142]. Ткачева, Н.В. Содержание функции судебной власти [Текст] / Н.В. Ткачева // Проблемы и вопросы уголовного права, процесса и криминалистики. – 2013. – Т. 13, № 4. – С. 65-71.

[143]. Трошкин, Ю.В., Демидов, М.А. Из истории борьбы за права человека [Текст] / Ю.В. Трошкин, М.А. Демидов // Права человека. – 2001. – № 3 (5). – С. 59-57.

[144]. Тузов, Н.А. Выражение функций органов судебной власти в судебных актах [Текст] / Н.А. Тузов // Журнал российского права. – 2008. – № 10. – С. 104-110.

[145]. Умнова, И.А., Алешкова, И.А., Власова, Т.В. Цель и задачи судебной власти как ветви государственной власти: современное понимание [Текст] / И.А. Умнова, И.А. Алешкова, Т.В. Власова // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2013. – № 3 (34). – С. 34-41.

[146]. Фоков, А.П. Судебная власть в системе разделения властей / А.П. Фоков // Российский судья. – 2009. – № 11-18.

[147]. Цыганаш, В.Н. Идеология и судебная власть в российском обществе [Текст] / В.Н. Цыганаш // Теория и практика общественного развития. – 2010. – № 4. – С. 25-27.

[148]. Шейфер, С.А., Яблоков, В.А. Понятие судебной власти и ее функции [Текст] / С.А. Шейфер, В.А. Яблоков // Проблемы судебно-

правовой реформы в России: история и современность. – Самара, 1999. – С. 198-204.

[149]. Эльназаров, Д.Х. Правовые основы классификации конституционных прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст] / Д.Х. Эльназаров // Вестник Российско-Таджикского (Славянского) университета. – 2011. – № 3 (34). – С. 17-21.

[150]. Юсупов, А.Х. К вопросу об ограничении «прав человека» и «прав гражданина» в Республике Таджикистан [Текст] / А.Х. Юсупов // Законодательство. – 2012. – № 4(8). – С. 6-11.

[151]. Яковлев В. Нам следует сохранить сложившуюся судебную систему. (Материалы V Всероссийского съезда судей) [Текст] / В. Яковлев // Российская юстиция. – М.: Юрид. Лит. – 2001. – № 1. – С. 7-8.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо:

[152]. Абдуллоев, Н.А. Принцип национального языка производства по делу в советском уголовном процессе [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Абдуллаев Негмат Абдуллаевич. – Душанбе, 1971. – 28 с.

[153]. Абдуллозода, Ф.Н. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди Суди олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Россия: давраи шӯравӣ ва пасошӯравӣ (тахлили муқоисавии таърихӣ – ҳуқуқӣ) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Абдуллозода Фарход Нусратулло. – Душанбе, 2020. – 223 с.

[154]. Анферов, А.А. Права человека (гражданина) и юридическая ответственность (теоретические вопросы единства и взаимосвязи) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Анферов Анатолий Авенирович. – Волгоград, 2001. – 22 с.

[155]. Белявская, О.Я. Конституционное право человека и гражданина на судебную защиту: понятие, проблемы реализации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Белявская Ольга Яновна. – СПб, 2007. – 199 с.

[156]. Вершинин, В.Б. Судебная защита как комплексный институт российского права [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Вершинин Вадим Борисович. – Саратов, 2011. – 26 с.

[157]. Гаврикова, Л.Н. Судебная власть России в обеспечении прав и свобод [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Гаврикова Лариса Николаевна. – Тамбов, 2009. – 180 с.

[158]. Гафуров, М.С. Конституционно-правовая ответственность органов государственной власти в Республике Таджикистан [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Гафуров Мехриддин Садридинович. – М., 2013. – 26 с.

[159]. Дегтярев, С.Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве (теоретико-прикладные проблемы) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.15 / Дегтярев Сергей Леонидович. – Екатеринбург, 2008. – 51 с.

[160]. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Диноршоев Азиз Мусоевич. – Душанбе, 2006. – 197 с.

[161]. Диноршоев, А.М. Конституционные основы регламентации и реализации прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Диноршоев Азиз Мусоевич. – М., 2015. – 197 с.

[162]. Ибрагимов, Д.К. Информационная функция государства и ее реализация в Республике Таджикистан: вопросы теории и практики [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ибрагимов Далер Каюмович. – Душанбе, 2018. – 179 с.

[163]. Искандаров, Ш.Ф. Становление и развитие специализированных государственных правозащитных институтов по правам человека в Таджикистане [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Искандаров Шарафджон Фахриддинович. – Душанбе, 2018. – 191 с.

[164]. Камолов, Ш.Х. Конституционно-правовая

регламентация институтов защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Камолов Шехмахмад Хамзахонович. – Душанбе, 2019. – 55 с.

[165]. Колоколов, Н.А. Судебная власть как общеправовой феномен [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Колоколов Никита Александрович. – Н. Новгород, 2007. – 342 с.

[166]. Лазарева, В.А. Судебная защита в уголовном процессе Российской Федерации: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.09 / Лазарева Валентина Александровна. – М., 2000. – 41 с.

[167]. Масликов, И.С. Судебная власть в государственном механизме Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Масликов Иван Степанович. – М., 1997. – 23 с.

[168]. Маткасымов, А.А. Организация судебной власти в Кыргызской Республике [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Маткасымов Алмаз Анарбаевич – М., 2006. – 195 с.

[169]. Мирзамонзода, Х.М. Конституционно-правовые основы организации и деятельности судебной власти в Таджикистане: проблемы теории, законодательной регламентации и практики [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.09 / Мирзамонзода Хайрулло Мирзамон. – Душанбе, 2020. – 378 с.

[170]. Мирзоев, С.Б. Становление и развитие конституционного надзора и контроля в Таджикистане: историко-правовое и общетеоретическое исследование [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мирзоев Саломатшо Бозорбоевич. – Душанбе, 2011. – 205 с.

[171]. Мурадов, А.А. Правовые основы организации и деятельности Верховного суда Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Мурадов Ардашер Алишерович. – М., 2014. – 190 с.

[172]. Обидова, М.Н. Право граждан на участие в отправлении правосудия: теоретико-правовое и конституционно-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук [Текст]: 12.00.01 / Обидова Манижа Насруллоевна. – Душанбе, 2021. – 184 с.

[173]. Папичев, Н.В. Защита прав человека и проблема метода правового регулирования [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Папичев Николай Васильевич. – М., 2002. – 251 с.

[174]. Привезенцев, Н.И. Законность и правопорядок в условиях формирования гражданского общества и правового государства в России [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Привезенцев Николай Иванович. – СПб. 1997. – 22 с.

[175]. Рахматова, З.М. Административное судопроизводство в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Рахматова Заррина Мирзобековна. – М., 2017. – 200 с.

[176]. Рахмон, Д.С. Правовая природа актов Конституционного суда Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Рахмон Далер Сафарбек. – Душанбе, 2019. – 177 с.

[177]. Саидов, И.И. Развитие личных и политических прав человека в Таджикистане: историко-правовой и общетеоретический анализ [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Саидов Исфандиер Искандарович. – Душанбе, 2015. – 209 с.

[178]. Салохидинова, С.М. Право на предпринимательскую деятельность в конституционном праве Республики Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Салохидинова Симо Мухамадиевна. – Душанбе, 2016. – 200 с.

[179]. Саъдизода, Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон [Матн]: дис. ... номзад ... илм. ҳуқуқ: 12.00.01 / Саъдизода Ҷаҳонгир. – Душанбе, 2017. – 241 с.

[180]. Стремоухов, А.В. Правовая защита человека: теоретический аспект [Текст]: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Стремоухов, Алексей Васильевич. – СПб, 1996. – 38 с.

[181]. Тарасенко, Т.Г. Судебная власть в Российской Федерации: теоретико-правовой и институциональный анализ [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тарасенко Татьяна Григорьевна. – М., 2000. – 30 с.

[182]. Терехин, В.А. Судебная власть в государственно-правовом механизме обеспечения прав и свобод граждан (вопросы теории и практики) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Терехин Виктор Александрович. – Саратов, 2001. – 26 с.

[183]. Тошев, А.М. Эволюция правового статуса личности в Республике Таджикистан: историко-правовое исследование [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тошев Амиршох Мансурович. – М., 2014. – 276 с.

[184]. Чепурнова, Н.М. Судебная власть в Российской Федерации: проблемы теории и государственно-правовой практики [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / Чепурнова Наталья Михайловна. – Ростов-на-Дону, 1999. – 484 с.

[185]. Шерализода, Ҷ.Ш. Ислохоти конститутсионӣ дар давраи соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: таҳлили ҳуқуқӣ-конститутсионӣ: дисс. ... ном. илм. ҳуқуқ: 12.00.02 / Шерализода Ҷомӣ Шералӣ. – Душанбе, 2023. – 195 с.

[186]. Шодиев, И.Р. Развитие судебной системы в Таджикистане (вторая половина XIX – нач. XXI вв.) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шодиев Исмадулло Рахматуллоевич. – Душанбе, 2009. – 176 с.

[187]. Эльназаров Д.Х. Конституционно-правовое регулирование защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан: вопросы теории и практики: автореф. дис. ...

д-ра юрид. наук: 12.00.02. / Эльназаров Давлатшо Ходжаевич. – Душанбе, 2020. – 97 с

V. Захираҳои электронӣ [электронный ресурс]:

[188]. Баромади Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар воҳури бо судяҳо ва кормандони Шурои адлия аз 11 августи соли 2004 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj> (санаи дастрасӣ: 17.09.2022).

[189]. Василевич, Г.А. Деятельность Конституционного суда Республики Беларусь по защите прав и свобод граждан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.law.bsu.by>. [\(дата обращения: 04.08.2023\)](#).

[190]. Зорькин, В.Д. Роль Конституционного Суда Российской Федерации в реализации конвенции о защите прав человека и основных свобод // Имплементация решений Европейского суда по правам человека в практике конституционных судов стран Европы. Материалы VIII Международного форума по конституционному правосудию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.ksrf.ru>. [\(дата обращения: 04.08.2023\)](#).

[191]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30/04/2001 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj/ru/node/15126> (санаи дастрасӣ: 19.11.2022).

[192]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20/04/2006 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://prezident.tj/ru/node/874> (санаи дастрасӣ: 17.09.2022).

[193]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15/04/2009 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://prezident.tj/ru/node/866> (санаи дастрасӣ: 17.09.2022).

[194]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23/04/2014 [Захираи электронӣ]. – Манбаи

дастрасӣ: URL: <http://prezident.tj/ru/node/6599> (санаи дастрасӣ: 17.09.2022).

[195]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23/01/2015 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj/ru/node/13747> (санаи дастрасӣ: 17.09.2022).

[196]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22/12/2017 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj/ru/node/16772> (санаи дастрасӣ: 14.11.2022).

[197]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26/12/2018 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj/ru/node/19089> (санаи дастрасӣ: 14.11.2022).

[198]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23/12/2022 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj/ru/node/29824> (санаи дастрасӣ: 14.11.2022).

[199]. Столярова, Ю.О. Судебная защита прав граждан как комплексный политико-правовой институт / Ю.О. Столярова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. – № 69 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-zaschitaprav-grazhdan-kakkompleksnyu-politiko-pravovoy-institut> (дата обращения: 04.08.2018).

[200]. Сомона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/society/20220606/pop-al-v-sud-znachit-vinoven-pochemu-vtadzhikistane-tak-malo-opravdatelnih-prigovorov> (дата обращения: 04.08.2023).

ФЕҲРИСТИ **ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ**

1. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъъ расидаанд:

[1-М]. Исозода, Б.Ч. Значение судебной защиты в системе механизмов защиты прав человека [Текст] / Б.Ч. Исозода // Государствоведение и права человека. – 2017. – № 2 (06). – С. 71-72. – ISSN: 2414-9217.

[2-М]. Исозода, Б.Ч. Понятие и сущность судебной защиты прав человека [Текст] / Б.Ч. Исозода // Государствоведение и права человека. – 2017. – № 4 (8). – С. 129-134. – ISSN: 2414-9217.

[3-М]. Исозода, Б.Ч. Заминаҳои таърихӣ ислоҳот ва такмили фаъолияти ҳокимияти судӣ дар ҷумҳурии тоҷикистон оид ба таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд [Матн] / Б.Ч. Исозода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2023. – № 4 (32). – С. 83- 94. – ISSN: 2414-9217.

[4-М]. Сафарзода, Б.А., Исозода Б.Ч. Масъалаҳои назариявии раванди ислоҳот ва такмили фаъолияти ҳокимияти судӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Б.А. Сафарзода, Б.Ч. Исозода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2023. – № 4 (32). – С. 7- 14. – ISSN: 2414-9217.

[5-М]. Исозода, Б.Ч. Шакл ва принципҳои фаъолияти ҳокимияти судӣ оид ба таъмини ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд [Матн] / Б.Ч. Исозода // Паёми ДМТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – №6. Қисми 1 – С. 264-271. – ISSN: 2413-5151.

2. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ- амалӣ чоп шудаанд:

[6-М]. Исозода, Б. К вопросу о понятии судебной защиты прав человека [Текст] / Б.Ч. Исозода // Материалы Республиканской научно-

практической конференции «30 лет независимости: этапы пройденного пути, реалии и перспективы». – Душанбе, 2021. – С. 126-129.

[7-М]. Исозода, Б.Ч. Таносуи махфуми ҳифз ва ҳимояи ҳуқуқи инсон [Матн] / Б.Ч. Исозода // Материалы международной научно-практической конференции «Таджики в зеркале истории», посвященной 115-летию академика Бободжона Гафурова (27 октября 2023 года). Часть I. (право, экономика). – Душанбе, 2023. – С. 95-101.

[8-М]. Сафарзода, Б.А., Исозода Б.Ч. Исторические предпосылки реформирования судебной власти в Республике Таджикистан [Текст] / Б.А. Сафарзода, Б.Ч. Исозода // Материалы международной научно-практической конференции «Таджики в зеркале истории», посвященной 115-летию академика Бободжона Гафурова (27 октября 2023 года). Часть I. (право, экономика). – Душанбе, 2023. – С. 178-185.

[9-М]. Сафарзода, Б.А., Исозода Б.Ч. Понятие института защиты прав человека [Матн] / Б.А. Сафарзода, Б.Ч. Исозода // Масъалаҳои назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (5-уми декабри соли 2023) // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Мирзозода П.З. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – С. 52-58.

[10-М]. Исозода, Б.Ч. Мафҳум ва моҳияти ҳимояи судии ҳуқуқи инсон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Б.Ч. Исозода // Масъалаҳои назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ (5-уми декабри соли 2023) // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Мирзозода П.З. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2023. – С. 52-58.